

Метан
Лисенко

М. В. ЛИСЕНКО

P. Kravchenko

Петро
Лисенко

М. В. ЛИСЕНКО

Видання четверте, перероблене і доповнене

Спогади
синя

«МИСТЕЦТВО»
Київ — 1966

78С1(С2)
Л88

Ця книга є четвертим, доповненим і поширеним виданням спогадів сина видатного українського композитора М. В. Лисенка. В ній подано нові цікаві відомості з життя класика української музики, нові факти творчих взаємозв'язків композитора з тогочасними культурними та громадськими діячами. Багатий фактичний матеріал, ілюстрований численними рідкісними фотографіями, дає яскраве уявлення про багатогранну діяльність М. В. Лисенка — великого митця, славного сина українського народу.

Літературний виклад Б. ХАНДРОСА

9—1—2
773—66

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА «ЖОВТЕНЬ»

СПОМИНИ О. М. ЛИСЕНКА ПРО БАТЬКА¹

Дивний випадок: якраз на ту хвилину, коли я сів писати ці рядки про спомини О. М. Лисенка, хвилі радіо донесли до мене звуки фортепіанної баркароли Миколи Лисенка на тему пісні «Пливе човен, води повен». Донесли — і перенесли мене в той давній час, коли я, зачарований хлопчик, слухав цю поетичну п'єсу у виконанні самого композитора, і я побачив знову його прекрасну сиву голову, якою він мав звичай злегка похитувати в такт музиці чи своїм думкам, його натхненне обличчя, його руки, що він ними з особливою, трохи старомодною грацією дотикався клавішів. Ці ласкаві руки в таких речах, як знамените лисенківське «Гей, не дивуйте», вміли викликати з грудей рояля цілу бурю, бурю з громом і блискавками, бурю великого народного гніву.

Згадався мені той час, згадалися друзі й приятелі Миколи Віталійовича, згадався могутній Микола Садовський, згадався Платон Цесевич у розквіті сил, що під акомпанемент Лисенка виконував в Українському клубі його «Реве та стогне Дніпр широкий», згадався виступ у тому ж клубі улюбленця й вихованця Лисенка і учня славетного Мишуги — Михайла Микиші, згадався той єдиний раз, коли мені довелось побачити Лисенка як хорошого диригента на традиційному шевченківському концерті, згадалась та любов, з якою ставився

¹ Ця передмова написана М. Т. Рильським до першого (1957 р.) та другого (1959 р.) видань цієї книжки.

літній уже композитор до своїх учнів і майбутніх наступників — Кирила Стеценка та інших... Згадалось мені, з яким захопленням стрічала на концертах, на різних зборах Миколу Віталійовича передова українська й російська інтелігенція, зокрема молодь... Відчувалось, що зустрічають вони не тільки великого композитора, а й видатного, невтомного громадського діяча, яким і справді був автор «Тараса Бульби» все своє життя.

І я почав перегортати знайомі вже мені сторінки «Споминів» Остапа Миколайовича Лисенка. Я знаю Остапа Миколайовича від днів свого раннього дитинства. Я знаю, що він був батьковим улюбленцем, що в дні, коли старий — ні, це слово не пасувало до нього, — коли посивілий Лисенко головував в Українському клубі, Остап, «Остапчик» був найближчим помічником батька, зосібна в організації тих концертів серйозної камерної музики, які раз на тиждень відбувались у клубі за строго продуманою програмою і в яких виявляв себе Микола Віталійович не тільки прекрасним виконавцем-солістом, а й надзвичайно чутливим учасником ансамблевої музики — тріо, квіртетів і т. ін. І знаю я, що О. М. Лисенко не лише зберіг у своїй прекрасній музикальній пам'яті творчу спадщину великого свого батька, але й є нині одним із дуже небагатьох людей, які можуть оповісти нашим сучасникам про те, що звать «творчою лабораторією» композитора, про те середовище, в якому він обертався, про друзів його і про ворогів, про знамениті його подорожі з хором по Україні, громадське значення яких на той час не можна перебільшити.

У споминах О. Лисенка дано не тільки живий, хоч, може, й не повний портрет творця безсмертної музики до «Кобзаря» Т. Шевченка, й цікаві риси таких передових діячів української культури, як М. Старицький, Леся Українка, М. Кропивницький, М. Коцюбинський, І. Франко, Панас Мирний, М. Садовський, Д. Яворницький, Т. Рильський... У цих безпретензійно написаних споминах наші сучасники, зокрема мої товариші-письменники, які уявляють дожовтневу Росію, дожовтневі часи на Україні лише за літературними джерелами, знайдуть, розуміється, не повну й вичерпну характеристику тієї доби, але багато чого для її вірнішого зрозуміння...

Починаються спомини епізодом з дитинства Остапа Миколайовича. Йдеться про створення, розучування і постановку в тісному домашньому гурті дитячої оперки Миколи Лисенка «Коза-дереза», цілком побудованої на фольклорному матеріалі. Нині, коли далекою і страшною казкою здаються часи переслідувань українського слова, яким піддавав його царський уряд, часи цілковитої заборони української школи, нині ми маємо на Україні спеціальні театри для дітей та юнацтва, оперу «Пан Коцький», складнішу своєю побудовою, ніж простенька й мила «Коза-дереза», бачать і слухають наші діти на сценах великих оперових театрів... А тоді — тоді ця «домашня аматорська» вистава «Кози-дерези» була подією, яка не залишилася без сліду в історії нашого суспільства. І про подію цю розповідає автор «Споминів» просто й задушевно.

З великим інтересом читаються сторінки, присвячені одній з останніх подорожей по Україні Лисенка з його славетним хором. Громадсько-виховне значення цих поїздок було величезне. Недаром же й підпадав Лисенків хор під різні переслідування «блюстителів порядку...»

Лисенкова хорова робота знайшла блискучих своїх наступників в особі Кирила Стеценка і Олександра Кошиця, її традиції відбилися і в глибоко своєрідній творчості Миколи Леонтовича. Коли Левко Ревуцький був замолоду безпосереднім учнем Лисенка і викладача теорії музики та гармонії в його музично-драматичній школі Любомирського, то нема сумніву, що глибокою любов'ю до народної пісні і зокрема до хорового співу та й рядом принципів щодо оброблення пісні завдячують Лисенкові і Козицький, і Вериківський, і Микола Колесса, і Данькевич, і Верьовка, а за ними й багато інших композиторів. Фольклористична діяльність і музична творчість небіжчика Філарета Колесси має якнайближчий зв'язок із діяльністю й творчістю Лисенка, про що свідчать відоме їх листування і пізніше висловлювання Філарета Михайловича.

Теплими рисами змальовує О. М. Лисенко постать чудесного ентузіаста народної пісні, організатора і керівника Охматівського селянського хору (а такий хор за царських часів був просто-таки

ливиною) Порфирія Демуцького. До Миколи Віталійовича ставився Демуцький з глибокою шанобою й приязню.

Не сумніваюсь, що пильну увагу читача привернуть розділи «Споминів», присвячені натхненній праці Лисенка над музикою до «Кобзаря» Т. Шевченка, створенню гімна «Вічний революціонер», спілкуванню Лисенка з Франком та іншими передовими діячами того часу, діяльності великого музиканта в «Літературно-артистичному товаристві», у заснованій Лисенком на кошти громадянства музично-драматичній школі, в Українському клубі, створенню і першим постановкам опер «Різдвяна ніч», «Утоплена», які побачили-таки світло рампи за життя композитора, і роботі над «Тарасом Бульбою», який зазвучав зі сцени тільки за радянських часів...

Про незламну дружбу — в житті і творчості — Миколи Лисенка і Михайла Старицького, про характерну постать самого Михайла Петровича особливо докладно й цікаво розповідає Остап Миколайович.

Варті пильної уваги спомини його про композиторського брата, революціонера Андрія Лисенка. Вони дадуть певний матеріал історикам нашого суспільства.

Остап Миколайович не раз підкреслює широчінь поглядів його батька і Старицького, любов до поезії Пушкіна, Некрасова, Міцкевича, до музичних творів Глінки, Чайковського, Дворжака...

Я добре пам'ятаю, з яким пієтетом ставились Микола Віталійович і вся його родина до творчості Римського-Корсакова, як любив наш славетний композитор музику генія польського народу Шопена.

Національна виключність — при глибокій любові до рідного слова, рідної музики — завжди чужа була Лисенкові та його однодумцям.

Спомини О. М. Лисенка я вважаю цінним надбанням у небагатій нашій мемуарній літературі.

М. Рильський

І. МОЇ ПЕРШІ СПОГАДИ

«КОЗА-ДЕРЕЗА». НАША ЛЕСЯ. КАБІНЕТ БАТЬКА. ІСТОРІЯ СТАРОГО РОЯЛЯ. В ОРЛОВІЙ БАЛЦІ. ДЯДЯ ДУСЯ. НАТАЛЯ ЛИСЕНКО — ЗНАМ'ЯНСЬКА АКТРИСА. БРАТ ЮРІЙ. ЖИТТЯ КОРОТКЕ — МИСТЕЦТВО ВІЧНЕ. ЗУСТРІЧ НА ЕКРАНІ. ВІД СИНЕМАТОГРАФА ЛЮМ'ЄРА ДО «ЖИВОГО КІНО». ХЛОПЧИК З ЗОЛОТИМ ЖУКОМ. У КИТАЄВІ. «УКРАЇНСЬКІ ГОМЕРИ»

Перші мої спогади про батька зв'язані з музикою. Давно минув сьомий десяток з того часу, а й досі згадується весняний ранок, кремезна постать батька, його обличчя, осяяне лукавою посмішкою.

Сім'я у нас величенька була, четверо дітей. Оточили ми батька, чекаємо. Знаємо, недаремно так посміхається. Що ж він приніс? Ласощі? Ляльки сестрам? Та в руках у нього, крім нотного паперу, нічого немає.

— Діти,— говорить він, і враз чомусь серйознішає його обличчя,— я казку для вас написав, музичну казку. Хочу, щоб ви наші казки й пісні полюбили, полюбили наш народ.

Весь ранок грав нам батько і своїм хрипкуватим голосом наспівував арії Кози-дерези і Лисички.

Нехитра історія про те, як Коза-дереза хотіла вигнати із власної хати бідну Лисичку, як на допомогу Лисичці прийшли всі лісові звірі, завололила нас надовго. То була перша дитяча опера М. В. Лисенка, вона й тепер хвилює малих слухачів. Вся опера — для дітей: і глядачі, і виконавці — діти.

Більше місяця готувались ми до першої вистави. Жили ми тоді на Рейтарській вулиці по сусідству з Косачами. Жодна репетиція не обходилась без Лесі Косач. Важка хвороба вже тоді підточувала її здоров'я, та серед нас, дітей, юна поетеса завжди була веселою і дотепною. Ніколи не

забуду високе чисте чоло, то мрійливі, то з хитринкою очі, струмочки-коси. Як світлішало обличчя батька, коли «на хвилинку» забігала до нас Леся, наша Леся. У нашому «театрі» вона була і режисером, і балетмейстером, і костюмером. Пам'ятаю, що саме я завдавав їй найбільше прикрощів, бо партія Вовка довго не давалась мені, п'ятирічному виконавцю. Режисером Леся виявилась на диво терплячим, знову і знову повторюючи з нами окремі сцени, арії і дуети.

Іноді на репетицію приходив і Микола Віталійович. Він, як і ми всі, нетерпляче чекав «прем'єри». І тепер бачу маленьку залу, ледь-ледь освітлену постать Михайла Старицького у першому ряді. «Роль» оркестру, як завжди на домашніх концертах і виставах, виконував батько. Він грав, звичайно відбиваючи такт кивком голови. Леся на правах режисера всю виставу була за «кулісами», підбадьорювала нас, як могла.

З того часу, як я пам'ятаю батька, до самої його смерті, я завжди бачив його заклопотаним численними справами — то щось він робив у своєму хорі, то займався музичним товариством, то уроками в школі. І все ж він завжди знаходив час для нас, для нашого виховання.

Згодом Микола Віталійович написав ще дві дитячі опери («Пан Коцький» і «Зима і Весна»), які ми ставили у своєму домашньому театрі. Батько довго добивався права друкувати і ставити ці опери-казки на великій сцені, та так і не дочекався дозволу цензури, яка вбачала в них крамолу.

Уявіть собі невеликий світлий зал, розділений аркою. У більшій частині залу — наша вітальня. За аркою — робочий стіл, на якому завжди білють листки нотного паперу, чисті, а то й списані дрібними позначками. На стінах — фотографії, найбільше — групові знімки хору або театральної трупи. Виділяються серед них художні фотопортрети

Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Антона Рубінштейна з його власноручним написом. Над робочим столом портрет Тараса Шевченка, уквітчаний українськими рушниками. Біля арки великий чорний рояль. На його блискучій кришці, мов у дзеркалі, відбиваються численні фотографії на стінах і старий лірник з поводитирем — невелика скульптурна група, що стоїть поруч на етажерці.

Ця кімната за аркою — святая святих, робочий кабінет батька, куди нам, Лисенковій малечі, ходу немає.

За цим стежить мати. Досить моїм галасливим сестричкам затіяти гру біля арки, як уже чути її голос:

— Катрю, Галю, як вам не соромно? Тато працює.

Мені, як наймолодшому, менше діставалося від матусі. Та раз у відсутності батька забрався я до кабінету. Ішов мені тоді п'ятий чи шостий рік. Нотний папір (гладенький який!) здався мені чудовим будівельним матеріалом. Я одразу взявся за виготовлення човнів.

І треба ж було саме в цю хвилину заглянути сюди матусі. Вона сплеснула руками:

— Так ось де ти сховався! І що ти, Остапе, з батьковими паперами робиш. Повернеться татко, все розповім: попаде тобі!

Я не дуже вірив цим погрозам, бо від батька, крім подарунків, нам нічого не попадало.

Пізніше, коли я підріс і сам став готуватись до педагогічної роботи, батько не раз признавався мені, що він занадто м'який з дітьми і як педагогу це заважало йому, бо, як кажуть поляки: «Що занадто, то не здорово».

Мати була куди вимогливіша до нас. У відсутності батька ні я, ні сестри не хазяйнували в кабінеті. Навчилися ми також гратись тихенько, коли він працював. Зате яким святом було для нас, коли з кабінету чувся рідний голос:

— Катрусю, Остапе, Галю! А чого це вас не чути? Заходьте мерщій, чекаю!

Тут для Катрі не раз починався справжній іспит (вона вже ходила до гімназії). Ми з Галею переживали за сестричку, як могли.

— А ти, Остапе, чим нас порадуєш? Чи запам'ятав ти казку з минулого разу?

...Батькові казки! Як любили ми слухати їх у довгі зимові вечори. Найбільше нам подобались казки про одних і тих же героїв. Ну хоч би про Козу-дерезу, або ж про дурного Вовка і хитру Лисичку, чи про Бабу-ягу. Щоразу траплялись з ними нові пригоди, часом смішні, часом трагічні, в залежності від настрою батька.

Коли мені минув шостий рік, пам'ятається, це було другого дня після іменин, батько вперше посадив мене за рояль.

Щоразу, коли і тепер мої пальці торкаються клавішів і виникають перші звуки, мене на якусь мить охоплює почуття подиву і щастя, яке я відчув багато років тому, вперше сівши за батьків рояль.

Цей рояль має свою історію, яку варто розповісти.

Довгий час у розпорядженні батька було лише піаніно. У 1889 році він нарешті придбав на Хрещатику у магазині під дивною назвою «Депо роялей Кернтופфа» рояль німецької фірми «Блютнер», що своєю продукцією славилась тоді на всю Європу. Немало бачив і пережив на своєму віку цей рояль. Не одну ніч провів над ним Микола Віталійович Лисенко, створюючи «Тараса Бульбу», свої рапсодії і сюїти.

Збирались у вітальні друзі, і кабінет ставав на час імпровізованою естрадою. Піднімалась блискуча кришка, і «робочий рояль», набираючи більш урочистого вигляду, перетворювався на «концертний». На ньому до самої смерті батько демонстрував усі свої нові твори.

Кого тільки не бачив старий рояль! Михайла Коцюбинського і Івана Франка, Римського-Корсакова і Чайков-

ського¹. Над ним схилялась у глибокій задумі Леся Українка, слухаючи мелодію знаменитого дуета М. Лисенка на слова Г. Гейне «Коли розлучаються двоє».

...Батько заповів рояль наймолодшій своїй сестрі — Мар'яні Миколаївні. На її квартирі (Чеховський провулок, 6) він і простояв до Великої Вітчизняної війни. Німецькі фашисти, вдершись у Київ, почали розстріли, грабунки. За проханням сестри, сусіди допомогли їй перенести рояль на горище, де він щасливо перебував всю окупацію під горою лахміття. На горищі у вогкості дека потріскалась, струни поржавіли, і повернувся рояль з сховища інвалідом з хрипким голосом.

Незабаром сестра передала його Київській консерваторії. Побував рояль у розумних, вмілих руках реставраторів, справжніх чудотворців і знову набув колишнього блиску, мелодійного, чистого голосу.

В кабінет-музей М. В. Лисенка, де він стоїть, тепер приходять студенти консерваторії, майбутні виконавці, композитори, і знову, як колись, ожива, молодіє старий рояль, «Лисенків рояль», як кажуть в консерваторії.

Влітку 1892 року холера вигнала нашу сім'ю з Києва. Ми переїхали до села Орлова Балка. Тут Микола Віталійович почав працювати над оркестровкою опери «Тарас Бульба».

По обіді ми звичайно всією родиною вирушали в Знам'янку. «Дядя Дуся» — Андрій Віталійович Лисенко,

¹ В 1891 році Чайковський відвідав Лисенка на Рейтарській вулиці. Микола Віталійович познайомив дорогого гостя з основними моментами опери «Тарас Бульба». Чайковський високо оцінив оперу, пропонував батькові поставити її у Петербурзі.

рідний брат мого батька,— був тим магнітом, який з однаковою силою притягував і дорослих, і Лисенкову дівчурку. Батько завжди з особливою теплотою, навіть з гордістю говорив про свого улюбленого брата.

Андрій Віталійович закінчив Київський університет, кілька років прослужив військовим лікарем — спочатку на Балтійському, потім на Чорноморському флоті. На військовому судні, майже по слідах фрегата «Паллада», він побував у багатьох країнах, брав участь у кругосвітньому плаванні. Андрій Віталійович по-справжньому любив море і, можливо, назавжди лишився б «морським лікарем», та жорстоке свавілля й нелюдські знущання над матросами в царському флоті примусили його на знак протесту піти у відставку.

З дитинства ми, діти, знали про далекі подорожі дяді Дусі, захоплювались ним, бачили в ньому надзвичайну людину, героя.

У 80—90-х роках Андрій Віталійович працював лікарем на залізниці. Жив він на станції Знам'янка. В Київ приїздив досить часто, та на цілі дні кудись зникав.

Тільки пізніше я зрозумів, якими справами займався дядько в Києві, чиї доручення виконував. Один з найстаріших членів РСДРП, він використовував свої службові поїздки для перепралення нелегальної марксистської літератури.

І тепер перед очима велика кімната, де все говорить про далекі подорожі, про палку вдачу і найрізноманітніші захоплення Андрія Віталійовича. На підвіконні — войовничий слон з високо піднятим хоботом, готовий до бою, поруч майстерно вирізьблені із слонової кістки фігури тигра, пантери та інших мешканців дрімучих джунглів. На стінах мирно уживаються мальовнича акварель Дніпра і краєвиди Бомбея та Шанхая, таська двостволька і люлька з примхливими візерунками, вивезена з Яви чи Борнео.

Час був тривожний — холера, і, видно, щоб розвіяти важкий, гнітючий настрій, Андрій Віталійович вечорами подовгу розповідав про сонячну Індію, про океан, що таємниче і дивно світиться вночі.

В моїй уяві з'являлися міста і храми, розумні слонивантажники в портах Індії, продавці гігантських зміїв, виснажені до краю рикші, які возили білих сагибів доти, поки смерть не звалювала з ніг.

Як флотський лікар Андрій Віталійович не раз бував у «туземців», як презирливо називали колонізатори китайців і індіюців, бірманців і єгиптян. Гнівом наливався його голос, коли він розповідав про масові епідемії, про страшенний голод, який щороку винищував в цих країнах цілі міста і села.

— Кругом неволя! Тут ніякий лікар не допоможе,— не раз, бува, повторював Андрій Віталійович.— Щоб змінився світ, треба «миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру та й заходиться вже будить».

Як ми любили ці вечори у невеликому будинку!

Андрій Віталійович тонко розумів музику, сам чудово грав на скрипці. Вечори у нього часто закінчувались концертами. Батько сідав за фортепіано, Андрій Віталійович ставав поруч. Грали Чайковського, Бетховена; добре пам'ятаю у виконанні братів «Мрії» Шумана. Все, що переплітається у цій мелодії: безмежна туга, що крає серце, глибоке горе і віра в людину, яка переможе і тугу, і горе,— все відбивалось на мужньому прекрасному обличчі дядька Андрія. А він, нічого не помічаючи у ці хвилини, все грав і грав...

— Ех, Андрію, Андрію! — не соромлячись сліз, говорив батько.— І чого ти в лікарі пішов? Бути б тобі справжнім скрипалем.

— Ану, малеча, збирайся. Ідемо до дядька в Зна-м'янку.

— Диви, і Вячеслав, і Віктор, і Юрко, і Наталя... Нарешті! Ми вас ще вчора ждали...

То вже Орлова Балка зустрічає дорогих гостей — молодих представників знам'янського «куреня».

Вячеслав, Віктор, Юрко, Наталя — діти Андрія Віталійовича. Верховодить усіма Наталя — дівчисько років дванадцяти-тринадцяти.

Мабуть, за веселу хлоп'ячу вдачу, за дотепні витівки полюбились батькові знам'янська племінниця. Вже згодом, коли Наталя разом з моєю старшою сестрою вчилась у київській гімназії, батько, пам'ятаю, не раз говорив жартома:

— Ото природа викинула штуку — натурою козак, а родилась дівка!

На пустощі племінниці він дивився крізь пальці, ще й промовляючи: *Quod licet Jovi, non licet bovi* — «що дозволено Юпітеру (Наталі), то не дозволено бичу (Катрусі)».

Для мене Наталка, розумниця і пустуха, завжди весела, винахідлива, до того ще й незмінна моя захисниця, залишилась одним з найяскравіших споминів мого дитинства. В її характері було щось таке привабливе і водночас владне, що ми готові були йти за нею у вогонь і воду.

Більше сімдесяти весен пролетіло після того пам'ятного літа в Орловій Балці, але й тепер, перечитуючи перший том «Війни і миру», знову й знову ловлю себе на фантастичній думці: Наташа Ростова і Наталка Лисенко — то ж сестри-близнята «в тому милому віці, коли дівчинка вже не дитина, а дитина ще не дівчина». Ніби й справді з нашої Наталки малював Лев Толстой свою чорнооку улюбленицю Наташу Ростову — чи не найпоетичніше дівчисько у всій світовій літературі.

Нікому не дано було знати, що втне Наталка за годіну-другу. Запам'яталась така сценка: ми, малеча, я та мої сестри Галина, Мар'яна і молодші діти дяді Дусі — Віктор, Юрко, збились в гурт біля нашої оселі. Без Наталки ми, мов ті овечки без пастуха. А Наталка і Катерина — треба ж — кудись поділись, мов крізь землю провалились! Та ось вони несподівано з'явились перед нами — в білих халатах, з носилками для «важкохворих». Старий ослін, накритий простирадлом, за хвилину стає операційним столом. Наталка голосом дяді Дусі віддає розпорядження, а Катерина ледь встигає розставляти різні скляночки, пінцети, ножиці, бинти і вату.

Так почалась чергова витівка — вистава «Лікарня», на жаль, більш ніж актуальна у розпалі холерного літа.

Оскільки лікарня без хворих — не лікарня, нас, малечу, було принесено в жертву на вітвар мистецтва.

«Головний лікар-хірург» власноручно бинтувала нас, поїла «ліками». З її рук ми готові були прийняти навіть справжні ліки. Наталя настільки увійшла в роль, так точно копіювала спокійні рухи, інтонації дяді Дусі, що ми справді відчували себе «хворими». Коли ж вона за досить-таки енергійною допомогою «асистента» почала класти нас на «операційний стіл», ми на весь голос зарепетували, кличучи батьків.

Скільки тих живих картин було поставлено та зіграно нашим невтомним отаманом-режисером в Орловій Балці, в Знам'янці — не злічити. Пам'ятаю її мавкою лісовою, циганкою, навіть вождем могікан. А найчастіше грала Наталка свого батька. В живих картинах проходили перед нами різні епізоди його бурхливого життя: гоїдалась дошка-«палуба» під ногами флотського лікаря, виспівували, скрипіли щогли під шаленими морськими вітрами, вигинались в мелодійному танку індус-факір та його дресирована кобра. Доводилось і батькові бувати на цих виставах-

імпровізаціях. Аплодував він Наталці з не меншим завзя-
тям, ніж ми, малеча.

Хоч і не судилось самому Андрію Віталійовичу стати віртуозом-скрипалем, як того бажав старший брат, зате артистичністю наділив він щедро двох своїх дітей. Юрій Андрійович — Юрко, до речі, мій ровесник і товариш юнацьких літ, в сімнадцять років вже гастролював з трупю свого дядька Михайла Старицького. Забігаючи вперед, бачу себе з Юрком на сцені Лук'янівського народного театру.

Все вийшло так. В 1904 році Юрко, студент III курсу Харківського технологічного інституту, був за участь у революційних виступах висланий в Знам'янку «по месту жительства». Біда одна не ходить. Поки Юрко вчився на машиніста і грав в аматорському гуртку, 29 грудня 1905 року жандарми заарештували члена РСДРП, голову першого Знам'янського ревкому Андрія Віталійовича Лисенка. Юрка ж як сина «державного злочинця, запеклого більшовика» вигнали з квартири і з депо. Без копійчини прибився він до нашого дому. Батько мій, прийнявши близько до серця події в Знам'янці, не тільки поселив у нас Юрка, а й одразу влаштував його учнем до своєї Музично-драматичної школи.

— Якщо по-справжньому тягне на сцену, працєю, Юрчику, і вчись, бо ж сказано: *Ans longa, vita brevis* — Життя коротке, мистецтво вічне.

Так Юрко опинився в школі свого дядька та ще й учнем своєї родички Марії Михайлівни Старицької, яка вела в школі клас української драми. Марія Михайлівна щотижня виводила своїх вихованців «для практики» на сцену Лук'янівського народного дому, де й авторові цих споминів доводилось виступати на других ролях.

Хоч час був суворий, а все ж таки жили учні драматичної школи весело, безтурботно. Після вистав ми — знай

наших! — як цілком дорослі, бувалі актори, збирались в пивному підвалі і за кухлем пива розбирали виконання ролей, мріяли про свій театр.

Траплялось, верталась додому десь о другій-третій годині ночі. Батько не досить привітливо зустрічав нас:

— Нарешті повернулась богема.

З легкої батькової руки не тільки мене та Юрка — весь наш шкільний театр прозвали «богемою». «Богема» ця, віддамо їй належне, проводила чималу роботу. Крім вистав у школі та в Лук'янівському театрі, крім концертів в аудиторії, вона брала найактивнішу участь у постановці «вертепу», містерії XVIII сторіччя. Батько виявляв особливий інтерес до «вертепу», стежив, щоб все було «по-справжньому», як у бурсаків, що їздили з вертепом по містах і селах України. Ми, як і годилось, виконували ролі, пересували лялок; Кирило Стеценко керував хором. Памятаю Юрка в «ролі» царя Ірода:

Роскаленная утроба!!!
Не вим, що вчинити.
Пошлю вірнії раби,
Щоб його убити.

Юрко за лаштунками «вертепу» ричав, мов лев у пустелі, і дуже смішив цим публіку.

«Вертеп» богема возила по клубах міста і всюди мала незмінний успіх. Запам'ятався цікавий і своєрідний наш виступ у будинку Народної аудиторії. Готувались довго, всією школою. Перед виставою один з педагогів прочитав реферат «Вертепна драма» про зародження театру на Україні. Потім на сцені було встановлено двоповерховий дерев'яний будиночок. У верхньому ярусі розігрувалась «Різдвяна драма», а в нижньому — побутові та сатиричні сцени. Майстерно виготовлені учнями ляльки діяли, мов живі. Ролі виконували учні відділу української драми, співав шкільний хор під керівництвом Стеценка. Два вечори

«Вертепу» збирали численних глядачів. «Артистів» все викликали на «біс». Треба було бачити, як поважно кланялись ляльки захопленим глядачам.

Згодом (я тоді навчався в Петербурзі) Юрко закінчив школу і довгі роки гастролював по Україні з трупою відомого антрепренера Т. Колесниченка, виступав не без успіху з самим Марком Лукичем Кропивницьким.

В радянський час, закінчивши нарешті Харківський технологічний інститут, Юрій Андрійович продовжував працювати в театрі, керуючи аматорськими гуртками. В двадцятих роках він навіть заснував у Луганську велику напівпрофесійну українську трупу і жив театром до останнього подиху.

Гадаю, й цього екскурсу досить, щоб показати, наскільки мистецьки обдарованими були діти Андрія Віталійовича. Особливе місце серед них належить нашій Наталці, що залишила помітний слід в історії театру, німого кіно. Батько, як це стало мені відомо пізніше, ще під час нашого перебування в Орловій Балці, порадив братові подбати про більш фундаментальну освіту Наталки. Не минуло й року, як вона й справді переїхала до Києва. Мешкала у Старицьких, проте більше бувала у нас. Віддали її у ту саму гімназію, де вчилась моя сестра Катерина. «Нерозлучні» — так називала їх наша мати. Найулюбленішими розвагами знову стали домашні вистави. Декорації робились власноручно з простирадл; примітивні завіси й бутафорія зносилися з усіх кутків кімнат. Наталя грала, головним чином, характерні ролі; вона так яскраво й переконливо висвітлювала сценічні образи, що глядачі наших домашніх вистав (не лише діти, а й дорослі) нагороджували її бурхливими оплесками.

То була, так би мовити, увертюра до перших успіхів Наталії Лисенко на сцені, а в майбутньому — успішної діяльності в кіномистецтві.

Пригадую від'їзд Наталі в 1901 році до Москви, де вона мала навчатися в драматичній школі. Батько дуже радів щасливому дебюту молоді актриси в театрі Корша, а потім в Московському Художньому театрі. Певний час виступала Наталя Лисенко і в Києві у драматичному театрі Соловцова.

Під час першої світової війни вона знову з'явилась на київському горизонті (влітку 1916 року), вже видатною кінозіркою.

Хто бачив протазановського «Отця Сергія», той, напевно, запам'ятав бліде, аскетичне, напрочуд виразне обличчя Мозжухіна — блискучого гвардійського офіцера і монах-старця. Мозжухін — отець Сергій — чи не найвище творче досягнення дореволюційного кіно. У ролі спокусниці отця Сергія у фільмі виступала Наталя Лисенко — дружина і постійна партнерка видатного актора.

В яких тільки дореволюційних фільмах не знімалося популярне подружжя! «На околицях Москви», «Без вини винні», «Богатирі Духу», «Квіти запізнілі», «Сатана Торжествуючий» та ін. Невдале кохання, демонічні пристрасті, часом на грані божевілля, згубна сила ревнощів — на отакі, уявіть собі, чистої води мелодрами публіка під час першої світової війни валила валом.

Можливо, завдяки блискучій грі Мозжухіна та його партнерки мені чомусь запам'ятався фільм, здається, «В буйній сліпоті». Герой (І. Мозжухін) закохується у заміжню жінку (Н. Лисенко). Осліплений пристрастю, він намагається вбити чоловіка своєї коханої, та помилково вбиває його брата. Привид щонаочі з'являється до вбивці, поки той, збожеволівши, не кінчає самогубством. Було якось дивно і, признатись, не дуже приємно бачити героїнею кривавої мелодрами нашу Наталю — веселу, жартівливу володарку дитячих сердець.

Так трапилось, що «Отця Сергія», поставленого одразу після Жовтневої революції, я вперше побачив в кінотеатрі

«Комсомолец України» на початку 50-х років, після другого його народження на рідній землі.

Погасло світло. Як і мої молоді сусіди, я, глядач 50-х років, спочатку ніяк не міг звикнути до різких, майже механічних рухів акторів. І хіба ж то не диво: адже моя юність збігається з першими несміливими кроками кіно.

Часом задумуєшся, скільки таких «вперше» випало на мій вік. В селах, де мені доводилось бувати з батьком, я ще застав соху, дерев'яну борону, смоляну скіпку. Від засухи, холери «рятувались» молебнами і хресним ходом.

Минуло кілька років, і ми з батьком як велике диво розглядали в оперному театрі першу в Києві «електростанцію», громіздкий, малосильний двигун.

Я ще застав допотопну конку, паровий трамвай, а на 14-му році життя вітав перший в Росії електричний трамвай (Хрещатик—вокзал).

Перший у Києві автомобіль, що чадив і гуркотів на весь Хрещатик, був дивом і сенсацією не тільки для мене, а й для батька.

Як давно це було! Скільки вже пройдено людством, скільки здійснено!

11 квітня 1868 року мій батько співав гімн людському генію, що створив телеграф: «А что за благодеение эти телеграфы! Ваша сегодняшняя депеша вышла из Киева в 10 ч. 30 мин. до обеда, а в 3 ч. 55 мин. я ее уже читал и отвечал. Вот где разум и гений человека велик!» У цьому ж листі він з боєм писав про незграбну пошту та погані дороги «матушки России». Чи міг він навіть у найсміливіших снах побачити, що настане день блискучого тріумфу не запозиченого, не купленого, а свого, вітчизняного колективного генія, втіленого в 20-мільйонну упряжку ракети та в переможну, сяючу на весь світ усмішку Юрія Гагаріна! Не так багато часу минуло, неповні чотири роки, а вже одинадцять радянських чудо-велетнів повернулось до нас

із космічного океану. І я на власні очі бачив Ікара-переможця у чорній безодні Всесвіту з крилами, що не бояться сонця. ...На власні очі. Ті самі, що бачили перші автомобілі і перший літак над Сирецьким льотним полем.

Я дозволив собі цей відступ, бо іноді — чи то за швидким плином часу, чи то за домашніми справами та життєвською суєтою — ми якось втрачаємо чуття подиву. Вчорашнє останнє слово людського генія сьогодні чи завтра дратує нас своєю незграбністю, як це трапилось зі мною на запізній київській прем'єрі «Отця Сергія».

Прем'єра ця перенесла мене в перший київський кіно-театр — синематограф Люм'єра. Ходив я тоді в молодші класи, коли у самому центрі Хрещатика на стінах будинку відомого тоді в Києві підприємця і власника крамниць Людмера з'явилися рекламні оголошення, що закликали на сеанси таємничого синематографа. Батько, здається перший приніс цю звістку і квитки. Нове у техніці — тим більш, коли воно стосувалось мистецтва, — його завжди вабило. Всією сім'єю поспішаємо на незвичайне видовище. Велика зала з білими колонами, м'які крісла, покриті червоним плюшем. На хорах приймний сюрприз: симфонічний оркестр під керівництвом відомого диригента Бакалейникова.

Гасне світло. Піднімається червона завіса. Перед нами білий екран — і більш нічого. Короткий музичний вступ. Де ж диво? Раптом в білий екран услід за пучком світла вривається... паровоз. Мчить, набираючи швидкість, прямо на нас... Начальник станції — у форменому кашкеті біжить поруч, ніби хоче зупинити залізного велетня. Сестри нервово озирються: така повна ілюзія!

Екіпажі на Невському. Баскі коні ось-ось вирвуться з білого полону. Що то буде з публікою?

Екран заливають морські хвилі. На палубі судна матроси; пасажери привітно махають руками. Корабель врізається в куток екрана, і... раптом ми потрапляємо на

залиту сонцем лісову галявину. Пташеня сірою цяткою перелітає з гілки на гілку. Дачники, прохожі; і все то віддаляється, то наближається, словом, рухається, живе.

Додому йдемо не поспішаючи. Обличчя батька сяє. Очі виблискують по-молодечому.

— Veni, vidi, vici. Прийшов чарівник-сінематограф, не побачив, а сам показав себе людям і переміг. Я завжди вірив у силу людського розуму, а такого не сподівався побачити на своєму віку. За моєї пам'яті з'явилися телеграф, телефон, газ, електричне освітлення, а оце недавно машина для запису голосу й звуку; сміливці на дерев'яних крилах до орлів добираються. Нема, видно, меж людському генію. Поки що життя на екрані сіре на білому, без різноколових барв, без звуку. Але ж комусь доведеться не тільки побачити, а й почути в сінематографі природу, людей, їх музику, спів.

Природа не повторюється, і геній неповторний, як неповторні весни, вечори і ранки, спів жайворонка. Уявіть собі, з'являється на світі чародій-віртуоз Паганіні. Своєю грою він шматує й зціляє людські серця. А вік у нього звичайний і незвичайний, бо й після смерті жити йому на екрані сотні років.

Отак воно буде, коли заговорить німий сінематограф. Великий Німий. А таки заговорить! «Німим,— як сказано у Тараса,— отверзуться уста, прорветься слово, як вода». І, може, не доведеться більше вашому старому батькові мандрувати з хором по всій Україні. Живе світло понесе нашу гру, слово й пісню у найдальші закутки. Хотів би я дожити до тих часів — вони не за горами.

Микола Віталійович не помилився. Незабаром у кіно прийшов актор, з'явилися інсценіровки «Ідіота», «Війни і миру». В рік смерті батька один з перших українських операторів і кінорежисерів Д. Сахненко зняв тепло зустрінутий публікою фільм «Запорізька Січ». Своїм успіхом,

історичною правдою фільм у значній мірі був зобов'язаний консультаціям професора Д. Яворницького, давнього друга батька. З'явилися екранізації народних пісень, романсів із звуком, живим у прямому розумінні цього слова: актор співав «за екраном».

Мов гриби після дощу, вирости в Києві численні кінотеатри з інтригуючими назвами — «Корсо», «Експрес-біо» і т. ін. Назви, очевидно, давались за принципом: чим незрозуміліше, тим краще. І що характерно: всі кінотеатри відкривались у центрі. На околиці, де жив робочий люд, їх не було.

Отаке промайнулось мені, коли я сидів на прем'єрі старого «Отця Сергія» на початку 50-х років.

І ще згадалась остання зустріч з Наталкою під осінь 1919 року напередодні від'їзду її та Мозжухіна до Парижа на зйомки у французьких фільмах. Зустріч була короткою. Виглядала Наталя втомленою, зажуреною, наче передчувала, що розлучається з рідною землею навіки.

Холерне літо в Орловій Балці запам'яталось мені ще однією подією.

Все почалося з того, що до батька прибув гонець з дорученням власників сусіднього маєтку панів Шимановських. Шимановські просили «шановного маестро Лисенка» в найближчі дні прослухати й оцінити гру їх дев'ятирічного сина Кароля. Батько і на цей раз взяв мене з собою. Поки точилась розмова між дорослими, худорлявий, блідий хлопчик, збуджено поблискуючи великими, синіми, як небо, очима, показував мені своє господарство: олив'яних солдатиків, золотого жука, спійманого потайки від мами ген-ген за левадою, коня з пап'є-маше на трьох ногах та інші важливі речі. Незабаром хлопчика покликали. Його маленька постать так і прикипіла до рояля, і по кімнаті розлилися

чарівні звуки «Полонеза» Огінського. Без нот, по пам'яті, блідий хлопчик з довгими ніжними пальцями грав один за одним твори Шопена, Шуберта.

Батько задумливо слухав, раптом рвучко піднявся, підійшов до рояля і міцно обняв маленького піаніста, зніяковілого і щасливого.

— Ти будеш великим музикантом, мій хлопчику,— сказав він схвильовано.— Вчись! Все життя своє вчись!

Як не запрошували Шимановські Миколу Віталійовича залишитись на обід, ми одразу ж поїхали. Видно, батькові хотілося побути на самоті. Кілька днів він ходив під враженням майстерної гри власника золотого жука.

— Який талант! Яка сила! — говорив батько.— Жаль, коли не розів'ється.

Чи міг тоді знати Микола Віталійович, що прийде час і композитор Кароль Шимановський заповнить серця численних слухачів? Всього кілька років тому, незадовго до смерті, Кароль Шимановський, прославлений польський композитор, приїжджав до Радянського Союзу. Його концерти в Москві пройшли з величезним успіхом. Пророцтво Миколи Віталійовича збулося.

У зимові вечори Микола Віталійович любив планувати, де і як саме відпочиватиме наша сім'я влітку. Мріяв часто про подорож усієї родини на свою батьківщину, в містя, де сам не бував десятки років. Та цю мрію про відвідання рідної Полтавщини йому вдалося здійснити лише за рік до смерті. Щодо зимових розмов про літній відпочинок, то всі вони кінчалися тим, що на початку літа ми з року в рік усією сім'єю виїжджали на дачу у Китаїв, за п'ять кілометрів від Києва.

Жили ми незмінно у старообрядця Степана Андрійовича в будиночку, оточеному чудовим садом. Не знаю, чим

так полонив Китаїв Миколу Віталійовича. Чи розкішними садами, чи густозеленим лісом, де він часто залишався сам на сам з природою серед столітніх дубів, гомінких берізок і кленів, солов'їних арій, а може, вабила його близькість до Києва, де у нього влітку завжди бувало безліч всяких справ.

Між Києвом і Китаєвом ходив тоді невеликий пароплав «Парубок». Як не поспішав батько на пристань (а до пристані було кілька кілометрів), він завжди запізнювався. До пристані, бувало, ще далеченько, а «Парубок» уже димить і хрипить, мов старий самовар, готується до відплиття. Батько щось гукає капітанові, розмахує над головою гуцульською палицею-топірцем (дарунок коломийських друзів). І не було такого випадку, щоб «Парубок» пішов у Київ без батька. Капітан завжди терпляче чекав, чи то з шаноби до батька, чи то просто дбаючи про прибутки своїх хазяїв.

Пам'ятаю літературні і музичні вечори в Китаєві, куди слідом за нами приїжджав з родиною Михайло Старицький, відомий український письменник і драматург, найближчий друг нашої сім'ї, товариш, побратим Миколи Віталійовича з дитячих років. На цих вечорах часто бувала мати Лесі Українки — Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка). Приїжджала і сама Леся. І тоді до пізньої ночі точились розмови. Батько охоче «звітував» перед друзями, виконуючи свої нові твори, потім наставала черга Старицького. Леся називала такі вечори «змаганням музики і літератури».

То були незабутні вечори. І досі бачу низенький дерев'яний ганок, великий стіл, застелений старовинною скатертиною, тульський самовар, який, мабуть, прослужив не одному поколінню. Лампа ледь-ледь освітлює зосереджені обличчя, і все навколишнє, потопаючи в густосиній темряві, здається таємничим, фантастично-казковим.

По обіді батько, як він сам любив повторювати, «пропадав» у лісі. В ці години він любив самотність. Здалеку, щоб не заважати йому, я не раз спостерігав серед гіллястих дерев його кремезну постать. Він то крокує лісовою стежкою, помітно сутулячись (але не по-дідівськи, бо не роки горбили його, а вічні думи), то сидить на улюбленому, посірілому від часу пні, щось швидко записує у свою книжечку.

Нерідко Микола Віталійович відправлявся в ліс з «Кобзарем», з новою збіркою Лесі або з книжкою віршів Франка у зеленій обкладинці, яку сам автор йому подарував. Немало пісень, романсів на слова Шевченка, Франка, Лесі Українки, Гейне було написано Миколою Віталійовичем на старому пні. Ліс, а в нічні години кабінет були улюбленими місцями роботи Миколи Віталійовича. Але і в години дозвілля, і під час дружньої розмови, у будь-якому місці і за будь-яких обставин не припинялась творча робота. Тоненька книжечка в зеленій обкладинці, постійна супутниця старого композитора, з'являлась в найнесподіваніших місцях.

Бувало, щось обмірковує з друзями, розкотисто сміється над чийсь особливо влучним дотепом і раптом замовкне, замислиться, а через хвилину-другу вже з'являється в його руках заповітна книжечка.

...Найбільш пам'ятні дні в Китаєві — дні великого ярмарку, який щороку збирався тут у серпні на спаса. У ці дні Китаїв вирував. Звідусіль стікались, зливаючись у барвисту ріку, селяни, сліпці, старці й монахи — хто на ярмарок, хто до монастиря.

На майдані стояв невгамовний гамір. Вигуки п'яних, крики перекупок, дівочий сміх, жалібна пісня сліпого лірника — все зливалося в якусь дивну музику, складену найталановитішим композитором — самим життям. Треба було бачити батька в ці дні. Він, немов губка, вбирав у себе всі

звуки, годинами простоював біля кобзарів і лірників, записував з їх слів і голосу думи, історичні пісні. Хоч батько був одягнений по-міському, «по-панському», як говорили тоді в народі, але і селяни, і кобзарі завжди бачили в ньому свою людину, охоче розповідали йому про своє життя, ділились горем і скупими радощами.

Микола Віталійович не раз запрошував народних співців, чиї пісні йому особливо подобались, до нашої оселі. За самоваром, а іноді за чаркою розмова ставала невимушеною. В піснях старого кобзаря оживало минуле.

— Правда тепер у панів в темниці! — вигукував речитативом кобзар, і обличчя його аж біліло від гніву.

Ця пісня, як і багато інших, записаних батьком на ярмарках та селянських весіллях, скоро побачила світ у збірнику історичних та побутових пісень в обробці Лисенка.

— Наше діло десяте: записав, обробив, видав. А вже хто заробив подяку велику — так це наші кобзарі, лірники, вірні хранителі живого слова народного.

«Рапсодами», «українськими Гомерами» любовно називав їх Микола Віталійович.

II. У СТАРИЦЬКИХ

«ПЕРЕД БУРЕЮ». В КАБІНЕТІ СТАРИЦЬКОГО. ПОВІСТЬ ПРО ДРУГА. ПЕРШЕ ЖОВНИНСЬКЕ ЛІТО. КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ. КЛЯТВА ПОБРАТИМІВ. ЛІЛЕЯ. КАНДИДАТ У МИРОВІ ПОСЕРЕДНИКИ. В КОНСЕРВАТОРІЮ

З того часу, як я пам'ятаю себе, пам'ятаю я й дядька Михайла — він був у нас в домі своєю людиною. Ні одна домашня подія не обходилась без нього. Скільки витівок, сміху вносив він у наші ігри, скільки казок переказав — і народних, і вигаданих ним самим.

У Китаєві, де щоліта відпочивали Лисенки і Старицькі, дядько Михайло частенько-таки потрапляв до нас «у полон». Ми знали його улюблені місця і дикою зграєю налітали на нього, вимагаючи викуп — казку.

Як зараз бачу: на зеленому горбку між двома дубами висока постать Михайла Петровича. Бачу його натхненне обличчя, палаючі очі. Внизу синіє старий Дніпро. Затамувавши подих, слухаємо. Не пам'ятаю докладно, про що саме розповідав нам Михайло Петрович: чи про сміливих запорожців, які добирались по Дніпру до самого Чорного моря, чи про русалок, чи про добру лісову фею — все це забулось, а обличчя розповідача-імпровізатора, навіть найтонші інтонації і досі живуть в моїй пам'яті.

Знову бачу себе в тому ж Китаєві. Ми на дачі Старицьких на самому березі Дніпра. В садку батько, гості з Києва.

Ми, малеча, принишкли, мов ті мишенята, щоб не вигнали дорослі. Михайло Петрович читає свій новий роман «Перед бурею» з часів визвольної війни. Найбільше за-

пам'ятався мені один епізод з роману: Богдан Хмельницький приїздить на Запоріжжя у Кодацьку фортецю і попадає до рук зрадливої шляхти, що володіла в той час фортецею. Богдана кидають в глибокий підземний льох. Його чекає смерть. Ось чуються поблизу важкі кроки на сходах. Богдан схоплюється — за ним ідуть кати, він готується дорого віддати своє життя. Гримлять замки, відчиняються залізні ковані двері, вривається світло і... Богдан потрапляє в обійми свого вірного друга Ганжі, що встиг прибути до Кодаку і визволити його.

Важко передати словами неповторне враження, яке викликав читанням цього епізоду Старицький. Перед нами наче сидів Богдан, народний герой і ватажок, з своїми думами і муками, з своєю біллю за знедолену Україну. Разом з автором і ми, присутні, ніби поринули в далекі часи героїчної боротьби народу проти його лютих ворогів. Мужній голос Михайла Петровича, така природна і водночас пройнята трагічним звучанням інтонація, міміка, жести, палаючий зір — то було не просто читання, а натхненна, високомайстерна гра талановитого артиста.

Раптом різко заревів гудок: наближався пароплав з Києва. Михайло Петрович здригнувся і, ніби повернувшись з далекої подорожі, здивовано глянув навкруги, зняківів і припинив читання.

Микола Лисенко і Михайло Старицький... Скільки співано, скільки писано про дружбу, а, мабуть, небагато знайдеться в історії мистецтва подібних сторінок.

Побраталися ще дітьми і більше піввіку пройшли поруч. Разом вчилися в Київському університеті, разом ще в 60-х роках збирали і записували по селах народні пісні, щоб зрозуміти душу «меншого брата», разом обговорювали свої перші художні задуми і навіть у творчості доповнювали один одного. Майже всі опери Миколи Лисенка — «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Тарас

Бульба» — написані на лібретто Михайла Старицького; більшість драматичних творів Старицького насичені музикою Лисенка.

Близький родич Лисенків, Михайло Старицький ще більше поріднився з моїм батьком, одружившись з його сестрою Софією Віталіївною. Та найбільш ріднили їх спільні погляди, спільні естетичні принципи і, головне, спільна праця на ниві української культури.

В моїй уяві вони завжди були поруч, такі на диво подібні характерами. Їх відзначала особлива душевна м'якість, чуливість, гуманність, любов до батьківщини, до народу не на словах, а на ділі, благородний артистизм і водночас скромність, простота. Для них було характерне захоплення життям в усіх його проявах, життєствердний настрій у найчорніші часи (а їх було немало), віра в майбутнє.

Недарма так полюбилися їм слова Тараса, їх духовного батька, вчителя. Не раз при мені вони перечитували ці рядки:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

В архіві М. В. Лисенка зберігся поживклий папірець від 1882 року, на якому Михайло Петрович написав звернення до Миколи Лисенка. Зміст вірша настільки характерний для Михайла Старицького, патріота, поета-бійця за щастя свого народу, і настільки вірно відтворює атмосферу тих років, що хочеться навести його повністю:

4

Жалібного на струнах не грай,
Мій єдиний, коханий мій друже.
І серденька мого не вражай,
Бо воно і без того недуже.

А утни мені пісню одну,
І широку, й веселу, як воля,—
Щоб, почувши співочу струну,
Усміхнулась і мачуха-доля.

Щоб спалахнув огонь у крові
І забилося серденько мляве,
Щоб роїлись заміри нові —
Стать до праці за чесне, за праве.

Сльози — неміч жіноча, слаба,
А нам треба розбуркати сили,
Щоб піднять свого брата з могили,
Просвітить вікового раба.

Тақ не грай же сумного, не грай,
А так вдар-но пісню завзяту,
Щоб долинула й в темную хату
І там жовч зворушила украй.

Михайла Петровича еднала з батьком і глибока любов до російської культури. Культ Пушкіна, Некрасова, як і культ Тараса, панував і в домі Старицького, і в домі Лисенка. Особливо Михайло Петрович любив Некрасова, його музу «печали и гнева» народного.

— Некрасов — то рідний російський брат нашого Кобзаря,— часто говорив він. І досі чую його грудний голос:

...Да не робей за отчизну любезную —
Вынес достаточно русский народ,
Вынес и эту дорогу железную —
Вынесет все, что господь ни пошлет.
Вынесет все — и широкую, ясную
Грудью дорогу проложит себе.
Жаль только — жить в эту пору прекрасную
Уж не придется ни мне, ни тебе.

Михайло Петрович багато зробив для того, щоб імена Некрасова, Пушкіна, Островського, Толстого стали

рідними і близькими українському народові. В перекладі Старицького було надруковано немало творів російських класиків.

Добре пам'ятаю виступи Михайла Петровича на вечорах-концертах Літературно-артистичного товариства, присвячених російським та українським діячам культури і мистецтва. Літературно-артистичне товариство весь час перебувало під недремним жандармським оком. Його діяльність, направлена на зміцнення культурних зв'язків між народами, викликала шалену лють царських сатрапів і українських буржуазних націоналістів.

У великому залі товариства на Рогнединській вулиці часто звучали вірші Пушкіна і Міцкевича, Некрасова і Шевченка, чарівні мелодії Глінки, Чайковського, Лисенка, Дворжака. Студенти, певна частина інтелігенції охоче відвідували ці вечори. На одному такому вечорі, присвяченому Некрасову, виступив Михайло Старицький.

У вщерть переповненому залі, де, здається, і яблуку ніде впасти, напружена тиша. Михайло Петрович декламує вірші Некрасова у власному перекладі. На його натхненному обличчі відбиваються муки і біль, гнів і надія пригнобленого селянства, закріпаченої многотраждальної жінки-рабині, матері раба і дружини раба. Враження надзвичайне!

Думається, у художньому читанні М. П. Старицький, принаймні на Україні, не знав собі рівних. В ньому, як і в Кропивницькому, щасливо уживались талановитий письменник (поет, прозаїк, драматург) і неабиякий актор, вдумливий режисер і напрочуд терпеливий вчитель театральної молоді.

Виступи Михайла Петровича з художнім читанням були майстерними зразками, на яких вчилось не одне покоління українських акторів.

Драматург, актор, режисер, художній керівник і заснов-

Леся Українка. Початок 90-х років.

Учасники постановки опери М. В. Лисенка «Коза-дереза» — діти с. Грушківці (нині Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.) 1892 р.

ник драматичних театрів на Україні, Михайло Старицький був у найтісніших стосунках не лише з Кропивницьким, Карпенком-Карим, Садовським і Саксаганським, а й з митцями-акторами київської російської драми — Соловцовим, Глібовою, Чужбиніним, Киселевським, Багровим, постійними відвідувачами Літературно-артистичного товариства.

З роками товариство стало центром мистецького життя Києва, улюбленим місцем зустрічі українців і росіян — прогресивних діячів літератури, театру, музики.

Душею товариства до останніх днів свого життя залишався М. П. Старицький.

Енергійний, надзвичайно живий, готовий ділити з товаришами і радість, і горе, особливо чутливий до молоді, Михайло Петрович був дуже популярним у мистецьких колах Києва. У різних кінцях Києва: театрах, концертних залах, у приміщенні товариства серед молоді завжди можна було побачити його богатырську постать, зустрітись з живим, допитливим поглядом його великих карих очей. Зимом він незмінно появлявся в синій бекеші з сірими смушками, у високій смушевій шапці.

Часто, коли Михайло Петрович потрібен був батькові «до зарізу», я, посланий у розвідку, знаходив його в театральній кав'ярні по вул. Лютеранській (нині вул. Енгельса), де він, завзятий шахматист, іноді годинами просиджував за дошкою.

Майже щодня бачився Микола Віталійович із своїм другом і все одно незмінно радів кожній новій зустрічі з ним. Темпераментний, винахідливий і дотепний, Михайло Петрович вносив у ці зустрічі свіжість і пожвавлення.

Приходжу якимось з гімназії і ще в передпокої чую оглушливий регіт, в якому прямо-таки потопують голоси батька і дядька Михайла. Заглядаю у вітальню: батько за роялем, а серед кімнати — Михайло Петрович. Очі його заплащені, на обличчі блудлива посмішка, голос хриплий, як

у справжнього п'янички,— живий тобі гоголівській писар у сцені з Горпиною (опера «Утоплена»)! А як заспівав він:

Горпино Стахівно, горить,
Мов сірка, моя кров,
Бо не дають на світі жить
Проклятая любов,—

батько не витримав і знову зайшовся гомеричним сміхом, а за мить вже вторив йому своїм низьким баритоном і сам виконавець-імпровізатор.

— Сміялись,— часто жартував Михайло Петрович,— корисно для здоров'я. Будь я лікарем, тільки б сміх, замість гірких ліків, виписував би.

...В останні роки життя Михайло Петрович сміявся все рідше. Такий же непрактичний, далекий від комерційних розрахунків, як і його побратим, Михайло Петрович, вкладаючи всі свої матеріальні ресурси в театральну трупу, яка, мандруючи, не раз терпіла великі збитки, на старості залишився без будь-яких заощаджень і жив випадковими заробітками, час від часу друкуючись, головним чином, у російській пресі. П'єси Старицького йшли на українській сцені з великим успіхом, та права драматургів в ті часи були дуже обмежені. М. П. Старицький одержував мізерний авторський гонорар. Роки поневірянь, боротьба за саме існування українського мистецтва давалися взнаки. Все більше здавало серце, лікування вимагало коштів, і Михайло Петрович був вимушений працювати навіть і в останні місяці життя. Постійно прикутий до ліжка, не маючи сил держати в руках перо, він годинами диктував домашнім свої твори.

В ці дні я часто бував у нього. Михайло Петрович любив повторювати, що в родині Лисенків він знайшов усе, що могла бажати собі людина: рідних, які замінили йому рано померлих батька і матір, вірну дружбу-побратимство

й ніжну, віддану сестру-дружину. Тітка моя Софія Віталіївна, молодша батькова сестра, ще в чотирнадцять років стала нареченою свого кузена і зберегла до старості ніжну любов до нього.

Дбайлива господиня, вона все робила помірковано, спокійно, що якнайкраще урівноважувало темпераментного Михайла Петровича. Свою тітку пригадаю вже немолодою, огрядною жінкою, все ще рухливою, з незмінною доброю усмішкою на устах. Не встигнеш було з нею і словом перекинутись, як уже чути з кабінету:

— Заходь, заходь, Остапе, не минай мене, старого, хворого.

Невеликий кабінет Михайла Петровича служив водночас і спальнею. Письмовий стіл, завалений книгами, газетами, списаними аркушами, і все в такому безладді, що тільки за допомогою домочадців господар міг найти потрібний папір.

Половину кабінету займав великий шкіряний диван, на якому працював і відпочивав дядько. Поруч — велика шафа з книжками. От і вся обстановка.

З тяжким почуттям входив я того вечора до кабінету Михайла Петровича. Боляче було бачити його, ще так недавно повного сил і здоров'я, немічним, слабим. Обличчя жовте, під очима різко окреслені синюваті мішки; пишні вуса — «краса козача» — поввисали.

— Бачиш, Остапе, що зробила зі мною проклята хвороба. От і думаю:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться рихтувать

Вози в далеку дорогу? —
На той світ, друже мій, до бога
Почу макуем спочивать.

— А на тому світі ні з ким і душу одвести. Ні з ким згадати побратимство вірнее з батьком твоїм. Біжать, біжать роки — коні воронії! Не наздогнати їх, не повернути. Піввіку пройшло. А здається, зовсім недавно це було: Гриньки, загублені серед полтавських степів, панська хата під солом'яною стріхою, перші зустрічі з Миколою і дитяча клятва на побратимство вірнее, не зламане ні життєвими бурями, ні часом.

Таким приблизно вступом-передмовою і почались незабутні вечори спогадів у дядька Михайла. Я приходив то один, то з сестрами. Заглядали до нас і тітка, і Марія Старицька — сестра наша. А Михайло Петрович все розповідав, наче боячись забрати з собою дорогі його серцю спогади про друга.

— Померла моя мати. Тоді й узяли мене до себе, прийняли, як сина рідного, Лисенки, мої опікуни. А з Миколою, признатись, дружби одразу у нас не вийшло. Не сподобався мені спочатку мій трююридний братик, виряджений в оксамит і кружево, його випещене обличчя, його дуже рухливі, нервові пальці. Та саме ці пальці, пальці маленького музики, і розтопили лід.

Микола відзначався особливою музикальністю. Його учительці панні Розалії не важко було посадити його за фортепіано. Вчився він старанно, уперто. Але іноді на нього щось «находило», і тоді крізь примітивні мелодії вправ несподівано пробивались то мажорні звуки військового маршу, то почутий ним десь на вулиці «дощик, дощик капає дрібненько».

І ще пам'ятаю, якою радістю спалахували його очі, коли в Гриньках з'являлась «банда» — бродячий духовий оркестр.

«Банда» — чоловік десять-дванадцять музикантів-чехів у незмінних блакитних «австрійських» блузах з поясом, у блакитних шапочках — заходили до двору статечно і тільки з дозволу господаря. В саду, під балконом ставилися столи, і чехи, не поспішаючи, влаштовувались із своїми нотами. Передвечірнє проміння степового сонця розливалось червоним золотом по мідних трубах. На диво зіграний оркестр обходився без капельмейстера. Строга мазурка змінювалась бурхливим чеським танцем, величний Бетховен — іскристою, радісною моцартівською мелодією. І все це звучало надзвичайно соковито серед степового простору, від якого віяло пахощами гіркого полину, чебрецю та густими, настояними на травах, ароматами землі.

На балконі — господарі. Панна Розалія, легка на сльозу особа, і на цей раз плаче від зворушення й захоплення, навіть не помітивши, куди подівся Микола. А він давно вже в саду, поблизу музикантів. Якесь знемога, солодка туга стискає його маленьке серце. За укриття втікачеві править барабан. Єсть же на світі щасливі люди: хоч цілий день бий у барабан! А Миколі не дають навіть послухати.

— Николай, где ты? Выходи немедленно! — вимагає Ольга Єремїївна.

— Nicolaus, — плаксивим голосом підспівує в тон їй панна Розалія, — Venez-ici! ¹

— Ну виходь, Миколо! Годі жартувати! — вступає в це своєрідне тріо добродушний бас Віталія Романовича.

Талановитим оповідачем був дядько Михайло. Навіть прикутий недугою до свого дивана, він так влучно в лицях відтворював героїв своїх спогадів, що я й зараз бачу їх, як живих. Бачу діда мого, Віталія Романовича Лисенка, батька композитора. Як розказував дядько, він не так

¹ Ідіть сюди! (фр.)

пишався своїми військовими доблестями в кірасирському полку, де служив ескадронним командиром, як стародавнім козачим родом.

Рід Лисенків ішов від Вовгури-Лиса з повстанського загону «вовгурівців» самого Кривоноса. Свої старшинство Вовгура-Лис, якщо вірити переказам, дістав із славних рук Богдана Хмельницького.

— Послухав би ти, Остапе, як дід твій, «потомствений дворянин», хоч і козачого роду, читав нам, уже студентам, «Исповедь Наливайка», написану «державним злочинцем» декабристом Рилеевим. До декабристів дід твій ставився з особливою пошаною, називав їх мучениками святими. І відверто пишався «гріхами молодості» — випадковою, але пам'ятною зустріччю з декабристами Півдня. З роками пристрасті вщухли, здолали родинні турботи, господарство, та хіба можна забути, з яким молодечим натхненням і запалом декламував старий кірасир у відставці:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На угнетителей народа.
Судьба меня уж обрекла,
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?

В такі хвилини, вірю, в ньому дійсно «бунтувалась» кров Вовгури-Лиса.

Голос дядька Михайла звучав якось незвично, приглушено і уносив мене далеко-далеко. І розступалися тісні стіни спальні-кабінету.

Бачу себе у привітній світлиці на Великій Підвальній маленьким хлопчиком на колінах у діда. Мені хороше у дідуся. З-під навислих сивих брів дивляться на мене добрі сині очі.

На столі ставляться дві свічки (бабуся гасу не визнавала: боялась пожежі), самовар, незмінне вишневе варен-

ня. Перед дідусем — шкатулки карельської берези з тюном.

Дідусь сидить у глибокому крісельці, набиває люльку з довгим чубуком. Батько моститься так, щоб добре бачити вираз його обличчя. І хоч добре знає усі пригоди старого кірасира, щоразу слухає з насолодою.

Часом у дверях з'являється і подовгу стоїть старий колишній денщик, бойовий помічник дідуся. Я над усе любив ці словесні дуети — спомини про давні походи й бої.

— Не забувай, Остапе, що роду ми козачого. Слухай і пам'ятай гаразд.

Смикне дідусь оту ниточку родовідну, і пішло: Авраам роди Ісаака, Ісаак роди Іакова... За словами діда, таки дався взнаки татарам-бусурманам та ляхам ватажок гуртка вояків-запорожців хитрий, винахідливий Вовгура-Лис, від якого й пішов Лисенків рід.

Добирався дід до дев'ятого коліна Луценків та Булюбашів (то вже й бабусиною родовідного дерева). З історії Булюбашів (до речі, саме їм — бездітним родичам моєї бабусі Ольги Єреміївни Луценкової, дід мій зобов'язаний посагом — Гриньками і Жовнином) запам'ятався мені один епізод — не знаю, чи то з оповідань Михайла Петровича, чи із споминів діда.

Десь на дев'ятому коліні з'явився сам основоположник роду (предмет вічних дідусевих жартів над бабусею) турок — не козак Булюб-паша. Султан за якусь провину нібито прислав Булюб-паші шовкового шнура, щоб той повісився. Паша за шовковий шнур і високу «ласку» чемненько подякував і... дременував на Україну, де пристав до козацького війська.

Чимало таких історій про Кривоноса, Богдана було у дідуся. Хтозна, може, саме з цього зернятка виросло у Михайла Старицького пишне дерево українського історичного роману «Богдан Хмельницький».

Бачу й бабусю — Ольгу Єремїївну — матір композитора, сиву, огрядну, поважну.

Гімназистом першого чи другого класу бував я у неї на Караваївській вулиці (тепер вул. Л. Толстого), де вона, після смерті дідуся, жила у Старицьких.

Я часто заставав її на ослінчику проти вогню, коли в грубі тлів червоний жар, а з неба спускались сірі сутінки. Вона дивиться на жар, сумно похитуючи сивою головою в чорному шовковому фаншолі.

— Прочитай мені, Остапчику, Пушкіна.

Я вже знаю: «Ундіна» Жуковського та пушкінські «Беси» — наймиліші бабусиному серцю.

Палахкотить вогонь у грубці, рожеві відблиски миготять на стінах. За віконцем стогне метелиця.

...Мчатся тучи, вьются тучи,
Невидимкою луна
Освещает снег летучий,
Мутно небо, ночь мутна.

Читаю серед тиші, і самому стає якось моторошно. Добре, що поруч бабуся, її вищвілі, добрі очі.

Латинь, на відміну від пушкінських часів («латынь из моды вышла ныне...»), знову увійшла в моду в класичних гімназіях. Викладач латинської мови у нас був лютий, і я, бувало, приходив до бабусі «умитий сльозою».

— Що, знову латинь? Ну, сідай, сідай, гостем будеш.

Голос у бабусі наче сердитий, а очі лагідно посміхаються. Напуває мене запашним, настоящим на травах, чаєм, пригощає «секретним» горіховим варенням.

— Дуже воно корисне, Остапе. Таке варення навіть Цезареві твоєму не снилося.

Моя бабуся була доброю піаністкою. Коли одна, а коли в чотири руки з батьком, вона охоче грала свої любими сонати Генделя, варіації на колись популярну оперу «Біла

дама» Фільда. Захоплювали нас не тільки музика й майстерність виконання (бабуся і в старості грала пречудово) — розгладжувались її зморшки, молоділі очі, і на якусь мить вона перетворювалась на інститутку Оленьку, зразкову вихованку Смольного інституту.

— Ох, уже ці мені інститутки! — сердито згадував потім дядько Михайло. — Розумієш, Остапе, найшла коса на камінь. Дід твій козацьким походженням пишався, пісню українську любив, а бабуся в другу сторону «гнула». Так над бідолашним Миколою і зіткнулись два протилежних впливи: з одного боку — французька мова і аристократична манірність матері й виховательки, з другого — Вовгуралис, українська мова, вуличні пісні, привільні гри з однолітками, дітьми кріпаків. Бабуся твоя довго противилась цьому. Попадало і Миколі, і мені — «чтоб не смели шляться с дворовыми детьми».

Зате дід твій, людина лагідна, ліберальна, завжди був на нашій стороні, правда, з однією умовою — скрізь нас повинен був супроводжувати «дядько» Миколи — Созонт. Йому Віталій Романович довіряв, як самому собі. З Созонтом ми ще зустрінемося на сторінках цієї книги. А тепер повернемося у Гриньки і Жовнин 50-х років минулого століття.

Будинок, вірніше, хата Лисенків у Гриньках швидко стала тісною для родини, яка все збільшувалась. І дід мій задумав переїхати до Жовнина. Місце для будинку й садиби він давно вже облюбував на горі, по схилу якої спускався до левади фруктовий сад. Левада, вкрита яворами та ліщиною, простяглася майже до Сули. Верби купали свої зелені коси в прозорій, як дівоча сльоза, воді. З гори виднілась задніпрова далечинь з синіми пагорками, мовчазними вартовими Сули.

Брати-гімназисти в захваті від нового дому, від Сули і... вакацій. Друзі не розлучаються ані на хвилину. Від зорі

до зорі вони на березі тихої Сули. То купаються, подовгу не вилазючи з води, то рибу вудять. А то й просто лежать на ласкавій прибережній траві, бездумно стежачи за лінивим ходом хмарок. Сон підкрадається непомітно, і вже не хмари, а богатирські коні пливуть над Сулою; попереду бойової дружини — князь Ігор, а за ним скаче, поблискуючи своїм золотим шоломом, буй-тур Всеволод.

Коні ржуть за Сулою,
Дзвенить слава в Києві...

А вечорами коло старого водяного млина збирається «вулиця». Співають парубки і дівчата.

Ой Гандзю милостива,
Чим ти брови намастила?
Купервасу купувала,
Чорні брови малювала,—

заводить парубок глузливо, і одразу хлопці хвацько підхоплюють:

Ой Гандзю кучерява,
Під решетом ночувала.
Як решето продереться,
Гандзя лиха набереться.

Не лишається в боргу і Гандзя:

Ой ти дуб, я береза,
Ой ти п'яний, я твереза.
Ой ти старий, я молода,
Чом між нами незлагода?

Той же насмішкватий голос відповідає:

Ой я дуб, ти береза,
Ой я п'яний, ти твереза.
Ой я старий, ти молода,
Тим між нами незлагода.

Але в це літо над Сулою частіше пливуть сумні пісні, що аж за серце беруть. Матері й дружини, сестри й наречені тужать за своїми синами, чоловіками, братами й коханними, що полягли на севастопольських бастіонах у Кримську кампанію.

Ой на горі огонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою.

Кряче ворон над головою, а в ногах козака вірний кінь плаче, з господарем-другом прощається. Бігти йому дорогою степовою, широкою, через ворожі заслони до рідного дому. Вийде мати, спитає:

Ой коню мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?

Лежить козак у чистому полі на чужій сторононьці. Не вернутись йому ні до своєї дівчини-голубки, ні до рідної матінки, не ловити йому риби в Сулі, не орати, не сіяти на землі, напоеній кров'ю і потом предків.

І вже другий голос з сумом і таємною надією випитує:

Ой вербо, вербо,
Де ти росла,
Що твоє листячко
Вода знесла?

Друзі не ворухаться. У великому дуплі столітньої верби, хтозна-коли пошкодженої блискавкою, майже зовсім темно. І незрозуміло, як удається там Миколі записувати мелодію до нотного зошита, з яким він усе літо не розлучається. В дуплі, як запевняє Микола, романтичніше.

Зате на ярмарку можна з Созонтом потинятися доскочу. І не тільки з Созонтом. З двома друзями ходить по ярмарку ще один незримий дядько, насмішкуватий, що все підмічає,— це Рудий Панько. Нещодавно вперше прочитані «Вечера на хуторі близ Диканьки» і «Тарас Бульба», і тепер друзям на кожному кроці ввижаються гоголівські герої.

А Жовнин під час ярмарку — справжні Сорочинці! Все, як у Гоголя, «кричить, голгоче, гримить. Галас, лайка, мукання, бекання, ревіння — все зливається в один незграйний гомін». Воли, мішки, сіно, цигани, горшки, баби, медяники, шапки — все яскраве, строкате, все метушиться й снує перед очима.

Чого тільки нема на тому ярмарку: дьоготь, тютюн, круторогі лінівні воли, коні, біля яких галасують цигани, чумацькі вози з рибою й сіллю, висока гончарна гарба, а кругом яскраво розписані глиняні красуні — макітри, миски й півмиски.

Чи не Хівря це, червонощока, огрядна, котрий раз уже пробує на дзенькіт малесенький горщечок і свариться з розлютованим гончарем?

А отой підпилий господар в широких полотняних штаних — чи не Солопій Черевик? І йому, видно, хочеться туди, де «багацько грому-грому», де не дістане його зле око розгніваної жінки.

...Встає хмара з-за лиману...

Незнайома мелодія спиняє Миколу. Не без допомоги Созонта проштовхуються брати-приятелі крізь густий натовп, що оточує співця. Він сидить на землі, старий, сліпий кобзар. Скорботно гуде кобза, а по нерухомому обличчю течуть сльози.

Дома друзі застають уже запряжений віз. Це за ними, молодими паничами, прислав його Олександр Захарович,

рідний дядько Михайла. У Кліщинці в гості — кращого свята й не треба! Ще хлопцем, наперекір волі батьків, одружився Олександр з кріпачкою. «Омужичився», став «Олексашею» — гомоніли сусіди.

Але це не перешкодило хлопцям полюбити дядька, як батька рідного. Привітності й гостинності його не було меж. А який був витівник! До того ж, тільки натякни — тут тобі і полювання, і рибальство. З неводом, в'ятерями й підсаками вибирались у затоки Сули. Розкладали багаття, варили вечерю.

— Кращої юшки з свіжоналовленої риби, кращого кулешу з дикими качками і затовченого салом,— згадував Михайло Петрович,— я ніколи ніде не їв.

Олександр Захарович любив народну пісню. Глибоко шануючи Тараса, він часто дорікав Миколі за те, що той погано знав рідну мову.

— От тебе, Михайле, можна хоч зараз у «запорізький кіш», а Микола ще «паненя», хоч і козаचे серце має.

Саме в домі Олександра Захаровича Микола Лисенко вперше познайомився з «Кобзарем» Шевченка. Знайшлась там і «Енеїда» Котляревського. І вже зовсім не випадково, що багато народних пісень було записано майбутнім композитором зі слів і на прохання дядька Олексаші.

— Пиши, пиши, Миколо! Хто зна, може, і в нашому льоху каганця засвітиш,— підбадьорював він небожа.

Як це часто трапляється з нерозлучними друзями, вони одночасно закохались в одну дівчину. Жовнинських паничів причарувала маленька жартівлива істота, чи то «крулевна польова», чи то сирена, яка добре володіла польською, українською, російською і французькою мовами, а ще краще — оченятами.

В майбутньому побратимам було призначено довгі роки разом тягти багатостраждальний віз української культури, не один твір вийшов з їх дружнього співтворства, але

перший спільний твір (слова Старицького, музика Лисенка) було створено на честь чарівної Теклі-Теклюні:

О ты, прелестное созданье,
Небесных радостей фиал,
Дай хоть единое лобзанье
За наш сердечный мадригал.

І тут не обійшлося без Созонта. Користуючись відсутністю старих панів, він наказав запрягти коней. Закохані паничі в святкових гімназичних мундирах, з червоними в золоті комірцями, поважно посідали, як справжні кавалери, а Созонт в лівреї примостився на козлах.

Так і прикотили в Гусине до чарівної панни і застали її одну-однісіньку дома (тітка вже третій день десь гостювала). Паничі проспівали та піднесли мадригал і одержали те, що просили («единое лобзанье»).

— На жаль,— удавано зітхнув дядько Михайло,— сумно скінчився так вдало початий роман. Вже уклали придані плани на завтрашню «парті-деплезір» — веселу прогулянку до Дніпра, коли вдосвіта до них убіг форейтор — посланець з Жовнина. Батьки суворо наказали «в тій хвилині, не гаючись, повернутись додому». «Приїхали з дзвоном, а втекли без поклону», навіть не попрощались з чарівною панною. А тут ще Созонт дощуляв:

— А що, пани-женихи, коли б не влетіло нам усім по самісіньке «покорно благодарю».

Ще одне, проведене разом, жовнинське літо запам'яталось хлопцям на все життя, хоч між цими двома вакаціями пролягло шість років до- і післяреформеного періоду.

Бідніли й розпадалися дворянські гнізда. Дід мій розгорнув було бурхливу діяльність: спорудив у Жовнині винокурню, заснував селітряний завод, а в Гриньках почав будувати кошари, комори, кухню. Проте нащадок Вовгури-

Лиса не став ні фабрикантом, ні негоціантом. Був він надто вже чесним і лагідним. Куди йому було до місцевих «колупаєвих» і «роззуваєвих» з їх мертвою хваткою. Наче мильні пузирі, лопались всі його починання, і коли кузени, вже в студентських мундирах, опинились у Києві¹,— грошей не завжди вистачало навіть на платню за житло і на тютюн, без якого не уявляв свого існування жоден студент.

...Київський університет 60-х років. Беру на себе сміливість твердити, що Київський університет був для Миколи Лисенка тим же, чим, скажімо, лицей для Пушкіна. В університеті Лисенко не тільки змужнів духовно, не тільки визначив остаточно свій шлях народного співця, а й знайшов вірних друзів-побратимів, які не мало зробили для пробудження суспільного життя, для розвитку української культури. Ветеранами 60-х років називав Микола Віталійович своїх університетських товаришів — Михайла Старицького, Михайла Драгоманова, Тадея Рильського, Бориса Познанського.

60-ті роки. Довгождана реформа і заколоти «невдячних» кріпаків, що й на волі почували себе, «як собака на прив'язі», революційні заклики Чернишевського «до сокири» і «благодарственні» молебни лібералів на честь царя-«визволителя».

Могутні сили пробудились до життя не тільки в Петербурзі, а й у провінції, де з нетерпінням чекали свіжого

¹ З 1855 по 1859 рр. Микола Лисенко вчився у Харкові в 2-й гімназії. Як видно з свідоцтва, по закінченні повного курсу наук його було нагороджено срібною медаллю. Після цього він вступив до Харківського університету. Сюди приїхав і Старицький. Та вже через рік матеріальні труднощі (Лисенки примушені були продати Жовнин) примусили побратимів перебраться до Києва. Тут Микола Лисенко вступив на 1-й курс фізико-математичного факультету Київського університету.

номера «Современника», прислухались до могутнього голосу герценівського «Колокола» і «Полярної зvezди».

Коли я відновляю в своїй пам'яті розповіді батька і Михайла Петровича Старицького про ті часи, перечитуно їхні листи і спогади, мене не залишає думка про те, в якому боргу наші вчені, українські історики перед 60-ми роками. Адже в багатьох спеціальних працях чи в розділах підручників, присвячених цьому періоду, фігурує тільки Петербург — «Современник», «Отечественные записки».

А ось що пише Микола Віталійович у своїй автобіографії: «То був якраз час звільнення кріпаків з неволі панської за царювання Олександра II, коли вся російська і українська громадськість прокинулася від довгого вікового сну, азіатської байдужості громадської, коли вона, наче тільки-но народившись і протерши очі, почала прислухатись до голосу суспільного ладу, кинулася з дитячою цікавістю і енергією до самоурядування громадського. Не дивно, що студентська молодь з найбільшим запалом відгукнулася на всі ці питання. Найбільшої ваги питання того часу: знищення кріпацтва і надання людських прав «найменшому брату» — викликали необхідність прослідити і зрозуміти життя цього брата». Думається, що 60-ті роки в Києві і взагалі на Україні заслуговують на більшу увагу і чекають своїх серйозних дослідників.

В цей бурхливий час київські студенти займались не однією наукою. То у скромній квартирі побратимів на Тарасівській вулиці, то в одній з університетських аудиторій збиралося студентське віче: тут були і поляки в конфедератках, і українці, «малороси», в смушевих шапках.

Часом не на жарт розпалювалися націоналістичні пристрасті. Гоноровитим шляхтичам (а були й такі) знову подавай Україну і Київ. Університет теж вважали польським.

— Тен університет,— кричав фальцетом фронт з під-

Наталя Лисенко — племінниця композитора.

Б. Познанський

крученими догори вусиками,— наш, бо з Вільна пшенесен!
Нех живе Польска од можа і до можа¹.

— Кто то муві, тен дурень ест!² — басив поважно інший студент.

А хтось підхоплював:

— Панове, невже й тепер ми не шукатимемо згоди?
Невже не доходить до вас остання свята молитва Тараса:

А всім нам вкупі на землі
Єдиномисліє подай
І братолюбіє пошли.

Саме слово «Тарас» у переповненій, прокуреній аудиторії було іскрою, від якої в ту ж мить розпалювалось полум'я.

У всіх ще жило в серці недавнє прощання з Кобзарем на Поштовій площі, на березі скорботного в жалобі старого Дніпра-Славутича. Недовго ніс тяжку дубову труну Микола, а здається, навіки на свої молоді плечі перекинув не легку Тарасову ношу. Чий це голос? Чи не Михайлів?

Тим неситим очам,
Земним богам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

◇

¹ Той університет наш, бо його перенесено з Вільна. Хай живе Польща од моря і до моря.

² Хто це сказав, той дурень.

Звідкіля не візьмись, над конфедератками й кунтушами, над чумарками й смушевими шапками з'явився студентик в кумачевій сорочці, корінний русак, або «кацапик», як звали його однокурсники — хто любовно, а хто з неприхованою ворожнечею. Миколі «кацапик» запам'ятався ще з того часу, коли прощалися з Тарасом. Разом несли труну. Хтось із студентів тоді крикнув:

— Іди, кацапику, на Московщину, не твій це Тарас!

Маленький студентик зміряв «щирого українця» таким поглядом, що той знітився і чкурнув у натовп.

Поки все це пригадував Микола, дружні руки студентів підхопили оратора й поставили його на підвіконня.

— Друзі, українці і поляки, всі ми по ярму — брати рідні. У всіх робітничих рук — російських, українських, польських — один ворог. Як же нам не єднатися разом, не встати за політичну, юридичну і моральну свободу народу! Наше кредо — національна свобода, братерство, демократія. Так давайте ж, як заповідав нам Тарас, «думати, сіяти, не чекати». Обнімемо, брати мої, найменшого знедоленого брата. Підемо в народ, вивчимо його, зіллємось з ним для боротьби з темними силами!

Оплески. Крик:

— Добже, шельма, муві!

— Диви, яке мале, а орел, їй-богу, орел!

Так і не заснули після сходки побратими.

Світанок зустрів їх на Володимирській гірці, на крутому дніпровому схилі.

— І поклялися ми в ту ніч,— згадував Михайло Петрович,— жити для народу багатостраждального, збирати його пісні, вивчати його слово, допомагати йому і знаннями своїми, і любов'ю. Не один раз підносило нас і донизу кидало житейське море, та клятви тої ми не порушили.

А почалось усе в Жовніні, і зовсім не так, як уявлялось. Наші побратими приїхали з Києва на вакації з ніг

до голови в національному вбранні — темно-брунатних чумарках, в сірих шароварах, повні добрих намірів і любові до «меншого брата». Першого ж вечора пішли на «вулицю».

Українська мова і просте вбрання паничів, їх бажання бути ближче до народу деякого навіть насторожило. Одні вважали, що цар за знущання панів над народом «переписав при волі і їх у простоту». Інші прямо говорили, що пани переодяглись у просту одягу і ходять поміж людьми, щоб підслухати, записати і донести царю на мужика.

— Не знаю, як би й обійшлося, та Созонт допоміг, і не так Созонт, як приятель його, жовнинський парубок — Данило Стовбир-Лимаренко. Данило на «вулиці» був за ватажка. «Товариство» зажадало від нас, як водиться, від ро горілки і дозволило бувати на його зборищах.

Микола скоро став своїм і на досвітках, і на вечорницях. То було «для себе» записував, а зараз з іншою думкою заповнював заповітного зошита: зібрати й видати б ці пісні! Адже в них душа народу, і радості його, й горе.

...Вечір. Над селом застигли зелені зорі. Мовчить «вулиця». І раптом чується пісня. Ще й парубків не видно, а вже доноситься здалеку:

Ой наступала та чорная хмара,
Став дощ накрапять.

Наливаються міццю баци:

Ой там збиралась та бідна голота
До корчми гулять.

Співають з завзяттям, з викликом:

Пили горілку, пили й наливку,
Ще й мед будем пить.
А хто з нас, братця, та буде сміятись,
Того будем бити!

Де народилась ця пісня? Чи в корчмі, де топить своє горе незрячий брат-гречкосій, чи, може, в обпаленому сонцем степу, коло чумацької ватри?

І ніякою горілкою, медом-наливкою не залить гірку образу на багачів-дукачів.

Ой іде багач, ой іде дукач —
Посміхається:
Ой за що, за що вража голота
Напивається?
Ой беруть дуку за чуб, за руку,
Третій в шию б'є:
Ой не йди туди, превражий сину,
Де голота п'є!

І була ще одна ніч в Жовніні. Так само таємниче зеленіли зорі над старим селом. Вже спустіла «вулиця», замовкли пісні. Тільки Сула своїм сріблястим голосом щось наспівувала Миколі.

Глибокий смуток, чекання чогось, тиха радість в душі — все це підступало до серця.

...Ой не світи, місяченьку,
Не світи нікому...

Пісня? Звідкіля? Чи не в ньому самому вона бринить? Так, звичайно, давня знайома. Ще в Гриньках потрапила в заповітний зошит. Ті самі слова і мелодія. Але голос! Звідки в ньому стільки юності, свіжості, тремтливої теплоти? І просить, і закликає:

...Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому.

Хто ця дівчина? Так захопилась співом, притулившись до тополі, що нічого їй не бачить круг себе! Чи не дочка Сули, чи не рідна сестра Шевченкової Лілеї, русалка, занепащена злим паном?

Місяць випливає з-за хмар і яскраво освітлює бліде обличчя, довгі пишні коси дівчини. Настя-Настуся? Чи давно бігала босоніж по леваді, чи давно гусей пасла для столу панського? Дочка старої Бурички, колишньої мату-синої наймички.

Яке обличчя! Чисте, святе, як лілія. А очі, як зорі, про-миті весняним дощем. З неї б писати Мадонну. З таким голосом хоч сьогодні в Міланську оперу. Чи знає Настя, яким скарбом вона володіє? Кому, якому щасливцю співає вона свою пісню?

Світи йому ранесенько
Та й розганяй хмари.

Підійти б, заговорити... Сам би всі хмари розігнав над твоєю голівкою, моя Лілеє, Настенько-Настусю!

Тієї ночі так і не насмілюся ні підійти, ні заговорити. Познайомила «вулиця». І незабаром жовнинські ночі зли-лися в одну солов'їну ніч. Що б не говорив Микола про своє кохання, Настя все перекладала на добре їй знайому мову, на мову пісні.

Ніколи раніше не світив так ясно місяць, ніколи не було стільки зірок на жовнинському небі. А Настуся співала про люту мачуху, про старого діда, що стояв з молодю «під вишнею, під черешнею», про козака, який мріє про багатство:

Ой якби ти, дівчинонько,
Була багатенька,
Взяв би тебе за рученьку,
Повів до батенька.

Гордовито відповідає дівчинонька козакові-злотолюб-цеві:

Ой якби я, козаченьку,
Була багатенька,
Наплювала б я на тебе
Й на твого батенька.

— Бачиш цю квітку жовто-синю?

— Іван-та-Мар'я?

— Отож. Тільки, паничу, не проста то квітка. Кажуть люди: Іван та Мар'я кохалися, милувалися, аж поки Мар'я (кріпачка була, а як сонечко красна) не впала панові у вічі. Силоміць потягли гайдуки дівчину. Хіба є така сила, щоб любов подужала? Прилетіла голубкою до Івана.

Ярами, полями — давай тікати від наруги, від панаката. У чистому полі догнали їх гайдуки, накиннулися шуліками, зацькували псами. Такий був наказ панський. І де впала краплина їхньої крові, там і виросла квітонька Іван-та-Мар'я.

А мати розповідала, ніби то брат і сестра. Ніби Іван ще дитиною до татар у неволю потрапив. Якось вдалось йому втекти. Пробився до Києва та й закохався в Мар'ю, сестру свою. Повінчалися, побралися й правди дізналися.

То бодай попи пропали —
Брата й сестру звінчали.
Ходім, сестро, ярами,
Розсіємось цвітами;
Ой ти будеш синій цвіт,
А я буду жовтий цвіт.
Ходім, сестро, горою,
Розсіємось травною.

Будуть люди косити,
За нас бога просити.
Де ж тая травиця,
Що з братиком сестриця?

Микола не зводить очей з Настусі, милується, слухає. З'являється знайомий, досить вже пошарпаний зошит. Сторінка за сторінкою записується якимись значками.

— Ну до чого тільки не додумаються вчені паничі? — зітхає про себе.— Хоч, правда, який же Микола панич?

І одягнений по-нашому, і говорить не по-панському, і серце в нього щире. Обіцяє сватів заслати, на дядька посилається, Олександра Захаровича. Теж пан, а з своєю, кажуть, кріпачкою одружився. Дав же їм бог щастя.

Та чомусь не виходить з голови вчорашня розмова з матір'ю:

— Гляди, дочко, високо злітаєш — низенько сядеш. Викинь ці дурощі з голови.

Знайшлися таки злії люди, донесли. Горлицею в клітці тривожно забилася пісня:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло!
Ой вийди, вийди, серце-дівчино,
Та промов до мене хоч слово!

Ох і рада б я виходити
І з тобою говорити,
Та судять-гудять вражії люди,
Хотять же нас розлучити.

— Не плач, радість моя, пісне моя,— говорив, прощаючись, Микола,— не розлучать нас злії люди.

Розлучили... Восени побратими почали збиратися до університету.

— Ідемо, а серце моє тут залишається,— говорив Микола своєму другові.

А через місяць силоміць засватали, силоміць і до вінця повели Настусю. Як казав дядько Михайло, не обійшлося тут і без Ольги Єреміївни. Дізнавшись про «згубну пристрасть» сина до «мужички», вона викликала Буричку, вилаяла по старій пам'яті, «щоб і в думці нічого такого не було», нарешті пообіцяла сто карбованців і корову в придане. Але з умовою: якнайшвидше віддати Настусю «за пристойного мужика» кудись подалі від Жовнина. Буричка й раніше пророкувала дочці всякі біди, а тепер і зовсім

злякалась. А тут ще десять червінців! І корова! Легко сказати, адже вона ніколи й не мріяла про таке багатство.

Не допомогли Настусі ні благання, ні сльози. Все трапилося, як у пісні, що її вона так часто співала Миколі:

Ой не бий, мати, не лай, мати,
Та не роби каліченьки.
Зав'яжи очі темної ночі
Та й веди до річеньки.

Ой світе ясний, світе прекрасний,
Як на тобі важко жити.
Ой ще тяжче молоденькій,
Не нажившись, умирати.

Настуся не вмерла, не втопилась, скорилась своїй гіркій долі. Марно шукав її Микола по сусідніх селах. Не швидко знайшлися сліди жовнинської Лілеї, чиї пісні, записані й любовно оброблені Миколою Лисенком, ввійшли до скарбниці українського мелосу.

Багато років по тому Данило Стовбир-Лимаренко передав батькові поклін від «бабусі Настусі».

Невдовзі після одруження непосильна праця висушила тіло Лілеї, горе виорало зморшки на чолі Мадонни, пішли діти, господарство, одвічний селянський клопіт. Одна тільки радість залишилась — пісня-спогад.

Сам батько ніколи (ні до, ні після моїх вечорів у Старицьких) не згадував про своє перше кохання — драматичний епізод далекого юнацтва. Встояти, не зігнутихся від горя, що звалилося на нього, і тоді, я гадаю, допомогли йому випробувані ліки: праця, творчість.

Участь у складанні української граматики й синтаксису, збирання й обробка народних пісень і дум, перша спроба композиторського пера — незакінчена опера «Гаркуша», серйозне знайомство з творами Глінки, Даргомижського,

Серова, концерти народної пісні — всі ці захоплення не перешкодили Миколі Лисенкові, студенту природничого факультету, блискуче завершити свою освіту.

Закінчено університет. Що ж робити далі?

Ні, не службова кар'єра — звичайний шлях дворянина «з дипломом», — а музика, ідея служіння народові своєю творчістю приваблювали молодого кандидата. Плив він до музикального берега все своє життя: терпляче повторював гами в панни Розалії, вчився у чеха Паночіні¹ в Києві, успішно займався під керівництвом харківського віртуоза Дмитрієва. Тут, у Харкові, в домі відомого мецената князя Голіцина, Микола Лисенко слухав кращих співаків і піаністів, вперше відчув красу і принадність камерної музики. Але щоб здійснити задумане — зібрати, відшліфувати і показати всьому світові пісні українського народу — багато чого не вистачало. Треба було серйозно вчитися, щоб здобути систематичні знання.

Заповітною мрією стала консерваторія, але для цього потрібні були гроші, та ще й не малі. Не залишалося нічого іншого, як іти на службу.

Ось що розказав нам про «службову діяльність» свого друга дядько Михайло:

— Якось приїхали ми з Софією Віталіївною в Таращу, де Микола наш тягнув лямку кандидата на мирового посередника. Впали ми, «як сніг на голову». Заходимо

◇

¹ Паночіні Алоїз — в 50-х роках один з наймодніших учителів музики в Києві. М. Старицький свідчить, що Паночіні сам блискуче грав і, даючи учневі нову п'єсу, не пояснював її, а демонстрував її красу власним виконанням. У нього Лисенко вивчив досить трудні варіації на оперу «Біла дама», а також більш легкі переробки Ліста.

в канцелярію. Дивимось — службовець наш, наче так і треба, обклався нотними аркушами та й пише, насвистуючи якусь незнайому мелодію. А нас і не помічає. Я до нього єхидно так:

— Похвально, похвально, юначе! Замість того, щоб плани та уставні грамоти складати, мужицькі пісеньки, та ще й українською мовою, пописуємо. Соромно, пане Лисенку, соромно!

Не пізнавши одразу мого голосу, бідний Микола кинувся за звичкою прикривати нотні аркуші «Проектом уставної грамоти» і... опинився в моїх обіймах.

— Та ви краще поздоровте мене, бісові діти,— вигукнув Микола.— Назбирав-таки грошей! Хай згорять усі грамоти уставні! Іду в консерваторію!

III. „АНДРІАШАДА“

«ДЕЛА ДАВНО МИНУВИХ ДНЕЙ». РУСИФІКАТОРИ З МІНІСТЕРСТВА «НАРОДНОГО ЗАТЕМНЕННЯ». КНЯЗЬ ШИРИНСЬКИЙ-ШИХМАТОВ І «СВЯТИЙ АРДАЛІОН». «НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР» АНДРІАШЕВА

І все ж таки грошей на подорож не вистачило. Ще на рік затяглися збори в консерваторію. Тоскно потяглися дні в Таращі. Одне було добре — Київ близько. За першим викликом, а то й без виклику, кандидат в мирові посередники кидав нікому не потрібні «Проекти уставних грамот» і летів до своїх друзів-однодумців, до своєї «Андріашиади».

— «Дела давно минувших дней», а згадати приємно. Отож сміху було! Попало-таки Андріашеву й усій компанії русифікаторів, підлабузників царських! Гімназисти, бувало, на уроках виспівували арії з опери. Не допомагав і карцер.

Історію «Андріашиади»¹ я не раз чув від, так би мовити, першого джерела — самого автора. І завжди, коли

¹ В основу сюжету опери лягла справжня подія. Директор 1-ої київської гімназії Андріашев, сподіваючись на урядові нагороди, склав разом з вчителями Радкевичем і Горонескулом календар, що мав сприяти русифікації України. Та виявилось, що в цьому календарі що не сторінка, то кумедна помилка. Замість нагороди, вийшла панам-русифікаторам догана. Ця подія і лягла в основу гумористичного лібретто, над яким добре попотіли Старицький і Драгоманов. Музику komponував М. Лисенко, широко використовуючи найбільш відомі арії, дуети й хори з російських та італійських опер. Вийшла, хоч і не оригінальна, але дуже смішна та дошкульна музична сатира, що в списках дуже довго і з великим успіхом мандрувала по Києву.

заходилося про веселу оперу, випливала в розмові трагічна постать М. П. Драгоманова — гірка доля емігранта, який десять років сумував за рідним краєм, та так і помер на чужині.

— Кому сміх, а кому сльози,— говорив батько.

Ось як все було.

У 1865 році Михайло Петрович Драгоманов проживав з своєю сестрою Ольгою Косач на колишній Жандармській вулиці (нині вул. Саксаганського) в одному будинку з Лисенком, Старицьким, Масаковським. Славна зібралась компанія. Друзі сходились чи не щодня. Про що точилися розмови? Звичайно, і про музику, і про Тараса, і про мистецтво. А найчастіше про «молодшого брата» — хлібороба.

— Треба нести світло науки в народ,— гаряче твердив Драгоманов,— щоб у кожному селі була школа, освічені вчителі, щоб викладання велось рідною мовою.

Викладач 2-ої київської гімназії, лектор тимчасової педагогічної школи, що мала готувати сільських учителів для Південно-Західного краю, людина талановита, послідовник Ушинського і Пирогова, Драгоманов марив освітою для народу. З глибоким обуренням розповідав він своїм друзям про царських держиморд — русифікаторів в мундирах з міністерства «народного затемнення» (так називав він міністерство народної освіти). Більш за все попадало в таких випадках попечителю Київського і Московського навчальних округів — князю Ширинському-Шихматову та директору Першої київської гімназії Андріашеву. Товариш міністра, сенатор Ширинський-Шихматов за чотири роки свого перебування у Києві (1864—1867) багато зробив, щоб витравити у справі народної освіти самий «пироговський» дух, животворні традиції педагогічної системи великого вченого-хірурга.

Ширинський-Шихматов не відзначався ні вченістю, ні навіть повагою до науки, зате на всю Росію славився своєю

фанатичною побожністю. В молодості — гурман, душа розкішних бенкетів, п'яних оргій, ласий на гарненьких дівчат як з «вищого», так і з «нижчого» світу, Ширинський-Шихматов, втративши у Вільно за кілька днів всіх своїх чотирьох дітей (померли від скарлатини), сприйняв це, як кару божу за свою бурхливу молодість, став каятись, поститись, замолювати свої гріхи перед негасимими лампадами.

У всьому «не божественному» (а «не божественними» були, звичайно, Пушкін і Пирогов, Толстой і Менделєєв, вся художня література і природознавчі науки) вживався йому сам обер-сатана з усім своїм штатом. Він скоротив до мінімуму викладання новітньої російської літератури в гімназіях. Ось як характеризується Ширинський-Шихматов в лібретто «Андріашиади»:

Гоголя сожигатель,
Дарвина гонитель,
Сеченова истребитель,
Островского притеснитель.

Якби це було в його волі, то, напевно, заборонив би викладання всіх предметів, крім «закону божого». Така людина у царській Росії була в різний час попечителем Віленського, Московського і Київського округів і вважалась вищим авторитетом у питаннях народної освіти!

Побожність російського князя перепліталась з самодурством, з справжнім деспотизмом у ставленні до підлеглих.

О если б я, если б я ханом был,
Я всем бы вам секим-башка ломил,
Отдул бы вас жилами по пятам,
Пригвоздил бы ваши уши ко гвоздям.

Не дивно, що за «царювання» Ширинського-Шихматова прислужування, кар'єризм та ханжество розцвіли пишним цвітом у Київському окрузі. Педагоги, одні сподіваючись

на підвищення у чинах, інші — боячись всесильного князя, стали у всьому виявляти свою побожність. Інспектуючи гімназію, попечитель насамперед цікавився, як часто відвідують викладачі церкву, чи сумлінно виконує той чи інший вчитель обов'язки церковного старости або паламаря при гімназичній церкві.

На слабій струнці київського попечителя добре грали усякі пройдисвіти й кар'єристи.

Одну курйозну історію, пам'ятаю, частенько згадувала Ольга Петрівна Косач.

Чутки про надзвичайну побожність попечителя дійшли до директора житомирської рабинської школи Ардаліона Калістратова, який пронюхав, що відкрилась вигідна вакансія директора кам'янецької гімназії.

Пройдисвіт і авантюрист, яких мало, Калістратов поїхав до Києва нібито для лікування якоїсь застарілої хвороби.

Тут він найняв поблизу будинку, де жив благочестивий князь, підвальне приміщення. Завів дружбу з монахом Печерської лаври, в якого випросив на цей час біблію печерського друку в старій шкіряній обкладинці. Ту частину кімнати, яку добре було видно з вулиці, перетворив на справжню келію: влаштував аналой, покривши його парчею, всю стінку заставив іконами, понавішував лампадок. На «полювання» виходив щодня зранку. У будь-яку пору чатував на вулиці свою жертву. Ну, а на мисливця і звір біжить. Як тільки з'являвся князь, Калістратов тут же спускався до своєї святої келії, на жевріюче вугілля кидав добру пригорщу ладану і падав на коліна перед аналоєм, де лежала знаменита печерського друку біблія.

Проходячи мимо відкритого вікна, князь щоразу з задоволенням вдихав улюблений аромат ладану. Подумав було, що покійник, та десь на третій день не втримався і, присівши, побачив «святого чоловіка» в усій його красі. Через кілька днів князь примітив цю саму людину і в уні-

верситетській церкві. «Святий» всю службу простояв на колінах і клав земні поклони. Князь зацікавився братом по вірі, став розпитувати, що то за особа і звідки вона з'явилась. Зібрався навіть нанести візит таємничому «святому», аж тут лакей доповів, що до нього прийшов директор житомирської рабинської школи. Князь, як водиться, запросив директора до свого кабінету, пізнав свого «святого» і одразу пригорнув до грудей, вигукуючи в екстазі: «Я вас знаю! Я вас розумію! Я вам співчуваю».

Закінчилась справа тим, що спритний пройдисвіт був таки призначений директором училищ Подільської губернії, а згодом за свою невдалу тримісячну службу в Кам'янці-Подільському здобув собі в Петербурзі, за протекцією того ж князя, кругленьку пенсію.

Ось такими калістратовими, мракобісами й пройдисвітами, оточив себе князь Ширинський-Шихматов. Молочним братом Калістратова був також директор 1-ї гімназії, головний герой «Андріашиади» — опери-сатири Драгоманова, Старицького і Лисенка.

М. П. Драгоманов, гаряче підтриманий своїми друзями, а особливо Лисенком і Старицьким, пішов війною на Шихматова і його підлабузників. У статті «О педагогическом значении малорусского языка» (С.-Петербургские ведомости, 1866 год, № 93) Драгоманов гостро розкритикував читанку для сільських шкіл, видану попечителем, підкреслюючи, що букварі і читанки для перших класів слід писати українською мовою.

Його «сіятельство» тут же звернулось до міністра з доносом на Драгоманова. Так почалась відкрита війна, яка закінчилась «Андріашиадою» і відставкою та еміграцією Драгоманова.

Намагаючись завоювати прихильність і довір'я князя, шукаючи і «асигнацій», і «чинов», Андріашев став публічно пропагувати насильну русифікацію, православ'я з-під

палиці. Для більш успішної боротьби проти «хлопоманства» (українофільства) Андріашев і затіяв видання Народного календаря. Щосуботи після вечерні Андріашев збирав у себе свою божу гвардію, «паламарів» з учителів, і вони писали тексти статей для календаря.

«Народний» календар, що видавався з великою помпою, аж ряснів від кострубатих, безглузких висловів, помилок, перекручень та «відкрить». Пам'ятаю, батько задля сміху іноді показував гостям андріашевський календар 1866 року, єдиний, мабуть, календар у світі з листком за 31 лютого (1). Окремі перли календаря я, коли ще ходив у гімназистах, навіть вписав у свій рукописний збірничок курйозів та анекдотів.

Ось один з шедеврів. У статті «О погоде» написано: «Если бы земля вся состояла из одного вещества, например железа, и если бы на ней не было ни гор, ни долин, ни рек, ни озер, ни морей, ни лесов, ни городов, ни людей — словом, чтобы земля была чем-нибудь вроде голого железного мяча, то с помощью средств, которыми владеют ученые, можно было бы высчитать распределение на ней тепла».

Словом, календар став чудовою мішенню для драгомановців. Стріли таких досвідчених бійців, як Драгоманов, Старицький, щоразу потрапляли в ціль. У своїй газеті «Друг народа» Андріашев, захищаючись од люті, нападав на «місцевий патріотизм» українців. Із шкури пнувся, намагаючись довести, що його календар мало чи не друга біблія для народу, а українська мова і не мова навіть, а жаргон, «помесь белорусского с польским языком», на якому «крестьянин южнорусский не сможет ни указов царских прочитать, ни законов понимать».

Полемика з мракобісом і русифікатором Андріашевим таки порядком приїлась друзям Драгоманова, і на «вічі» (драгомановці збирались то у Старицького, то у Лисенка)

було твердо вирішено нанести йому остаточний нищівний удар.

Задумано — зроблено. За кілька вечорів (треба думати веселих, бо, згадуючи ті вечори років через сорок, батько, траплялось, сміявся до сліз) склали програму і текст опери-сатири. Вся «сіль» її була у зовсім несподіваному вживанні популярних серед публіки мелодій відомих італійських опер.

Андріашев (баритон) співав свої слова на мотив партії Віолетти (колоратурне сопрано).

Орден мне дадут на шею
И субсидию в карман,
Орден, орден, крупный орден
И хоть тысячу в карман.

Але не орден, а конфуз ждав невдачу — автора календаря. Про це й співалося в «самокритичній» арії Андріашева.

Календарь наш осмеяли,
Нету правды на земле.
Тридцать первое сыскали
В распроклятом феврале!

И к тому ж в статье «Погода»
Видел он большой туман.
А судьбою, мол, народа
Заправлял совсем болван.

Паламар Радкевич (тенор) виконував свою партію на мотив любовної мелодії Альфреда з тієї ж «Травіати» і т. ін. Вийшло дошкульно, дотепно і дуже смішно. Уривки з опери часто виконувались у домашніх концертах.

Знайшовся, одначе, провокатор — студент Юзефович. Гадюкою проліз він у драгомановську компанію і став тут своєю людиною. Він служив і нашим, і вашим, найгостріші

місця з «Андріашиади» виконував в аристократичних Липках, де було немало прихильників Андріашева, яких теж смішили дотепні арії; але це не заважало панам-аристократам в усьому іншому тримати сторону Андріашева. Натякнули Ширинському-Шихматову, що пасквільна сатира спрямована і проти нього.

Кінець кінцем над Андріашевим став сміятись весь Київ. Гімназисти старших класів, побачивши здалеку директора, наспівували арієту Андріашева на мотив модного в той час романса «Хуторок»:

Я ридинный елей
Из бобра добывал,
Из французского «что» —
Русский «хвост» создавал.

Я подарком почтил
Губернатора дщерь
И стерпел, как за то
Указали на дверь.

Гімназистів за андріашевський «Хуторок» скопом відправляли в карцер, але спів не припинявся і там.

Не гадала київська братія, що сатира-жарт завершиться драмою. Андріашев таки помстився, пустив у хід всі свої зв'язки, і Драгоманову довелось піти у відставку, а потім емігрувати за кордон.

— Сумне то було прощання,— згадував батько.— Розпадалось славне товариство, надовго розставались друзі-побратими, які так мріяли «слово правди і любові в степи і дебрі рознести».

Чи не тому таким смутком пройнятий романс Лисенка на відомі слова Тараса Шевченка, присвячений Драгоманову?

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?..

ІV. ЛЕЙПЦІГ

ЛИСТИ З ДОРОГИ. БЕЗ ЯЗИКА. БІЙ ЗА ШОПЕНА І ГЛІНКУ. КОНЦЕРТ В GEWANDHAUSI. ОЧИМА ПОЛТАВЧАНИНА. З ДИЛІЖАНСА НА ВЕСІЛЛЯ. О'КОННОР, У ПРАЗІ СЕРЕД РОДАКІВ. «ЦЕ ДУХИ СТЕПУ!». НЕЗАЙНЯТОМУ ПОЛЮ ПОТРИБЕН СВІЙ ПЛАТАРА

«Дорогие голубчики, бесценные мамочка, папочка, Сонечка и Михайло! Вот вчера я вам писал из Киева, а сегодня пишу уже за 128 верст от Киева. Крепко мне взгрустнулось, как труба кондуктора протрубила отъезд, но я оправился, одумался, сообразил, что я же не поневоле еду, а по своему собственному, да еще и заветному желанию...»

Так починається перший лист Миколи Віталійовича з дороги.

За «власним, та ще й заповітним бажанням» вересневим ранком 1867 року рушив він у далекий нелегкий шлях. Житомир, Новоград-Волинськ, Корець, Ровно, Дубно, Радзивилів. Сотні верст у диліжансі, стомлива їзда в довжелезній незграбній фурі-балагулі. Зате попереду — Лейпцігська консерваторія.

За свідченням М. Старицького, вона і тоді вважалась кращою в Європі. Вибір на Лейпціг впав і з іншої причини. У валізі молодого фольклориста-музиканта було два готових до друку випуски першого збірника українських народних пісень для голосу з фортепіано. У знаменитій Лейпцігській нотодрукарні їх можна було видати дешевше і краще, ніж будь-де. І про це думає мандрівник, прикинувши до слюдяного віконця диліжанса. Жадібно вбирає Микола Лисенко дорожні враження: фарби, пахощі, звуки, обличчя,

яскравий, незвичний для ока, одяг, співучий говір, а в думці складає лист-звіт «дорогим голубчиком, мамочке, папочке, Сонечке и Михайле».

...Переді мною тоненькі листочки поштового паперу, густо списані бісерно-дрібним почерком.

Листи — справжній щоденник подорожі і лейпцігського життя Лисенка. Сам Микола Віталійович неодноразово повторював, що «чим-чим, а письменницьким даром всевишній обійшов його». Навіть серед найближчих друзів вважалось, що композитор не відзначався нахилом до літературної творчості. Та вже одні листи з Лейпціга — невеличка частина епістолярної спадщини Лисенка — свідчать про інше.

На жаль, значна частина Лисенкового архіву загинула під час гітлерівської окупації. Але й без того листи, що дійшли до нас, адресовані рідним, університетським товаришам, письменникам, композиторам, акторам, художникам, історикам, листи ділові і ліричні, насичені то влучними етнографічними спостереженнями, то важливими, подекуди «ключовими» теоретичними висновками, складають великий том.

Справа, звичайно, не в кількості листів, а в тому, що листи завжди були (на інше й часу не вистачало) улюбленим літературним жанром Лисенка.

Українські націоналісти не раз намагались зобразити Миколу Віталійовича отаким закінченим русофобом, запеклим ворогом усього «московського»: мови, культури. Листи спростовують подібні вигадки.

Закоханий в рідне слово, в запашну пісенну мову «Полтавщини милої», Микола Лисенко ніколи не цурався мови Пушкіна і Гоголя, а в листах до рідних і друзів часто переходив на російську мову.

«Дорогие, бесценные голубчики, серденька, мамочка, папочка, Сохвієчко й Михайло! Чи ви бачите, де вже я опи-

нивсь? Я вже, голубчики мої, не на родині, правда, хоч й недалеко... Проезжал ночью огромный лес с песком. Отут би, Сохвійко, ти злякалася, бо темно і ні душі живої...» Зустрічаються в листах діалектизми, німецькі, французькі і латинські вислови. Щоб читач відчув усі нюанси, кольори і пахощі Лисенкового слова, цитуватиму й далі листи в оригіналі.

У лейпцігських листах відчувається, крім ніжної турботи про рідних, прагнення Лисенка мерщій підсумувати, занести на папір побачене, почуте. Його так і тягне описати незнайому місцевість, старовинні замки, людей, з якими він зустрічається, їх побут, мову.

«Вчера еще часов в 11 утра я прибыл в Ровно... Повели мене оглядять стародавні руїни замка кн. Любомирського, що стоїть тут же близьенько, на острові... Громадное это здание, видно, великолепно когда-то устроенное, судя по фрескам и богатой еще наполовину облупившейся, истертой живописи, одиноко стоит себе, как свидетель давней панской славы и сваволи».

В самому Львові — нові спостереження: і гіркота, і біль, викликані знімеченням і зпольщенням стародавнього українського міста.

«...Тут царство объявлений, афиш, всевозможных анонсов, продажа газет, фотографий... Во Львове только немецкие да польские надписи и вывески, русинской, к сожалению, я сам не видел ни одной. Мови нашої в публичных местах теж не чутно. Видно, гонение сильное».

Із Львова Лисенко вже поїздом, вперше в житті, вирушив через Краків, Бреславль, Вроцлав, Дрезден до Лейпціга.

На кордоні з Пруссією в ревізійному відділі розпакували його валізу, оглянули, потім «прусский воин минами потребовал от меня взятку, что я и сделал, и за это наклеил марку ревизионную на мешок, не осматривая его. Но тут

уже исчезает polska mowa — аминь!.. Усе й говорить і мовчить по-німецькому... Порядок во всем».

Все тут нове, все цікавить. Спостережливе око підмічає і «тщательно обработанные поля», і «великолепные дороги и шоссе», а «заводов столько по всей дороге, что вся местность кругом от ветру застлана, как туманом, от дыму; только и видишь — домики, дома, домища и трубы, трубы высочайшие — все фабрики».

Дрезден Микола Віталійович не оглядав: хотілося вже скоріше дістатись до місця. І ось 26 вересня 1867 року він уже в Лейпцігу, а 5 жовтня — учень консерваторії.

Спочатку новий студент почував себе дуже невпевнено від недостатнього знання німецької мови. «Фразу то сплесть я чувствовал в себе возможность,— жалівся він рідним,— но понять это певучее саксонское наречие при быстроте их разговора — я просто терял веру в возможность достигнуть этого когда-либо... Англичане, хоть ты его зарежь, не будут иначе говорить, как по-английски, где бы то ни было. До чего этот уважаемый народ сумел высоко поставить себя среди других национальностей и заставить уважать свою рідну мову, что даже в консерватории для них был переводчик речи... Нам, не знающим немецкого языка или плохо его понимающим, переводил один из ассистентов на французский язык...»

Та світ не без добрих людей, і на допомогу студентові прийшов кастелян консерваторії. В його товаристві і зробив Лисенко свій «перший вихід» на концерт оркестру.

«На эстраде, увитой в цветах,— пише Микола Віталійович,— располагается 40- или 50-душный оркестр, отлично все исполняющий... Но что меня поразило: вхожу в залу — мест нумерованных и чинно в ряд расставленных не вижу; вижу мириады людей, дам, девиц и проч., сидящих за столами и едящих, пьющих и курящих. Представьте, как я разочаровался. Эта німота (все исключительно купече-

ство) ест и пьет и прегромко рассказывает и регочется, коли ему забажается во время самого исполнения отличных пьес... Знаете, уровень понимания музыки у нас и тут совершенно один в массе, да у нас чинно слушают подобные вещи, хотя и не сознательно, а так, — принято, дескать...»

Той же «ангел-спаситель» в образі консерваторського кастеляна познайомив Лисенка з учнями консерваторії з Росії. Серед них був грузин, студент Московського університету Размадзе.

Показав йому кастелян і музей при консерваторії. «Чого я там не бачив! Например, факсимиле Гете, Лютера, часть подлинного корана; многие подлинныя рукописныя памятники 14, 12 столетий и еще глубже. Видел тысячи томов книг в сотнях шкафов и столько редкостей, что и не припомню».

Директор консерваторії прийняв Миколу Віталійовича «очень ласково» — «говорил со мною $\frac{1}{2}$ часа о моей музыке, о сочинениях...»

Докладно описує Лисенко свій вступний іспит, оточення, настрої.

«Мы собрались в верхнюю залу, большую, с хорами и эстрадой с 2-мя фортепьяно. Здесь каждую пятницу ученики консерваторий играют публичное трио, квартеты, соло, с оркестром — вроде недельных концертов и испытаний чисто практических. Тут на авансцене бьет Мендельсона как ученика этой консерватории, так высоко ее поднявшего, что она имеет первое европейское реноме. Дальше — Бетховен, Моцарт, Гендель, Бах, Гайдн, Глюк... Возле меня сидел Рейнеке, знаменитый теоретик и капельмейстер, а по другую сторону доктор музыки Рихтер, замечательный своею Harmonielehre. Я сыграл им Serenade и Allegro giojoso. Рейнеке не давал мне кончать, только выслушал по странице с обеих частей и сказал: «gut!», А Рихтер,

старичок, у которого глубокая ученость даже в лице видна, спросил, в состоянии ли я понимать немецкий язык, чтобы слушать профессора, и знаю ли теорию,— я сказал, что очень мало знаю теорию. Он улыбнулся и сказал: «Das wird gut gehen, wir werden lernen»¹. И такой внушительный, классический тон его речи, медленный, что я все понял».

«...У меня по расписанию,— пише Микола Віталійович в іншому листі,— 3 учителя фортеп'янной игры: Мошелес, Рейнеке и Венцель. Последний, говорят, самый замечательный учитель. Он почти не играет сам, но метод учения гениальный (исключительное умение образно и доступно раскрыть ученику содержание произведения и показать на примерах, как преодолеть технические трудности.— О. Л.). Его сравнивают в консерватории с Шуманом в преподавании». І новий запис: «А Венцеля я сегодня видел. Представьте себе портрет Бетховена с длинными такими же седыми растрепанными волосами».

У Мошелеса, друга Бетховена, що грав колись в чотири руки з Шопеном у кабінеті Луї Філіппа в Парижі, Лисенко тільки повинен на уроках «слухать и смотреть», що він іншим показує. Это «интересный старик как современник и друг Бетховена, Гуммеля, Мендельсона, Клементи и часто о них рассказывает».

Ріхтера Микола Віталійович характеризує як гучну європейську знаменитість. «Он носит титул и диплом органиста церкви св. Петра и Павла... Это живой старичок с седыми кудрями, черными глазами, которыми он в мириадах теоретических этюдов заметит и поймает малейшую ошибку, а метод чтения — в рот кладет да и только».

Але, віддаючи належне маститим професорам консерваторії, в яких «ученость даже в лице видна», малюючи

¹ «Це піде добре, будемо вчитись» (нім.).

в листах влучні й виразні портрети своїх учителів, Микола Віталійович в той же час ущипливо пише про суто пруську нетерпимість деяких з них до «слов'янської культури», про національну обмеженість тих, хто «Шопена не понимает», «о Глинке и не ведает».

Якось на лекції з історії музики у Бренделя Лисенко і Размадзе обірали одного німця, який зневажливо відізвався про музичну Росію. «Ну, да й обрабатили же мы его при всей честной компании, — розповідав Микола Віталійович. — На что вам старик Брендель почтенный доктор музыки, — все его лекции наполнены выражениями: «немецкий ум, национальность, немецкая гениальность». Все это хорошо и всякому известно, но дойти до такого абсурда, что сказать о Шопене и других славянских музыкантах, что все они писали — крали из немецкой музыки, — это пристало только немцу в его национальной глупости».

Палкий, проривчастий грузин Размадзе, закоханий у Глінку, в російську класичну музику, був не тільки добрим товаришем, а й одностудцем; обидва вони були активними пропагандистами слов'янської музики.

«Сегодня, — повідомляє Микола Віталійович, — мы с Размадзе знакомили Венцеля с увертюрой Глинки «Жизнь за царя» и «Арагонской хотой». Очень ему понравилось».

Як не заощаджує, як не відмовляє собі у всьому Микола Віталійович, гроші його тануть, як сніг. Лишається одне — за два роки пройти чотирирічний курс.

«Занятий у меня столько, что и сказать вам не могу. Каждый божий день я от 8 ч. утра и до 10 вечера, кроме лекций, обеда, разумеется, не встаю от фортепьяно, — иначе не выстачит времени, бо нужно двум профессорам, Венцелю и Рейнеке, готовить заданное, а более всего отравляют мое существование прелюдии и фуги Баха, которых я уже восьмеро проглотил, а впереди их еще 88. Это такая подлая музыка (дійсно, трудна для виконання.— О. Л.),

что ее не раскусишь до тех пор, пока не выучишь *doigtée*¹, а тогда в состоянии ровно и как следует играть и в ту пору так к ней привязываешься, что играешь хоть 100 раз, а тебя так и подмывает сыграть еще 101 раз...» «...Часто, когда фугу не удается играть плавно и безошибочно, я просто вголос ругаю Себастьяна Баха, да так, что он поворачивается в своем гробу, а потом самому смешно становится: из-за чего таки Баху было облегчать исполнение фуги на том основании, что будущему Николаю Витальевичу придется с трудом ее одолевать? На этой мысли примиришься и дальнейшим штудированием таки поборешь ее, — вода, кажуть, камінь довбае».

«Истинная улада среди трудов — это концерты *Gewandhaus'a*² ...получаешь бесплатный билет на генеральную репетицию концерта — это для всех учеников и учениц консерватории». Лисенко і Размадзе, два нерозлучних друга, залазять на хори і три години, затамувавши подих, слухають...

Концерти — по четвергах. «Сегодня исполняли «*Jupiter*», симфонию Моцарта, увертюру Раффа к мейерберовским «Гугенотам»... Это бесподобная штука, затем оркестр исполнял несколько отрывков из бетховенского «Прометей», такая свежая, простая, гениальная мелодия, до слез хорошая... И, наконец, еще концерт Шумана для фортепьяно с оркестром исполняла какая-то... юная артистка... К каждому четвергу — новый артист или певица, потому что все они гордятся и считают священным долгом пребывать каждый сезон в лейпцигском *Gewandhaus'e*... Пршлую среду играли 4-ю симфонию Шумана. Что это за оркестр, если бы вы слышали, когда профессора играют

¹ Напам'ять (фр.).

² Філармонія.

(Давид — первую скрипку). А духовые, как серебро. А какие нюансы целый оркестр делает. Боже мой! Волосы кверху лезут! Концерт, как иголочка!» — не перестает захоплюваться Лисенко.

«Сколько в последнее время было концертов! Каждый день буквально, и все знаменитости. Приезжала Клара Шуман из Дрездена с великолепным певцом Штокгаузом. Были и гобоисты, и тромбонисты, и знаменитый флорентийский квартет струнный, Петерса кажется, где исполнение доведено до непостижимого совершенства». «Был тоже в замечательном концерте в пользу фонда пенсионного для семейств музыкантов. Играл приехавший Таузиг из Берлина страшные вещи по трудности: Фантазию Листа из «Дон Жуана», полонез, ноктюрн и чертовский этюд в терциях Шопена. Не то мы, а профессура рты пораскрывала и только плечами пожимала в знак сильного изумления. Играл Давыдов из Москвы, первый теперь европейский виолончелист, свой концерт с оркестром и фантазию. Великолепно играет. Второе отделение занимала громадная симфония Берлиоза «Гарольд в Италии», от которой я остался просто без ума. Такое потрясающее впечатление производит эта удивительная оригинальность, эта колоссальность оркестровки и образность ее».

Захоплюючись концертами, часто буквально захлинаючись від нових музичних вражень, Лисенко пливе до свого берега, явно віддаючи перевагу природності, простоті, народності в музиці.

Виқликає захоплення почута ним вперше опера «Фіделіо» («Леонора») Бетховена: «Что за божественная музыка — детски природная. Казалось бы, нашим ушам, с юных лет привыкшим к музыкальным эффектам, подобная, без всяких фейерверков музыка должна бы казаться жиденькою, простою,— но в том-то и сила гения, что при такой абсолютной простоте вы постоянно напряжены к прелестям

к прелестям мелодий и такой силы чуда оркестровки, какая может быть только у Бетховена».

В Лейпцигу початкуючий композитор вперше почув і на все життя полюбив органну музику. «Был я в знаменитой по старине «Thomas Kirche»¹, той самой, где Бах был органистом. Огромное, мрачное, с черными стенами здание наподобие дома, с длинными, страшно узкими окнами, крутою крышею и высокой шпицеобразной колокольней. Тут каждую субботу, от половины 2-го часа, сбегается весь музыкальный Лейпциг послушать огромный хор мальчиков, поющих с органом. Но что это за пение божественное, и поют все хоры Баха, Бетховена, Рихтера, Рейнеке и других знаменитостей с органом».

Не таким вже й важким, яким здавалося спочатку, виявилось для Миколи Віталійовича «канальське саксонське наречіє». Тепер він частіше спілкується з господарями своєї квартири, буває у них на вечірках, заводить нові знайомства, особливо в консерваторських колах, вільніше почувує себе на лекціях, на гомінких у святкові дні вулицях Лейпцига.

Незабаром одна подія витіснила всі інші лейпцигські враження Миколи Віталійовича. З неприхованою радістю він пише до рідних: «Вы уже должны получить мое неожиданное письмо из Праги, куда я ездил на праздниках играть в концерте Славянского²... Весь успех игры и восторг публики и профессоров консерватории в Умелецкой Беседе³ при исполнении наших малорусских мотивов, мною обработанных, я вам уже описал в том письме, повторяюсь

¹ Церква св. Фоми.

² Йдеться про концерт російського народного хору під керівництвом Дмитра Агрєнева-Слав'янського.

³ Зала дому майстрів мистецтва.

и хвастаться дважды не годится. Теперь я вам посылаю критику этого концерта из австрийской газеты... Это, так сказать, моя гордость, которую я не постыдился показать моему профессору фортепианной игры Рейнеке и Венцелю... Эта рецензия им очень понравилась, так что Рейнеке стал теперь давать мне Шопена и хорошенько муштрует меня, не пропуская ни одного нюанса. Славянский обещал еще прислать и чешскую рецензию в «Narodni Listy»... Я ужасно вообще доволен, что сия оказия поездки в Прагу совпала с праздниками. Я себя чувствовал там почти как дома, выбравшись из чисто немецкой атмосферы на славянский родной воздух».

З гарячою симпатією зустріли чехи виступ Лисенка — «звуки з України, не чути досі, хоч рідні, звуки нібито знайомої пісні». «Це духи степу!» — вигукнув відомий чеський музикант Рейер, слухаючи пісню «Гей, не дивуйте».

В наступному листі знаходимо обіцяний переказ рецензії з чеської газети «Narodni Listy»: «Там рецензент говорит обо мне и моих песнях много приятных речей. От имени слушавшей публики говорит он, что «богатырский характер... запорожских мелодий и изумительный огонь казаков» (танців) имеет для них (чехов) нечто сильно близкое и трогательное сердце. И что, мол, изданием этих песен (как они от меня слышали) я поистине обогащу славянскую литературу. Не знаем мы (говорит он), пойдет ли г. Лисенко по пути исполнителя-пианиста, но каждому из нас кажется, что суть самая лежит в его композиторском таланте и что мы возлагаем немалую надежду на успех славянской музыки. Такой панегирик приятно мне было прочитать; господь знает, может, в нем много лишнего сказано, может, надежды любезных родаков и призрачны, и несбыточны, но тем не менее я не могу скрыть удовольствия от подобных рецензий самого музыкального народа Европы».

«Суть самая в композиторском таланте!» Але ж ще зовсім мало створено. Правда, зібрано, записано й оброблено десятки народних пісень. Йому, народові, зобов'язаний він своїм успіхом у Празі. Чи з такою ж самою живістю, простотою, щирістю зазвучить його власний голос? Чи не вірніше буде прислухатися до порад консерваторських професорів? Всі вони пророкують йому блискуче майбутнє піаніста-віртуоза. Але тягне і до творчості, і до виконавства.

«...Зачем же не обладать ими обоими, когда есть случай, возможность и умение. Одно другому не должно мешать, — ділиться Микола Лисенко роздумами, навіяними рецензією. — Само по себе, что я не увлекусь одной узкой стежкой исполнителя, чтобы изучать и исполнять только лишь чужие произведения, когда мать-природа дала мне возможность и дар творить».

«...Из Львова, — пише Микола Віталійович пізніше, — прислали мне... стихотворение Шевченко «Заповіт» с просьбой положить его на музыку, так как львовяне, судя по лестным отзывам чехов о моей обработке, не находят, к кому бы более можно было обратиться, как не ко мне. Эта работа уже почти окончена, и на днях я ее пошлю...»

Тепер майже в кожному листі згадується про новий твір молодого композитора.

«...Несколько дней назад написал маленькую вещицу. Взял тему «Помалу-малу, братику, грай» (українська народна пісня. — О. Л.) и обработал ее в форме классической куранты, древнего танца, который, как... старые танцы, получил классическую форму. Вещичка (частина майбутньої сюїти на теми українських народних пісень для фортепіано. — О. Л.) сделана, кажется, непогано... Я ее написал не за фортепьяно, а около моего рабочего стола».

Нові обробки народних мелодій для фортепіано, перший цикл з «Музики до Кобзаря» Шевченка, симфонічна увер-

тюра на тему «Ой запив козак, запив», перша частина симфонії, струнні тріо і квартет — все це створено невдовзі після Праги.

Знаменно, що, перебуваючи далеко від батьківщини, слухаючи і вбираючи в себе зовсім відмінну за змістом та інтонаційними особливостями музику, Микола Віталійович не відривається від рідного ґрунту, широко використовуючи у своїх творах українську народну пісню. Саме в Лейпцігу він приходить до твердого переконання, що національна музична творчість на Україні можлива тільки на народних основах, в протилежному разі вона дасть лише «блеклый цвет с иностранными румянами».

Народна основа... Народні пісні: історичні, побутові, жовнівські, гриньківські — всі вони ще лежали в дорожній валізі. Своїх грошей на видання не було, а приятелі з України, товариші по університету наче забули про нього, хоч раніше не скупилися на обіцянки.

«...Я хотел поговорить насчет песен. Результатов от киевской братии я почти и ожидал таких. Где же эти крикуны, вещатели, как Косач¹, вызвавшийся дать денег на печатание? — обурюється Микола Віталійович. — Другие, понятно, могли только обещать. Но Косачу и Лашкевичу положительно непростительно не помочь в этом случае средствами, совершенно и верно гарантированными. Да куда же им, холостякам, девать свое содержание... Что же касается меня, то, ради бога, войдите в мое положение — могу ли я со своими тонкими средствами раскошелиться на 300 талеров. Они, киевляне, только заподозревают во мне тут чувство скупости, не соображая дальше ничети. Будто также не дорого моему сердцу, чтобы мой труд... разошелся, раскупился и доставил бы некоторое удовольствие

¹ Петро Косач — батько Лесі Українки.

публике, цeniaщей честно собранное и с толком обработанное народное достояние...»

Загубивши нарешті всяку надію на допомогу приятелів, Микола Віталійович вирішує діяти на свій страх і ризик.

«Песни я свои отдал вчера. Редер¹ обещал к июню все напечатать... Но денег ни Косач, ни другие — никто не высылает. Напишите Стаховскому², чтобы торопился высылкой 200 моих рублей, а не то мое положение поганое перед знаменитой фирмой Редера — отдать в печать и не уплачивать. Сегодня получил письмо, что А. А.³ голубчик, собирает деньги на печатание моих песен. Спасибо им, щирим людям, — когда бы все были такого сердца, то еще бы как-то свободнее жилось...»

Перший випуск збірника української народної пісні для голосу з фортепіано в обробці Лисенка після довгих митарств (петербурзька цензура, прусьська митниця) нарешті потрапив на рідну землю.

Все частіше згадується в листах Миколи Віталійовича мила батьківщина, рідна Полтавщина, куди його невпинно тягне.

«Жду, не дождусь лета, все мне кажется, что вот-вот выведу... в родную краину, а как перечтешь по пальцам, что ждать еще полфевраля, март, апрель, май, июнь... то аж холод проймет такой, снова грусть воцарится на моем и без того невеселом лице. А ведь учиться нужно. Нужно же что-нибудь из себя в жизни устроить. Служивым быть, кажется, не моя колея, педагогом — тоже нет, разве музыкальным педагогом, да если бог укажет и обнаружит, что есть талант — то писать, но не контрапункты, которые пи-

¹ Власник нотодрукарні.

² Приятель Лисенка.

³ Булюбаш.

шут теперь, а вещи, на основании их изучения, созданные с характером и духом, какой по сердцу и голове».

І він продовжував заняття в консерваторії. В перехідному свідоцтві, що було видане Миколі Віталійовичу Лисенкові 27/15 квітня 1868 року читаємо:

Теорія музики і композиції

Д. Паперітц: «М. Лисенко—старанний учень, встигає дуже добре».

Є. Ріхтер: «З будь-якої точки зору — прекрасний учень».

Фортепіанна гра

К. Рейнеке: «М. Лисенко — один з найстаранніших і найталановитіших учнів».

Є. Венцель: «М. Лисенко — один з моїх найобдарованіших учнів, виявляє зразкову старанність і встигає вже чудово».

Одержано перехідне свідоцтво, уже й травень надворі, а дні студента Лейпцігської консерваторії Миколи Лисенка, як і раніше, по вінця заповнені працею.

Вісті з дому невтішні. Біда з усіх боків обступила молодих Старицьких. Хворіє Софійка і вірний побратим, давно вже Софійчин чоловік — Михайло. Чи не в кожному листі згадується «кохана хворенька небога Марусенька». Кожен карбованець, надісланий старими батьками «до Липського»¹, відривається від куцою сімейного бюджету. «Вы пишете, что за неимением ста рублей вы прислали 80. Да мне и за это несказанно больно, что, может быть, последние грошеньята зобрали, и есть ли у вас лишние на жизнь — эта мысль меня неотступно мучит».

То вже не лист, а зойк: у двадцять шість років після вісімнадцяти років науки залишитись на чужині без фаху,

¹ Так ще й досі називають м. Лейпціг західні слов'яни. Так колись називали його й українці.

без заробітку, на утриманні збіднілих батьків, без твердої надії на сталий заробіток у майбутньому! Лише одна невідступна думка надихає: українська народна пісня чекає свого поводиря, щоб вийти у широкий світ. Заради неї він готовий і не на такі душевні переживання. Тому й планує свої дні так, щоб жодна хвилина, жодна копійка не тратилась марно.

В останні дні перед від'їздом відмовився навіть від традиційного для кожного студента кухля пива, аби трохи змінити маршрут. Вабить Дрезден, знаменита grüne gewölbe — сховище королівської колекції прославлених мінералів і самоцвітів (природничий факультет все ж таки дає себе знати). А як минути в Дрездені не менш прославлений Thiergarten, незадовго до того поповнений рідкісними тваринами? І над усе вабить картинна галерея.

— Повіриш, Остапе,— розповідав мені батько, згадуючи оті далекі роки,— ходив я до «Мадонни», як на перше побачення. Постойш годину-другу біля неї, здається, сам стаєш чистішим, кращим. І серце щось тобі виспівує, немов і справді музиці дано передати тиху радість, біль матері за розп'ятого сина.

Не раз він повторював, що в Рафаелевій Мадонні ввижалась йому Шевченкова Лілея. А може, у ті святі хвилини біля «Мадонни» інша Лілея, інше обличчя впливало з юнацького «далека»: Настя-кріпачка, солов'їні ночі над Сулою, напоєні піснею, коханням, і страшна розлука навіки.

Та молодість брала своє. «Сегодня получил от Оленьки О'Коннор два письма. Яка вона гарна та розумна дівчина, аж дивуватись! Та такая острая к тому і так много интересного і живого разнообразия в ее письмах, что увлекаешься чтением и перечитыванием. Она ждет всех нас летом и обратно думает проводить до Киева или даже до Сквиры. До сердца дівчина, та й годі».

Тепер нетерпіння молодого студента стає ще більш зрозумілим. Отримано від професорів *glückliche Reise*¹, можна викроїти годину на більш детальний огляд Лейпцига та знаменитого поля битви 1813 року з пам'ятником Наполеону.

Збираючись у дорогу, купує в лейпцигській аптеці ліки «для Михайла любого», хоч більше вірить у силу інших ліків — в роботу, тому з такою поспішністю пересилає вірному побратимові лист із Львова з проханням до Старицького перекласти на українську мову твори сербських поетів, бо серби в цьому дуже зацікавлені.

«Им (сербам.— О. Л.),— пише Микола Лисенко своїм батькам, і в кожному слові бринить неприхована радість,— особливо пришласть по сердцу «Українська муза», и Шевченка они ставят первым поэтом Европы за его страдания и любовь к своему народу».

У зборах в дорогу не забуто й про Андрійка, найулюбленішого в сім'ї. Молодший брат близький старшому не тільки по крові й по духу — ріднить їх і палка любов до музики. І вже тихенько плакає Микола Віталійович таку мрію: «Андрію, грай на скрипці, та сюди приїдеш». А поки що, пильно дбаючи про смаки Андрійкові, вибирає йому в дарунок ноти для скрипки і фортепіанні дуети. Відкидає рішуче солоденькі п'єси салонного характеру. «Салонности не думаю брать, а что-нибудь из *Nochmusik*², но не скучное и глубокоученное, котре ще треба розкуштувати, а для слуха приятное и для вкуса юного музыканта пользительное».

Нарешті ноти підібрано, закуплено сувеніри для рідних, Оленьки О'Коннор та всієї братії-«товашерії».

В дорогу! В дорогу! Залишимо на час щасливого студента, а самі перенесемось у 90-ті роки минулого століття.

¹ «Щасливої дороги» (дозвіл на від'їзд).

² Музики серйозного жанру.

...Авторові цих рядків років 8—9. Короткий грудневий день вступає у тьмяні сутінки. Ось-ось спалахнуть на вулиці газові ріжки. У нашому домі передсвяткова метушня. Таємниче шепочуться сестри: готують прикраси до ялинки. Мати, заклопотана, розчервоніла, на хвилинку виглядає з кухні, щоб тут же зникнути. А я чи не з обіду чекаю. Нарешті:

— Остапе! — то з кухні.— Збирайся, сину.

Я вже готовий. В чобітках, теплому гімназичному пальті. А ось і мати. В руках у неї по новенькому, гарно розмальованому горщечку:

— Дивись, не розбий.

Це вже ні до чого. Хіба я маленький? Хіба мені вперше? В одному горщечку — кутя, в другому — узвар. За хвилину я вже на вулиці. Сніг кружляє метеликами, сріблястими зірочками сідає на «вечерю». То для моєї хрещеної матері — Ольги Петрівни Косач.

Навпроти спалахує газовий ріжок, і сніжинки-метелики, сині, сріблясті, пускаються у казковий танок. Надворі ліплять снігову бабу. Кортить і мені, та зась, не можна. У мене справи.

Стукаю у двері. На порозі привітно посміхається мені худорлява літня жінка — Ольга Петрівна Косач, моя хрещена мати.

— Лесю! Приймай вечерю.

Ми з Ольгою Петрівною давні приятелі. Передавши з рук в руки вечерю («Лесю, Лесю! Подивись-но, які ніжні квіти на горщечках»), я з спокійною совістю людини, що повністю виконала свій обов'язок, чекаю й собі подарунків. Найнесподіваніші подарунки — Лесині. На цей раз мені дісталась кипарисова гілочка не то з Криму, не то з Каїру і раковинка. В ній, за словами Лесі, «сховалось море». Подарунки Ольги Петрівни морем не пахнуть, зате дуже смачні.

Тоді у нас, зрозуміло, ніяких розмов про Лейпціг не було. І лише в двадцятих роках цього століття Ольга Петрівна в моїй присутності мала можливість віддатися дорогим споминам про ту, як писав батько, «київську товашерію» 60—70-х років з гурту Драгоманова—Лисенка. З усього гурту залишилася вона одна, надовго переживши свою дочку Лесю, чоловіка, сина.

Мешкала тоді Ольга Петрівна на Лук'янівці. Я досить-таки часто бував у неї в різних справах і над усе любив слухати її. Мабуть, пила в дитинстві моя хрещена мати сорочі яйця, бо і в старості пам'ятала безліч історій, смішних, драматичних, мирських, сімейних.

Микола Лисенко, Михайло Старицький, Тадей Рильський — всі з гуртка Драгоманова — стали вірними друзями Ольги Петрівни, рідної його сестри; їх життя пройшло на її очах. У сяйві Лесиноного слова, може, блідою виглядає проза Олени Пчілки. Зате Ольга Петрівна була неабиякою оповідачкою.

Невеличка, скромна квартира, як і раніше, оздоблена плахтами, вишивками, рушниками. І квіти, квіти... Ловлю в очах Ольги Петрівни таку знайому й милу серцю усмішку. Час ніби і не владний над цією жінкою. Ось тільки борошна підсипало у волосся та зморщок побільшало.

І навіть тепер вона на диво схожа на свою доню, схожа поглядом, звичками, вимовою.

— Було то, Остапе, року 68-го. Літували ми з братом у Китаєві. Китаїв здавна полюбився нашому товариству. Тут, у домівці брата, і відсвяткували ми весілля з Петром Косачем.

Сидимо ото за весільним столом, жалкуємо з товариством, що так забарився в дорозі наш «німчик» Микола. Аж тут бачу, хтось такий ніби знайомий і незнайомий простує подвір'ям прямо до нашої оселі. Молодий, галантний, з темною борідкою.

Перший пізнав його мій чоловік, кинувся назустріч. За ним дружки. Бачу: обнімаються, цілуються. Сміх, крик: «Наш Микола, наш «німчик» приїхав».

З тим «німчиком» немов світліше стало в домівці. Скільки пісень було! Микола то диригував за столом, то показував, як поважні німецькі бюргери шпацірують, п'ють своє пиво. Таким веселим, щасливим більш, здається, ніколи вже не бачила твого батька.

Ще запам'яталась Ользі Петрівні китиця з білих квіток, яку Микола Віталійович підніс молодій (хоч з дороги, а встиг захопити в Києві). Того ж дня Микола Лисенко держав вінця над головою Ольги Косач, а за якийсь тиждень і сам повінчався з Оленькою — Ольгою Олександрівною О'Коннор.

Батько і після смерті матері ніколи не розповідав нам, дітям, про перше своє одруження.

Про Оленьку, про рід О'Коннорів, занесений на Полтавщину долею, а точніше — наполеонівською десницею аж із Ірландії, я дізнався від Ольги Петрівни. Дід Ольги Олександрівни, ірландець, невідомо як потрапив до Франції.

У 1812 році він опинився в «Московії» спочатку в ролі переможця, а згодом — полоненого. Невідомо, чи то врода, чи романтичне минуле О'Коннора заповонило серце доньки полтавського поміщика Стороженка. Як би там не було, у Олександра О'Коннора, батька Оленьки, одруженого з полтавською панночкою, мало що залишилось ірландсько-французького.

Ольга Олександрівна О'Коннор, за свідченням Ольги Петрівни, вже нічим не відрізнялась від інших полтавських панночок. Навпаки, надзвичайно гарна врода її здавалась типово українською.

— Досить було, — забігала вперед Ольга Петрівна, — побачити Ольгу О'Коннор в опері «Різдвяна ніч», щоб переконатися в цьому. Ользі Олександрівні не важко було

виконувати роль Оксани. Вона просто жила на сцені, полтавська дівчина-«чарівниченька», вродлива, дотепна, жартівлива, та ще й язик був гостріший від козацької шаблі. Стільки було принади в кожній її посмішці, в кожному русі, що за таку Оксану сердечний Вакула міг навіть чортові душу віддати.

Портрет О'Коннор, де в чому, можливо, ідеалізований Ольгою Петрівною, її інститутською подругою, хотілося б доповнити єдиним, що дійшов до нас, незакінченим листом Ольги Олександрівни до Миколи Віталійовича, написаним в Миколаївці — маєтку О'Коннорів.

Лист датовано 21/II 1868 року, тобто за кілька місяців до одруження.

«...Еще до Вашего письма я слышала о том, какого Вы наделали шума в Праге нашими песнями. Один знакомый читал о Вашем концерте именно в чешской газете. Вы, конечно, не можете даже сомневаться в том, что это известие меня несказанно обрадовало, потому что всякий Ваш успех и отличие не может не радовать меня... Что Вы там писали во втором своем письме ко мне? Что вы знаменитостью никогда не будете и т. д. Когда уже своим первым концертом Вы оправдали мои слова, заставивши так много говорить и писать о себе, да еще и в Праге. Газета «Киевлянин», говоря о Вас, не могла не упомянуть с некоторою гордостью о «воспитаннике нашего университета». Да только пишите побольше и развивайте свой композиторский талант, как Вам советуют чешские газеты. Я совершенно понимаю Ваш восторг при виде энтузиазма, с которым слушали наши славные родные песни. Я уверена, что и у нас теперь публика, услышав отзывы чехов о народных песнях, начнет смотреть более благосклонно на свое родное. А это не мешало бы, ибо уже чересчур цураются усього свого, именно Вы совершенно верно определили, «що аби не своє».

В одній з своїх розповідей Ольга Петрівна стала згадувати різні смішні епізоди з лейпцігського життя, про які вона дізналась від Ольги Олександрівни. До «Липська» Микола Віталійович повернувся в жовтні 1868 року не один, а з молодого дружиною.

У першому після повернення листі з Лейпціга він писав батькам: «Ольгу малу так потешала езда на залізній дорозі, що вона долго хотіла і радовалась, і присматривалась, і прислушувалась... Оно їхало і раділо».

Щоб «і себе показати, і світа побачити», як жартома повідомляв рідних Микола Віталійович, молоде подружжя на різдвяні канікули опинилось аж у Берліні. «Шляємося тут то в оперу, то в концерти, то в музеї». «Різдво ми зустріли не по-наськомому — не їли ні куті, ні узвару. Короля прусського не бачили, а дворець видали. Бисмарк теж не видали, а воїнство видали всіх родів і мундиров».

Отой парад у Берліні добре запам'ятався Ользі Олександрівні, бо і незадовго до смерті вона не без гумору згадувала прусський гусячий крок, застигли обличчя солдат і офіцерів та істеричні крики бюргерів: гох! гох!

І знову по поверненні до Лейпціга робота, робота, робота.

«Олечка сильно шагает в пении, поет уже более пятидесяти произведений, в том числе несколько оперных арий».

Микола Віталійович друкує свій другий збірник українських пісень, пише музику до «Кобзаря» Шевченка.

На випускному іспиті він полонив слухачів віртуозним виконанням П'ятого концерту Бетховена.

Про іспити Миколи Віталійович згадає в листі скупю. Куди щедрішим був «Leipziger Tageblatt» в номері від 10 квітня 1869 року.

«Гра п. Миколи Лисенка з Києва була справді видатною. Першу частину дуже трудного фортепіанного концерту Бетховена він провів натхненно, з справжньою артистич-

КИЕВЪ

ВЪ СРЕДУ 26-ГО ФЕВРАЛЯ 1864 ГОДА.

СЪ ДОЗВОЛЕНІЯ ВЛАСТВА

СТУДЕНТАМИ ИМПЕРАТОРСКАГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА,
ВЪ ПОЛЕЗЬ НЕДОСТАТОЧНЫХЪ ТОВАРИЩЕЙ,
ДАТЬ БУДЕТЬ СМЕЯТКЪ:

НАТАЛКА—ПОЛТАВКА.

Украинская оперетта въ 3-хъ дѣйств. соч. Котларевскаго.

дѣйствующие лица:

Наталка, дѣвчина	—	—	—	А. В. Хоменко.
Тернѣлихъ, ея мати	—	—	—	Е. В. Вельгоровская.
Возний Тетеряковский	—	—	—	М. Н. Котларевскій.
Малоголицко-внорина	—	—	—	Н. П. Протченко.
Микола, родичъ Тернѣлихи	—	—	—	Н. А. Богдановъ.
Петро-польбовникъ Наталчинъ	—	—	—	П. М. Герасимовскій.

1-й ДИВЕРТИСМЕНТЬ.

ЧУМАЦЬКІЙ ТАБОРЪ

будуть проѣхати сѣд. пѣсни:

1. Ой високо сонечко світить,
А висоцько заходить (сого).	XXXXX	4. Зъ неї вода протікає (solo).
2. Ой у дузі та при березі,
Червоиа калина (сого).		4. Ой не гаразіть, занорозіт.
Не гаразіть зробилъ (сого).
3. Ой у полі крапавчишка		5. Гей гуць, мати, гуць,
Де козаки пьють (сого).

ПРОСТАКЪ

(Водивъль сочиненъ В. Гоголя (отца).

дѣйствующие лица:

Розинъ, козакъ	—	—	—	А. Д. Цескъ.
Параска, ея жинка	—	—	—	М. Ф. Звониміла.
Докъ, полюбоникъ Парасчинъ	—	—	—	А. П. Дивидковскій.
Соцманъ	—	—	—	П. П. Савицкій.
Садать	—	—	—	П. С. Сивельскій.

2-й ДИВЕРТИСМЕНТЬ.

ВУЛИЦА

будуть проѣхати вѣздички, пѣсни:

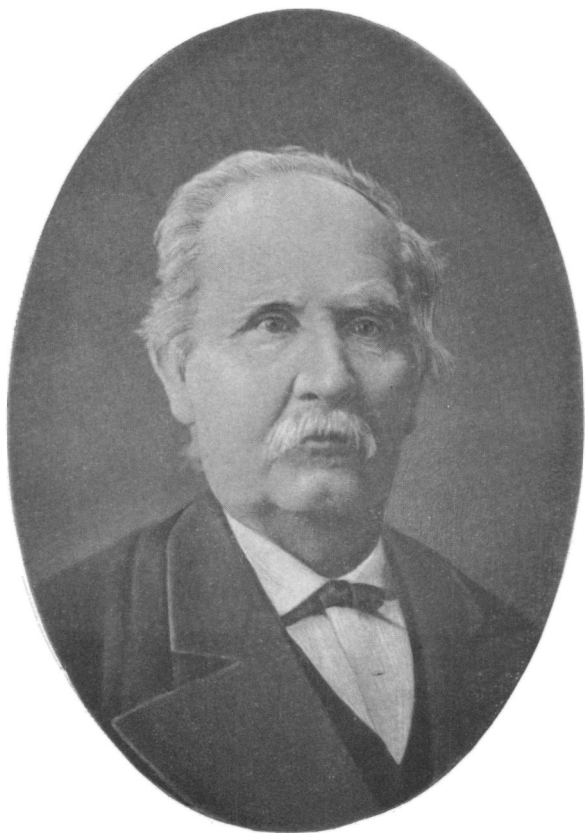
1. Корољъ (танокъ).	XXXXX	3. Широка дѣсть на казний (solo).
2. Ой на гору козакъ воду носить,
Духишонка козаченка просить (solo).		5. Казний мнѣ, Господи, не дати дѣ-
зати—
3. Ой чи цѣть, чи не цѣть каз-
ничку дожить,
Ой на сонъ, чи не сонъ голубови-
ку казнить (сого).		6. Ой пора вже пора
Пиль казницъ, до дому (сого).
4. Тумъ мати, по долині—		7. Ганецъ (козакъ).

Оркестромъ и хоромъ будетъ дирижировать стру. Унив. со Влад. Н. В. Лисенко.

ЦЕНА БИЛЕТАМЪ. Лѣжа мѣст. Бювета П—0 по 10 р., номер. 8 р.
Бѣдъ зѣдаль сред. 2 1/2 р. лѣж. 12 р. 4, 10 р. номер. 8 р. 1 го Яруса лѣж.
Ж. 3 П. К. по 7 р. лѣж. 2 го Яруса 1 М. 3 р. Купонъ 2 го Яруса 60 к.
Кресла 1, 2-го ряда 3 р. 3, 4, 5.— 2 руб. 6, 7, 8.— 1 р. 50 коп. Мѣста за
креслами 1 р. Галлерей 40 коп. сер.

Бѣдѣмъ зѣдаль-оркестромъ можно позвѣститъ въ Confite de Jessy на Крещатицкѣ
въ 1. генер. маюра Кривола, а въ день спектакля въ кассѣ театра отъ 9 ч. утра.

Афіша студентської вистави «Наталка Полтавка»,
в якій М. В. Лисенко виступав як диригент. 1864 р.

Віталій Романович Лисенко — батько композитора.

Ольга Єремїївна Лисенко — мати композитора.

Андрій Віталійович Лисенко — брат композитора.

ною досконалістю. Блискуча каденція належить, як ми чули, самому виконавцеві. Вона... цілком відповідна до змісту твору і викликала довго не стихаючі оплески».

Тріумфальні виступи Лисенка в Празі, відмінні рецензії, успішні виступи на консерваторських вечорах та іспитах посилили інтерес професорів до молодого виконавця. Його переконають обрати шлях піаніста-віртуоза.

«Последний (Пауль.— О. Л.) спрашивал меня, куда же я хочу совершить свое музыкальное путешествие (артистическое), в Бреславль, или Вену, или Варшаву; я, не имея, разумеется, о себе столь высокого мнения, чтобы решиться играть концерты в Европе, отвечал, как средства позволят; этому, говорил он, горю еще, может быть, и помочь можно будет, устроивши частный концерт, где бы я и заявил себя и собрал бы денег. Эта мысль великолепная, но меня больше радует тут такое отличное мнение о моей игре, достойной концертов на европейских эстрадах».

Чому ж не захопило Миколу Лисенка блискуче майбутнє європейського концертанта, широка славнозвісність, слава віртуоза-виконавця? Якимось у розмові я торкнувся цього, і от що сказав мені батько:

«При своїй волі і любові до праці я міг добитись коли не блискучого, то доброго міцного становища у виконавському світі. Але знав і те, що моя рідна музична культура — ще не займане ніким поле, якому потрібен свій орач і сіяч. Йому я й замислив присвятити свої скромні сили».

Берлінські паради виявились увертюрою до франко-пруської війни. Чорна хмара, дедалі все грізніша, затьмарила і лейпцігське небо. Молодому подружжю добрі люди порадили поспішати з виїздом, «поки можна», а тут ще й постійна порожнеча в гамані і гнила німецька осінь, від якої то горло перехопить, то «шпиґа в ухо». Треба їхати.

В кінці жовтня 1869 року Микола Лисенко, хворий, повертається з дружиною на Україну.

V. „ДЕ МОЄ, А ДЕ НЕ МОЄ“

У КИЄВІ. ВЧИТЕЛЬ МУЗИКИ. В КАРПАТАХ. СМАК ВІВСЯНОГО ХЛІБА
З КІСТРИЦЕЮ. ПОЇЗДКА В СЛОВ'ЯНСЬКІ ЗЕМЛІ. ЗНАЙОМСТВО З ВЕРЕ-
САЄМ. «РІЗДВЯНА НІЧ». «ВЧИТИСЬ НІКОЛИ НЕ ПІЗНО І НЕ СОРОМНО»

Закінчивши Лейпцігську консерваторію, а потім відпочивши в тестя на Полтавщині, Микола Лисенко знову, на цей раз уже назавжди, оселяється в Києві. Перша домівка Лисенків була на колишній Фундукліївській вулиці в дуже відомому тоді будинку Федотова-Чеховського. Чутки про молодого музику з лейпцігським дипломом, віртуоза-піаніста не без легкої руки київської братії швиденько розійшлись по місту. А на доброго ловця і звір біжить. Незабаром Микола Віталійович одержав місце вчителя в музичній школі Пфеніга, потім — Кологривова. Знайшлося чимало й приватних уроків. Потомствений дворянин перетворюється на різночинця, вчителя музики, що заробляє на хліб своєю працею.

— Для нашого Федота не страшна робота, — вже при мені, траплялось, говорив батько. — Хочеш їсти калачі — не сиди на печі.

Та занадто багато часу йшло на заробітчанство, на невдячне навчання пустоголових панночок, як казав батько, з дубовим слухом та лінивими пальцями.

Зате з якою наснагою віддається він в години, вільні від уроків, улюбленій справі — збиранню й обробці народних музичних матеріалів для нових збірників українських пісень; організовує хоріві концерти, сам виступає як піаніст-віртуоз.

Літо 1873 року застає Лисенка в Карпатах. Він подорожує разом з приятелем своїм — відомим етнографом

О. Русовим. В кареті, на радість Миколи Віталійовича, його сусідкою випадково опинився поляк, колишній повстанець 1863 року — втікач із самодержавної Росії. «Мы с ним, — писав своїм з дороги щасливий мандрівник, — прелюбезно бесідували по-польски, я с огромной примесью українізмов. Ехали ночью, и не было заметно, а он, вероятно, улыбался мой мові».

Цікаво порівняти лист, щойно процитований, з листами лейпцигського періоду. Тут чи не з кожного рядка Микола Лисенко промовляє до нас вустами дотепного оповідача, історика, етнографа. Ось виринає перед нами «величественный обрис Карпатов на горизонте». Голос вдумливого історика-дослідника підказує: «как змеевидным поясом замыкают они Русинское племя и отделяют его от неприязненных соседей — угров». Австрійська карета вихала з Стрия, і «Карпаты стали нас обхватывать». Гірські струмочки в кам'яних ложах то мирно перешіптуються, то при злитті Стрия й Опору грізно гомонять. І в цьому гомоні вчувається молодому композиторові недавно почута пісня про Олексу Довбуша. «Опір — быстрая речка, бежит по камням. От нее получили название Опрышки, галицкие гайдамаки, явление однородное, племенное, отозвавшееся там и тут под тяжестью одинаковых обстоятельств».

Допитливий погляд етнографа підмічає довге волосся до плечей, чорні пояркові капелюхи — брилі русинів, «яких тут називають бойками». Вражає і побут, і співуча мова, і природні умови. «На горах сначала дуб, осокір растет, а дальше вглубь горы все возносятся выше и выше и сплошь покрыты высокими стройными смереками — в России они известны в Сибири под названием Вейматовой сосны».

На прохання Миколи Віталійовича карета часто зупиняється: щедра карпатська природа не скупиться на зміну декорацій. Смереки і гори, здається, підпирають саме небо.

Орел ліниво кружляє над ближньою полониною. А повітря... що за повітря! Свіже, напоєне травами й квітами полонин. Страшну масу його можна проковтнути — таке воно м'яке, пахуче.

Виник уже було в мандрівників план їхати «через все Карпати и Бескиды (самый высший хребет Карпат) аж до Мункача в Венгрии для познаний всей страны Бойков», та «затесалась холера в горах». Довелось обмежитись записуванням текстів і музики пісень.

Поруч з етнографом і природознавцем все частіше піднімає свій голос Лисенко-громадянин, демократ, майбутній автор революційного гімна. «Много интересного записали. Язык такой музыкальный, особенно в устах женщин,— одна тоска и грусть, народ страшно беден. Пять лет подряд неурожай, и фраза «мрут с голоду» тут определяет жестокую действительность, живой факт. И народ прав тут, говоря, что холера с голоду душит. Если бы вы видели тут хлеб вивсяний (другого не знают) с какими-то кострищами; Русов ковтав, ковтав из любопытства, а далі мусив виплюнути. Это еще, говорят, порядочный, бо просеянный. Какой же то непросеянный?!»

Лебединий крик трембіти, гуцульські коломийки, весільні обряди, розповіді русинів-мисливців про зустрічі з ведмедиками-братиками, про добрих і злих гірських духів — все хвилює, все так і проситься на нотний папір. Та вже не забути Миколі Лисенку ні той смак вівсяного хліба з кістрицею, ні похоронний спів-плач у селах, де «холера з голоду душить». І міняються плани: знову приваблює, кличе дорога, білі, нерозвідані плями на музичній карті слов'янських народів.

В Сербії — що не село, то справжній скарб — непорушені поклади слов'янського мелосу.

«З усіх слов'янських народних пісень по духу, концепції мелодії, рисунку, а головне, по музикальній декламації

до української народної пісні ближче всього сербська народна пісня,— підкреслював Микола Віталійович у своєму відомому рефераті «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм». — Записані мною і О. Русовим під час нашої подорожі цим літом по слов'янських землях мелодії, особливо історичні, в Білгороді і Ірезі (в Сремі) дуже близькі до типу нашої історичної думи, чумацької пісні і навіть весільної. Надзвичайно гарна і типова пісня «Гусле мое».

Реферат Лисенка — перша велика теоретична робота про музичні особливості українських дум — має свою історію.

Про знайомство з Остапом Вересаєм, відомим кобзарем, батько згадував часто і завжди з гордістю. Син кріпака, сліпого скрипаля, Остап Вересай, також сліпий з дитинства, десятки років мандрував з кобзою по селах і містечках України. Народ полюбив його думи, історичні, сатиричні пісні, жартівливі наспіви і танці. Сотні мелодій, тисячі рядків зберігав він у своїй пам'яті.

Лисенко давно мріяв про зустріч з цим «Гомером серед Гомерів українських». Літо випало для нього щасливе: після Гуцульщини, Сербії — Вересай!

Вони зустрілись у Києві. Майстерна гра, неповторний у своїй задушевності драматичний тенор, міміка, рухи Вересая глибоко вразили членів Географічного товариства. На одному з засідань Південно-західного відділу товариства і виступив з своїм рефератом Микола Лисенко.

«Народні думи і пісні у виконанні Остапа Вересая не забава, не розвага, це живий музичний літопис національної історії України, літопис, який потрібно зберегти від холодних рук «заїжджих музикмейстрів», зберегти для майбутніх поколінь».

Палко відстоюючи цю думку, розкриваючи своєрідні національні риси народної творчості, Микола Лисенко в той

же час приходить до висновку, що «в музиці, як і в інших галузях культури, взаємодія духовного багатства російського народу на півночі і півдні — одна з умов, безперечно, великої нашої музичної будуччини. Народна творчість — хліб і повітря самобутнього композитора».

Думаючи про це, Лисенко знову повертається до Росії. «Од Серова... зміцнилося серйозне значення народної музики. Великий Глінка, який ще раніше вніс в свої безсмертні твори характер і особливості народної російської пісні, а за ним услід цілий ряд талановитих художників, що працюють на рідному ґрунті, ствердили таке серйозне значення за північною (читай російською. — О. Л.) мелодією».

Північ, Росія, Петербург — ці слова в 70-х роках все частіше зустрічаються у Миколи Віталійовича.

Позначилися тут і глибокі роздуми про долю і фольклор двох братніх народів і, безумовно, робота над оперою «Різдвяна ніч».

В «Різдвяній ночі» відбилися не тільки творчі пошуки Лисенка-композитора, а й уся історія українського театру.

— Не один пуд солі ми з Михайлом з'їли, не один віз наперу перевели, — згадував батько, — поки добрались до гоголівської «Різдвяної ночі».

Говорилось це ніби жартома, але тут була й частка правди.

Перші оперні задуми Миколи Лисенка, як і опера «Гаркуша», не були здійснені. Опера «Андріашіада» — твір пародійний і неоригінальний. Музика, написана молодим композитором до водевіля «Простак» Гоголя-батька і до п'єси Котляревського «Москаль-чарівник» — тільки перші кроки до оперного жанру. «Чорноморці»¹ не виходять за

◇

¹ Оперета «Чорноморці» написана Лисенком за повістю Кухаренка «Чорноморський побут» (лібретто М. Старицького) в 1872 р. Сюжет її близький до «Наталки Полтавки».

межі традиційної української музично-комедійної вистави, оперети.

«Різдвяна ніч» у першій своїй редакції — теж оперета на дві дії. Лисенко і Старицький (автор лібретто) могли розраховувати лише на аматорську сцену. Ось чому в першій редакції всі події обмежуються сценами в хаті Чуба й Солохи.

Оперета все менше задовольняла Миколу Лисенка і його побратима. Вони, як і в юнацькі роки, мріють про справжню оперу, не тільки побутову, комедійну, а й (перш за все) героїчну. Ось чому у другій редакції (1873—1874) двоактна оперета виростає в музичну комедію на чотири дії і п'ять картин, а гоголівський Пацюк, ледар і ненажера, несподівано для глядача перетворюється на героя-патріота, останнього лицаря запорізької вольниці. Пацюк уболіває за долю рідної України, засуджує зраду старшин.

Пацюк (в основі його музичної характеристики лежить мелодія народної пісні «Гей, не дивуйте») умовляє Вакулу забути Оксану, податися на Січ до запорожців. Тяга до героїки примушує Лисенка й Старицького відмовитися від гоголівських фантастичних персонажів і епізодів. Солоха — не відьма, а звичайна собі легковажна вдовиця. Немає тут і чорта. Пацюк — зовсім не чаклун. Вакула летить в Петербург до цариці уві сні. Пацюк напоїв його міцним напоєм і «підказав» сон, підсунув сп'янілому ковалеві наче-то від цариці «черевички туркені».

Лисенко і лібреттист змінили також назву гоголівського твору (у Гоголя — «Ніч перед різдвом»). Адже на Україні колядували, співали традиційних різдвяних пісень не в ніч перед різдвом, а в різдвяну ніч.

Ближче всіх до Гоголя в «Різдвяній ночі» — Вакула і примхлива красуня Оксана.

Любовні пригоди Солохи, плітки сільських кумась, колядки, невинні жарти парубків і дівчат, урочиста й бадьора

пісня-колядка «Радуйся, земле» — це фон, на якому розгортається історія кохання Вакули і Оксани.

Публіка з захопленням поставилась до постановки «Різдвяної ночі», але сам автор не міг не бачити, що перша його опера далека від досконалості. Місцями позначилась відсутність композиційної цілості, впадала у вічі слаба оркестровка. Лисенко, як свідчить один з учасників вистави 1874 р., інструментував оперу лише частково. Це пояснювалось недостатнім умінням і слабим знанням оперової оркестровки. Тут давалися взнаки огріхи лейпцігської школи, де з Лисенка готували піаніста-віртуоза, а не композитора.

Як бути? Чекати у моря погоди — не в звичці Миколи Віталійовича. І в тридцять два роки з двома дипломами, загальнознаний на батьківщині виконавець і композитор знову сів на учнівську лаву, на цей раз як слухач Петербурзької консерваторії по класу спеціальної оркестровки М. А. Римського-Корсакова.

Вибір консерваторії і учителя був не випадковий. Микола Віталійовича привело до Петербурга не тільки бажання оволодіти майстерністю інструментовки. «Я взяв у німця в Лейпцігському консерваторіумі науку його про музику, але вернувся додому та й став з поміччю тієї науки над своїм добром працювати, не знімечуючи своєї пісні. Може, якийсь час був під впливом чужої науки, а далі... вже ясно відмежував собі «де моє, а де не моє...»

Ясно відмежувавши «де моє, а де не моє», Лисенко остаточно приходиться до висновку, що в побудові української музичної культури необхідно спиратися на досвід братньої російської музичної школи.

VI. ДВА ПЕТЕРБУРГИ

«СОЛЯНИЙ ГОРОДОК». ДО ПЕТЕРБУРГА ПО НАУКУ. ІСТОРІЯ ОДНОГО ФОТО (А. РУБІНШТЕЙНА). В ОЛЕКСАНДРО-НЕВСЬКІЙ ЛАВРІ. ЦАРСЬКЕ «НЕДРЕМНЕ ОКО». ПЕТЕРБУРГ 1906 РОКУ. СЛІДАМИ БАТЬКА (МИХАЙЛІВСЬКИЙ ПАЛАЦ, БУДИНОК «БЛАГОРОДНОГО ЗІБРАННЯ», В ДОМІ РИМСЬКОГО-КОРСАКОВА). ТЕАТРИ ПЕТЕРБУРГА

«Соляний городок» — для мене і тепер дорогий, милий і смішний спомин дитинства.

Я в кабінеті батька. Років мені 6—7. Причаївся в м'якому кріселку й радію, що дорослі не помічають мене, не женуть спати.

— Слов'янський концерт в «Соляному городку»... Римський-Корсаков в «Соляному городку»... Дивний випадок в «Соляному городку»,— щось жваво розповідав батько своєму другові Старицькому, наче за диригентським пультом підкріплюючи окремі слова скупим, енергійним помахом руки.

«Соляний городок»... Заплющую очі, і він пливе мені назустріч чарівним палацом із солі, який переливається самоцвітами. Непомітно засинаю...

Таємниця «Соляного городка» вабила й мучила мене довго, поки одного разу я не стерпів:

— Як це, дядьку Михайле, з солі городок будують? А солі і чумацьких возів скільки треба для такого чуда?— І дуже образився, коли Старицький відповів на моє запитання гомеричним сміхом.

Йшли роки, і розсіпався, розвіювався, як дим, чарівний палац. Пізніше, в роки юнацтва, я пізнав більш прозаїчну, хоч і не менш хвилюючу, правду про справжнє

призначення «Соляного городка», з яким так тісно пов'язані перші музично-громадські кроки М. В. Лисенка в Петербурзі. М. В. Лисенко ніколи не був сухим книжником, кабінетним музикантом і композитором. Все своє життя він вів нещадну, відкриту боротьбу проти «штуки для штуки». І в Петербурзі, на початку своєї діяльності, він не зачинявся в стінах консерваторії. За натурою своєю громадський діяч, талановитий організатор, молодий композитор і збирач народних пісень, він виношував сміливі на той час, коли мовчало все «від молдаванина до фінна», проекти спілкування з масами, пропаганди рідного мистецтва, пісенної творчості України, всіх слов'янських народів. Така діяльність йому була потрібна, як повітря, як хліб. Ось тут і знадобився «Соляний городок».

— Задумав я,— згадував незадовго до мого від'їзду до Петербурга батько,— дати ряд українських і західнослов'янських концертів. Микола Андрійович гаряче підтримав мій задум, благословив на святу справу. Він же і вказав мені на «Соляний городок», де поруч з промислово-торгівельною виставкою у великій залі педагогічного музею читались публічні лекції, відбувались загальнодоступні концерти.

— На першій мій заклик з радістю відізнались земляки, студенти, дрібні чиновники, закинуті на північ, як сказав би поет, «по воле рока». Саме вони й утворили кістяк, основу курсів хорового співу в «Соляному городку». Керував я курсами разом з В. М. Пасхаловим, талановитим музикантом-диригентом. Швидко хор поповнився і російськими студентами, які без особливого напруження оволодівали мелодичною українською мовою.

— Інтерес до хору, його репертуару можна було пояснити і тим, що багато молоді сприймало участь в нашому хорі, як своє, нехай скромне, але все ж «ходіння в народ», дуже тоді популярне серед студентів.

Батько, пам'ятаю, з особливою насолодою розповідав, які «пісенні походи» влаштував його хор до III відділення.

— Походи — це чудова ілюстрація до тодішніх настроїв демократичної молоді. Справа в тому, що горезвісне жандармське III відділення царської канцелярії містилось недалеко від «Соляного городка». Учасники хору продовжували співанки чи не під самими вікнами грізної установи. Репертуар пісенного походу підбирався заздалегідь. Співали «Заповіт», «За Сибіром сонце сходить», «Стеньку Разіна». Спереду походу з «щитом» (офіційним гербовим папером) виступали Лисенко і Пасхалов, по черзі диригуючи хором. Це було вражаюче видовище — сотні юнаків з «Заповітом» біля III відділення на Літейному.

— На Невському, — згадував батько, — нас, звичайно, зупинили столичні держиморди. Тоді ж то і вступив у силу наш стратегічний план. Все розігрувалось, як по нотах. За нашою командою весь хоровий натовп, як одна людина, тут же, заповнюючи брук і тротуари, щосили затягував «Боже, царя храни».

Любо було бачити, що коїлось в ці хвилини з «духами» (поліцаями). Вилупивши очі, піднявши руки під «козирьок», вони, закам'янівши, стояли, як стовпи, до того часу (хор старався на всю міць), поки виконувався гімн.

— Признатись, я дуже хвилювався і турбувався напередодні перших виступів: чи зрозуміє петербурзька публіка український репертуар. А тут з кожним концертом народу все більше: майстрові, солдати, наш брат-музикант. Зрозуміли і полюбили слово наше щире й красу нашої пісні.

Як це часто бувало, коли розмова торкалась його успіхів і тріумфів, батько якось непомітно переключився на жартівливий тон.

— Почали про нас в газетах писати. Словом — прославився. Навіть візники стали пізнавати. Привіз мене дідок

один в «Соляний городок». Дістаю дрібні гроші, щоб розплатитися, а він: «Дуже дякуємо, пане Лисенко, але тільки гроші мені з вас наче й совісно брати. Нещодавно слухав ваш хор. Молодці. По-нашому співають. З душею. Дуже вам за спів вдячні». Упертий такий дідок: «Ви, каже, не сумлівайтесь, я собі з другого пана здеру»,— а від моїх грошей відмовився. Такий він, мій перший і, здається, єдиний гонорар за «Соляний городок».

За розповідями батька, особливо популярними стали його концерти з приїздом Остапа Вересая в березні 1875 року. З знаменитим кобзарем батько і раніше зустрічався в Києві (про те вже була мова). Запрошений до Петербурга етнографічним відділом Російського географічного товариства 70-річний старець, сліпий, у величезному гомінливому місті, зразу потягнувся до Лисенка, свого земляка і друга. «Молодшим братом Тарасовим» прозивав він Миколу Віталійовича і з охотою розповідав йому про свої зустрічі з Шевченком.

«Мусоргський грає, Вересай співає»,— писали петербурзькі газети, віддаючи належне своєрідному талантові «південноросійського» бандуриста.

Пам'ятаю, з яким захопленням розповідав батько про витривалість і працездатність старого. Вересай співав майже щодня: у клубі художників, в етнографічному відділі і в Зимовому палаці (Олександр II, надіючись по-своєму використати ідеї слов'янської єдності і прагнучи нажити на цьому політичний капіталець, подарував Вересая табакерку).

Звідки ж брались у старого сили?

Безсумнівно, найбільш обдарований серед своїх собратів, кобзарів і лірників, Остап Вересай піввіку вів такий же спосіб життя, як і вся багаточисленна армія сліпців-музикантів. В бездоріжжя і в літню спеку, в заметіль і під холодними осінніми дощами брів він по нескінченних шляхах України від села до села, від ярмарку до ярмарку. Сліпий,

він бачив багато горя на своєму віку, немало образ за себе і за людей накіпіло в ньому, і, коли він співав в супроводі кобзи і сльози текли по його нерухомому обличчю, людям здавалось, що це власне їх горе гірко співає і плаче.

Виступаючи з Вересаєм, батько добре розумів, що цікавість аристократичного Петербурга до народного співця була викликана і підігріта «царською милістю». Постійні гості лож і партера дивились на кобзаря як на малоросійське диво, археологічну рідкість. У всьому останньому він залишався для них простим мужиком, бродягою, злидарем. Звідси у них відчувалася суміш цікавості й погано затаюваної гидливості. Думи Вересає — пісенна історія українського народу в його боротьбі за волю, хрипкуватий голос 70-річного старця, — все дратувало їх; байдужі обличчя, підправлені іронією репліки французькою мовою говорили, що їх присутність на концерті — данина моді, сенсації.

Зате який успіх чекав Вересає в «Соляному городку» на першому слов'яно-етнографічному концерті, організованому М. В. Лисенком! В думі про втечу трьох братів з Азова, як жива, воскресла історія багатостраждальної України. Задушевність, зворушливість виконання підкорили величезну аудиторію майстрових, студентів, робітників. Довго-довго Петербург-трудівник, Петербург-демократ плескав у долоні народному співцеві. На цьому концерті виступав і М. В. Лисенко як диригент хору, композитор і виконавець. Невеликий, але злагоджений, дружний хор з великим піднесенням співав українські, російські, болгарські, сербські, моравські, польські і чеські пісні. Публіка без кінця викликала Лисенка і Вересає.

— На концерті, — розповідав Микола Віталійович, — був і мій вчитель М. А. Римський-Корсаков. Спів Вересає глибоко схвилював його, а я під свіжим враженням вересаївських дум задумав свою першу фортепіанну рапсодію. Згадався Дніпро-Славутич, широкі, як море, степи

Полтавщини, кобзарі, лірники на курних шляхах, на гомінливих, мальовничих ярмарках України, що скрашували своїм співом, грою тяжке життя народу. І така журба взяла мене за рідним краєм, що якимсь-то само собою зазвучало все те, що тоді сповнювало мою душу.

Коли я опинився в 1906 році в концертно-лекційному залі «Соляного городка», там уже все змінилось. В 70-і роки душею його були народники-демократи. Це позначалось на лекціях, концертах, недільних школах, на усій багатогранній діяльності «Соляного городка». Тепер над усім цим незримо віяв дух архіреакціонера Победоносцева. Під його невсипущим оком «Соляний городок» обернувся на духовний штаб чорносотенців. І в залі, де колись звучав голос батька, де гримів «Заповіт», де з дум Вересая вставала гнівна, бунтарська, нескорена душа народу, було особливо нестерпно, до болю образливо слухати заклики вогнем і мечем карати «червону крामолу», вбивати «клятих бунтівників» — ворогів царя і православної церкви. Здавалось, що це поганий сон, що злі духи, як це буває в казках, ось-ось розвіються, згинуть і знову, дбайливо підтримуваний моїм батьком, вийде на естраду старий кобзар і зазвучить неповторний речитатив Вересая, його хрипкуватий, вистражданий, що бере за душу, голос.

До 1906 року, як уже говорилося вище, я навчався разом з Л. Ревуцьким в Музично-драматичній школі батька. Мене тягло до творчої і викладацької роботи, і батько, всіляко підтримуючи й підігриваючи мій інтерес до музики, все частіше заводив мову про дальше навчання.

— Хочеш, Остапе, інших вчити,— вчись сам, наполегливо, невтомно,— говорив він мені у своєму кабінеті.— Мистецтво, як, між іншим, кожна путня справа, вимагає від людини всього життя, без останку.

Над Києвом стояла одна з тих на диво м'яких червневих ночей, коли особливо легко дихається, хороше мріється. Вдома всі вже спали. Задрімало тривожним сном місто. Лише місяць заглядав до нас, кидаючи щедрими пригоршнями срібло на портрет Шевченка, на обличчя батька.

— Слава богу, тепер вже не треба нашим дітям їздити вчитися музиці до Лейпцига або Відня. Наша Петербурзька консерваторія може прикрасити найліпшу столицю. Мені здається, що саме в цій консерваторії тобі слід пройти курс композиції. Ти, Остапе, добренько обміркуй мою пораду, а я напишу Глазунову.

Думав я недовго. Завершити музичну освіту в консерваторії, очоленій Глазуновим, в консерваторії, де батьком мій під керівництвом Римського-Корсакова в 70-ті роки вивчав таємниці композиції та інструментовки,— чи можна бажати чогось більшого?!

З тої пам'ятної ночі я й став готуватись до вступних іспитів, а у вільні вечори велись нескінченні розмови про наступну подорож, про місто, де все: і «Мідний вершник», і «Неви державна течія», і Літній сад, і сяючий Невський— нагадувало про Пушкіна й Гоголя, де визрів могутній геній Тараса, де вперше з такою дивною силою зазвучав самотній голос Глінки. З оповідань батька вставав Петербург 70-х років, коли сам Микола Віталійович тільки вибирався на важкий шлях народного композитора.

І щоразу батько згадував якісь нові петербурзькі епізоди, роки навчання (1874—1876) і останній триумфальний свій приїзд до Північної Пальміри (1904 р.), великий ювілейний концерт, незабутні зустрічі з Римським-Корсаковим, Глазуновим. Тоді-то й стала мені відома історія однієї фотографії, яка завжди стояла на письмовому столі в кабінеті батька. І тепер її можна побачити в кабінеті-музеї М. В. Лисенка при Київській консерваторії. З пожовклого портрета дивляться на нас повні внутрішнього вогню

й натхнення очі великого композитора і геніального артиста-віртуоза Антона Рубінштейна.

— Я побував на кількох концертах Рубінштейна в 1874—75 роках в концертному залі «Дворянського зібрання». Незадовго до цього він якраз повернувся до Росії після свого знаменитого турне по Європі і Америці,— розповідав Микола Віталійович.— Нічого подібного не довелося мені чути ні раніше, ні в пізніші роки. Хто хоч раз бачив Рубінштейна біля рояля, той вже ніколи не забуде його прекрасного, пристрасного обличчя, обрамленого лев'ячою гривовою блискучо-чорного волосся, глибоко посажені, на диво виразні й палкі очі. Граючи свій твір чи твори Ліста, Мендельсона, він цілковито зливався з інструментом. Здавалось, із самого палаючого серця вириваються ці могутні, такі людяні звуки — то ніжні-ніжні до сліз, то владної, майже демонічної сили. У 1883 році, коли Антон Григорович востаннє концертував у Києві, ми зустрілись як давні знайомі. Тоді він і подарував мені своє фото.

Згадував батько і прем'єру рубінштейнівського «Демона» в Маріїнському театрі. Було то десь на початку 1875 року. Найсильніші враження залишилися у нього від диригування знаменитого Направника та виконання партії Демона Мельниковим, відомим у ті часи оперним співаком.

З усіх історій, які розповідав батько в ті вечори, коли, здавалось, дух старого Петербурга витав над нашим домом, мені чомусь особливо запам'яталась одна, хоч вона і не має ніякого відношення до музичного життя.

Батько завжди виявляв неабиякий інтерес до архітектурних та історичних пам'яток Петербурга. Так, одного разу він опинився в Олександро-Невській лаврі, заснованій за указом Петра I при впадінні в Неву Чорної річки — на тому самому місці, де, за давнім переказом, російське військо на чолі з Олександром Невським щент розбило чванливих, закутих з голови до ніг в залізо псів-лицарів.

Троїцький собор підкорив батька слов'янською строгістю й простотою форм, нагадавши Київ, стародавню Софію. У соборі поруч з надгробком Олександра Невського тіснились надгробні погруддя і плити.

— Як тільки не намагались різні вельможі увіковічити свої ймення та звання! Аж із шкури пнулись. Читаєш написи на плитах, і в очах рябіє,— сміявся, розповідаючи, батько.— Хто запам'ятає, кому потрібні ці камергери, придворні, міністри? А на одній плиті усього три слова: «Тут лежить Суворов» — і цим все сказано. Людини, яка все життя своє віддала вітчизні, ніхто не забуде.

Побував батько й у старому Некрополі. Тут, на знаменитому аристократичному кладовищі, де під мармуровими янголами спочиває «цвіт» Петербурга: князі і графині, світські леви і левиці, знатні кокотки з крикливими титулами — його увагу привернув один незвичайний пам'ятник.

— Уявіть собі молодого офіцера, ще зовсім юнака,— розповідав він.— Підмостив під голову ківер, розтягнувся на весь зріст і, недбало накинувши наопаш шинель, безтурботно заснув. Так сплять тільки діти і воїни. Як опинився серед великосвітської знаті цей безіменний офіцер? Чому скульптор відтворив його у такій своєрідній позі?

— Не пам'ятаю вже, скільки простояв я біля пам'ятника, намагаючись розгадати його таємницю, коли оце поруч зі мною опинився маленький, висохлий, мов мумія, дідок з білою, розкішною бородою. Я навіть здригнувся від несподіванки. Виявилось — кладовищенський сторож. Тримався він з гідністю, як і належить сторожу таких високопоставлених мертвих душ, і тільки не в міру червоний ніс видавав у ньому ретельного прихильника зеленого змія.

— Що, пане, дійняв тебе за живе наш офіцер? При мені й ховали. А пам'ятник, пане мій хороший, не простий. За велінням Миколи I, самого імператора, поставлений.

Скажу тобі,— перейшов на шепіт кладовищенський гном,— неспроста це все. Неспроста. Роки йдуть, все забувається. Тим більш мерці. Бо сказано у Соломона: живий пес краще мертвого лева. А було колись весь Пітер про цього молодця говорив. Не одна красуня цей камінь слізьми умивала...

Батько пообіцяв «на чай», і дідок з бородою міністра розповів сумну історію сплячого офіцера, історію, що, видно, давно вже стала у цього вірного слуги Бахуса постійним джерелом прибутку.

Служив в імператорській гвардії молодий офіцер. Вийшло якось так, що день провів він на муштрі, до півночі засидівся у гарненької фрейліни, своєї нареченої, а звідти прямо у царські покої. Нічого не поробиш — служба! Прийшов, значить, його час. Під ранок сон таки поборов бідолашу. І треба ж, щоб Микола І у цю годину пустився у свій обхід. Як завжди у таких випадках, він у своїх м'яких чобітках рухався по-хижацькому, безшумно, готовий у будь-яку мить накинутись на свою жертву. В одній з бічних кімнат цар і натрапив на сплячого офіцера. Офіцер прокинувся зненацька, підняв голову і, побачивши нерухомі, холодні, як смерть, очі Миколи, знову впав на ківер. Як несамовитий, не тямлячи себе від шаленої люті, Микола накинувся на офіцера. Та ні крики, ні штурхани не могли вже розбудити гвардійця. За кілька хвилин придворний лікар констатував смерть від паралічу серця. Роками тренував Микола свій страшний погляд, яким він так гордився, перед яким трепетало все живе. Та вбити, насмерть повалити людину одним поглядом йому вдалося вперше. І дуже задоволений собою, він наказав на страх і в науку іншим відтворити офіцера сплячим — таким, яким він застав його на посту.

— Що я відчув тоді, вражений розповіддю кладовищенського сторожа, не передати словами. Тут потрібна

музика. Кривавий тоді був час. По місту носились чутки про нові страти, називались все нові прізвища нещасних, живцем похованих в глухих казематах-могилах. Опівдні були гармати Петропавловської, а мені чулись крики й зойки катованих. Навіть сонце, холодне зимове сонце над сивим від снігу Петербургом здавалось недремним царським оком.

Батько закрив обличчя руками. Довго сидів нерухомо, мовчки, а коли знову заговорив, то голос його здався мені втомленим, якимсь чужим...

— Тридцять років пройшло. Революцію бачили. А що змінилось? Те ж око. В'язниць і ешафотів побільшало, та й катів наплодилось аж нікуди.

А через кілька днів, коли мої речі вже було здано в багаж і до відходу поїзда залишилось небагато часу, батько, видно, соромлячись своєї недавньої, хай і короткочасної, слабості, говорив мені:

— Всім нам нелегко тепер. Стільки крові пролито, стільки надій затоптано, що, здається, і дихати нічим. І все ж «не робей за отчизну любезную». Не на вітер кидав свої слова Некрасов. Може, й нам пощастить. А ти вже, напевно, побачиш, яку широку ясну дорогу грудьми прокладе собі наш багатостраждальний народ. Ми повинні допомогти йому у цьому. Хто чим зуміє. Пам'ятай про це, Остапе, в Петербурзі.

...1906 рік. Осінній Петербург. Він зустрів мене дощами й туманами. У перші дні таки добре сумував, всім серцем тягся до крутих берегів, широких плесів дніпрових, до бабиного літа та чистого неба над милим серцю Києвом. Петербурзькі дощі давно вже зміли останні іржаві плями крові з бруку Двірцевої площі та Нарвської застави. Городові та інші поліцейські чини, по-молодецьки виставляючи груди, підбиті ватою та обвішані медалями за вірну службу «царю и отечеству», тобто за арешти, за участь

у вбивстві сотень і тисяч робітників, виступали по місту, як переможці. Не менш переможно цокотіли по бруку копита козачих патрулів. По Невському, як і за часів Гоголя, котили карети, ландо, легенькі, як пух, екіпажі. Фабриканти й банкіри, купчики й вельможні чиновники — господарі міста — потопали в м'яких сидіннях. Їх самовдоволені, ситі обличчя, здавалось, без кінця твердили одне й те саме: «Так було, так є, так буде». Лише зрідка миготіла в їх очах страшна тривога і страх: «А чи надовго це? Чи міцно? Чи не бути новому п'ятому року?»

Я прожив у Петербурзі два роки. Зустрічався більше з студентською братією, днями просиджував у консерваторії. Мій маршрут: Сінна площа — консерваторія, Невський, Набережна, Літній сад.

На Выборзькій стороні майже не бував, з пітерськими пролетарями стикався рідко. Та кімнату я знімав на Сінній площі, де тіснились печально знамениті «доходні» будинки. А ще раніше Сінна площа служила місцем езекуцій: тут були батогами кріпосних, які чимсь не догодили своїм панам.

Идеш площею і мимоволі згадуєш Некрасова:

Вчорашний день, часу в шестом,
Зашел я на Сенную;
Там били женщину кнутом,
Крестьянку молодую.
Ни звука из ее груди,
Лишь бич свистел, играя...
И Музе я сказал: «Гляди!
Сестра твоя родная».

За мого часу в брудних, тісних клітках-кімнатах «доходних» будинків на Сінній проживала, якщо це можна назвати життям, петербурзька біднота. Всього за кілька сот метрів від парадних аристократичних вулиць і проспектів люди народжувались і вмирали в страшній тісноті, задихались

від смороду. Худі, воскові обличчя, сухотний надривний кашель, завжди голодний блиск в очах — такими запам'ятались мені мешканці Сінної — дрібні чиновники, майстро-ві, студенти. І щоразу, коли я потрапляв на аристократичну половину Північної Пальміри, всюди поруч із ситою самопевненістю відчувався і страх, тваринний страх перед виборжцями, перед мешканцями «доходних» будинків на Сінній. Навіть п'яні оргії купчиків-товстосумів, офіцерів-карателів, дворян — марнотратників життя, — оргії в наймодніших ресторанах столиці, найменші подробиці яких смакувались чи не щодня в петербурзькій пресі, нагадували бенкет під час чуми, відчайдушні веселощі приречених. Таким запам'яталось мені політичне обличчя Петербурга тих далеких років.

Кожне місто, тим більше Петербург, як і людина, має своє обличчя, навіть свій, так би мовити, колір. Літом я виїздив на канікули і тому нічого не можу сказати про знамениті білі ночі. Зате добре пам'ятаю осінній Петербург. Сірий, похмурий в туманні дні і до фантастичного таємничий ранніми сутінками, коли спалахували міради гасових, гасо-жарових і газових ліхтарів. По одних ліхтарях видно було, в якій частині Петербурга — трудовій чи аристократичній — ви знаходитесь. Все у Петербурзі: одяг, міський транспорт, місця на кладовищі, навіть світло — ділилось відповідно чинам і багатству. Люди ніби усе своє життя їхали — хто першим, хто другим, а хто третім класом. В крамничках для робітників, бідних студентів, чиновників — грошові м'ясні обрізки, третесортна з «душком» ковбаса. В розкішному, залитому сліпучим світлом люстр гастрономі Єлисеєва на Невському — живі осетри, сардини і устриці, знамениті на весь світ марки шампанського. Робітники — в куртках і кепках з чортової шкіри, їх дружини та доньки — в чорному ситцевому вбранні, а петербурзькі красуні — в наймодніших шляпах, капелюшках, в казково-

дорогих платтях. Розкішний екіпаж на безшумних ресорах (останнє слово тодішньої техніки), відгодований візник з величезним, що твій будильник, годинником-«цибулею», прикріпленим до пояса,— не по кишені бідняку. На такого візника і карбованця мало. Петербурзькому трударю, який живе іноді в п'яти і більше верстах від роботи, доступні були лише три види транспорту: «самодралом», копійчана прольотка, в яку запрягається стара, виснажена шкапа, рідна сестра дон-кіхотівського Росінанта, нарешті, знаменита конка з «мотором» у дві чи три кінські сили.

Петербурзька конка. Велика, пофарбована у темно-синій чи сіро-бурий колір незграбна хатинка на високих колесах. Скільки раз піднімався я по твоїх гвинтових сходах на «імперіал» і займав на твоєму даху своє місце під похмурим петербурзьким небом!

Візник з втомленим обличчям натягнув віжки, махнув батоном, і вже котить важкий вагон по рейках. Внизу все деренчить, гуркоче, хтось дзвінко вигукує останні газетні новини, ірже нетерплячими кінськими голосами Нижегородня вулиця, а над головою повільно плывуть з моря важкі олив'яні хмари.

...Петербурзькі вогні — теж першого, другого і третього класів. Прекрасний нічний Невський у лагідному голубому світлі газових ліхтарів. Неприродний білий відблиск шипучих жарових ламп падає на брук головних вулиць; ледь-ледь пробивають сірий туман слабі, мерехтливі вогники газових ліхтарів на Сінній, потопують у п'їтмі і мороці трущоби петербурзької голоти.

Однак час пройтись слідами батька, як я зробив це 60 років тому, по старому Петербургу, де, підкріплений живлющими соками російської культури, мужнів, наливався силою талант українського Бояна.

На другий день після мого приїзду до Петербурга я пішов у консерваторію. І тепер, через шістдесят років, стоїть перед очима театральна площа, тільки що встановлений пам'ятник Глінці. Пам'ятник цей чомусь одразу справив на мене гнітюче, неприємне враження. Вдома у нас дуже шанували Глінку. Батько з якимсь особливим задоволенням грав нам, дітям, увертюру, цілі музичні сцени з «Руслана і Людмили». З молоком матері, можна сказати, увібрив я життєдайну, повну віри в добре, розумне, чесне, музику Глінки. А з постаменту понуро дивилась на мене та на увінчаний велетенським куполом Маріїнський театр похмура людина, більш схожа на незадоволеного життям купця, ніж на великого композитора. Крім гіркого розчарування й образу за Глінку, пам'ятник ніяких інших почуттів не пробудив у мене.

Консерваторія — якраз навпроти Маріїнського театру. На її місці років сто простояв великий кам'яний театр.

Маріїнський, споруджений у 1859—1860 рр., затьмарив красою свого старшого брата. А в перебудованому та, як і раніше, похмурому, незграбному приміщенні на початку 30-х років розмістилась консерваторія.

Пам'ятаю, з яким хвилюванням переступив я поріг славетного будинку, з яким трепетом сердечним увійшов до кабінету О. К. Глазунова. Та, коли назустріч мені піднялась повновида, у широкому довгополому сюртуці людина з м'якою, підбадьорюючою посмішкою на одутлому, та все ще енергійному обличчі, я одразу заспокоївся.

Глазунов тепло привітався зі мною. Довго не розпочинав іспиту, все розпитуючи про творчі справи і про здоров'я батька. Був тут і професор Габель, інспектор консерваторії, давній друг батька. Вони разом вчилися у Петербурзькій консерваторії. Він же брав участь у першій

кнївській аматорській поставі «Різдвяної ночі». Глазунов був у доброму настрої. Не ручусь за деталі, та, пам'ятаю, з особливою теплою говоpив він про Лисенковий ювілейний концерт.

— А тепер, — звернувся він до Габеля, — дізнайтесь, чи зможе нас послухати Микола Андрійович.

Микола Андрійович... Невже сам Римський-Корсаков, автор «Ночі перед різдвом», творець прозорої, сонячної «Снігуроньки», улюблений композитор і учитель батька!?

Охоплений радістю і тривогою, я ледве не зомлів, побачивши високу, струнку постать славетного композитора. І досі в моїй уяві живе його виразне аскетичне обличчя, розумні проникливі очі з-під кошлатих, навислих брів, високе відкрите чоло мислителя.

Однак і на цей раз зякався я даремно. Знову пішли розмови про батька, про його творчі плани. І в цьому розпитуванні було стільки сердечності, стільки тепла, що навіть якось ніяково стало, хоч я ні на хвилину не забував, що сам ще нічого не встиг зробити, що прийом цей мені влаштовано, так би мовити, по векселю батька, за який треба сплатити напруженим навчанням, невтомною працею.

— Що ж, почнем, — вже іншим, строгим голосом сказав Микола Андрійович. — Батько був у мене старанним слухачем. У моєму класі я не раз мав можливість констатувати його успіхи. Сподіваюсь, що і син його не відстане.

Почався іспит. За роялем я зіграв свої творчі спроби і настільки захопився грою, що тільки раз чи два на якусь мить відривався від рояля і щоразу ловив на собі уважний погляд Римського-Корсакова.

Іспити пройшли щасливо, і того ж дня я став студентом петербурзької консерваторії.

Два роки навчання пролетіли непомітно. Як і радив батько, я не замикався у стінах консерваторії. У вільний час подовгу бродив по місту, милувався його «строгим, гор-

дым видом», неповторною красою його будинків. З кожним днем Петербург відкривався мені якоюсь новою своєю стороною. Розповіді батька про петербурзьке його буття настільки зливались з моїми враженнями, що іноді, коли я потрапляв у місця, зв'язані з його перебуванням у Петербурзі, мені починало здаватись, що ми тут вже колись бували разом і тепер повертаємось після довгої відсутності.

Михайлівський палац

Батько не був студентом петербурзької консерваторії у прямому розумінні цього слова. Він приїхав до Північної Пальміри, як уже відзначалося, дорослою людиною, успішно закінчивши кращу в Європі, як тоді вважали, лейпцігську консерваторію, а до того — київський університет. В Києві Миколу Лисенка вже знали як багатобіщяючого молодого композитора, диригента і блискучого піаніста.

— Соромно бути неуком, — говорив він до самої смерті. — А вчитись ніколи не соромно і ніколи не пізно.

Сам Микола Андрійович Римський-Корсаков теж вважав Миколу Віталійовича не студентом, а слухачем. Він так і сказав: «Був у мене старанним слухачем». Ще виразніше говорив Римський-Корсаков про Лисенка М. Ястребцову: «Микола Віталійович певний час (не довго, правда) вчився у мене, чи, вірніше, приносив проглядати в клас свою «Різдвяну ніч».

В 70-х роках консерваторія була розташована в музичних класах Михайлівського палацу. Я знав, що батько бував тут і в 1904 році. На той час у палаці було відкрито Музей російського мистецтва, про який батько міг розповідати годинами. Зрозуміло, що до Михайлівського палацу мене владно потягло вже в перші дні перебування в Петербурзі. Зовнішній вигляд палацу підкорив мене. Увесь він, якийсь

легкий, ефірний, з своїми боковими корпусами, корінфськими півколонами, вражав чіткістю і красою композиції, благородством і простотою ліній. А на широких, світлих сходах вічними стражами застигли мармурові леви, до того добродушні, що так і кортіло погладити їх.

Мені так і не вдалось, вже не згадаю з якої причини, побувати в колишніх музичних класах, зате з російським живописним мистецтвом познайомився ґрунтовно.

В моїх листах до батька, та й у наших «петербурзьких» розмовах улітку 1907 року, музей займав велике місце. Академічне живописне мистецтво, велетенські на всю стіну картини міфологічного та біблейського змісту, віртуозно написані знаменитими майстрами першої половини ХІХ сторіччя, чомусь залишали батька байдужим. Я частенько і завжди без успіху дискутував з ним на цю тему.

— Майстри. І великі. Тут нічого не скажеш. А ось душі народної в цих картинах не відчуваю. Світять, та не гріють. Холодно мені від них. Що не говори, а «Бурлаки» Рєпіна мені у стократ дорожчі. В них і стогін безмірний, і завзяття, простір російський, в них багатостраждальне «сьогодні» і «завтра» народу нашого, в якого я вірю, якому служитиму, поки вистачить сил.

Говорячи про «академіків», батько робив виняток лише для Брюллова. На його картини (особливо «Останній день Помпеї») він дивився закоханими очима Тараса, який завжди з благоговінням згадував «Великого Карла», свого вчителя, друга, визволителя з гіркої кріпосної неволі.

Запам'ятався батькові і скульптурний портрет Павла І, виліплений знаменитим Шубіним на замовлення імператорського двору. Низьке мавпяче чоло, бездушні, без єдиної живої думки очі, суміш волі і безволля, пихи і підозрілості, садизму і тваринного страху у погляді, у кожній рисі тупого обличчя — таким навіки втілив для майбутніх поколінь самодержця усієї Русі скульптор-реаліст.

— І подумати тільки, на замовлення двору! «За царське жито — царя й побито»,— говорив Микола Віталійович.— Так зло посміялись з «криводержав'я» зумів у музиці, можливо, один лише Римський-Корсаков у «Золотому півнику».

Могутній талант Рєпіна завжди вражав батька. У Петербурзі він бачив і «Бурлаків», і «Запорожців», виконаних самим Рєпіним для Російського музею.

— «Запорожців» відчуваю усім єством,— говорив він.— То ж готове лібретто для опери. Які характери! Які типи! Один писар чого вартий! Такий із пекла і то вибереться. Такому сам чорт не брат. А сміються як? У мене й тепер дзвенить у вухах їх сміх. Від нього не то турецькому султану, самому аллаху жарко стане.— І тихо, ніби засоромившись, додав: — Щоб написати таку картину, треба дуже любити народ і вірити йому. Дуже!

Розпитуючи про Російський музей, батько згадував і свої перші відвідини Ермітажу у 1874 році.

У Петербурзі вчилось тоді немало Лисенкових земляків-українців, які знали батька ще по Києву. «Земляцтво» влаштувало йому зустріч з студентським пуншем і співом українських пісень. Другого дня в чумарках, вишитих сорочках і шароварах уся компанія висипала на набережну Неви, відчуваючи себе у сусідстві з Зимовим палацом мало не бунтівниками. Хтось запропонував відвідати у такому вигляді Ермітаж. До того ж «новачок» і сам прагнув якнайшвидше познайомитись з цією скарбницею світової культури. Прийшлося, однак, повертати ні з чим. Швейцар не пропустив синів Малоросії в публічний музей, сей храм мистецтва. Виявилось, що, згідно з інструкцією, в Ермітаж допускались лише «пани в мундирах і фраках». Фраки і мундири були в очах царського двору вищими і єдиними цінителями безсмертних скарбів Ермітажу.

Будинок «Благородного зібрання»

В Петербурзі я не раз бував на концертах в будинку «Благородного зібрання»¹. Зовні дуже скромний, на перший погляд, непоказний будинок, що входить до знаменитого ансамблю кол. Михайлівського палацу і Малого оперного театру, який обрамляє Площу мистецтв. Немало приємних хвилин пережив я в концертному залі «Благородного зібрання», слухаючи видатних співців, музикантів. Дорогий мені цей зал і тому, що з ним пов'язані дві дати, два найважливіші етапи на творчому шляху батька. 1875 рік — рік першого Лисенкового концерту в «Благородному зібранні». Напружене, копітке навчання у Римського-Корсакова та інших велетнів «Могучої кучки» і бурхлива, всеосяжна громадсько-музична діяльність виконавця, диригента, перші кроки молодого композитора, до цього відомого лише на Україні, та й то у Києві.

Широко задумана була справа: познайомити російську громадськість з одним з найбільших скарбів українського народу — його пісенною творчістю, показати можливість творити на її основі оригінальну українську національну музику. Російські, українські, болгарські, чеські, моравські, сербські і польські народні пісні, що їх палко пропагував Лисенко, наче ріки, зливались на його концертах в могутній океан загальнослов'янської культури. Ця діяльність, тепло зустрінута демократичною громадськістю, пресою, назавжди здружила Лисенка з «кучкистами». То були славні і все ж перші помаху орла, який тільки-но розправив крила.

...1904 рік — який стрибок вперед! Вже не новаком, не початкуючим, а відомим всій Росії народним композитором,

¹ Зараз Ленінградська філармонія.

українським Бояном вийшов на естраду Микола Віталійович. Урочисто, тепло відзначив передовий музичний Петербург ювілей свого українського брата. Вже не аматори, а перші солісти і хор Маріїнського театру, кращого на той час оперного театру в Росії, виконували твори Лисенка, разом з ним радіючи, по-братерському поділяючи успіхи української музичної культури.

В домі Римського-Корсакова

Не без хвилювання оглядав я дім, де мешкав Римський-Корсаков і де не раз бував батько з партитурою своєї першої оригінальної опери «Різдвяна ніч», де він подарував своєму вчителеві тільки що надрукований в Петербурзі свій збірник дитячих і дівочих пісень-ігор «Молодощі». Згадуючи про це, батько говорив мені, що Микола Андрійович вже в 70-ті роки був гарячим прихильником, тонким знавцем і цінителем українського музичного фольклору. Він одверто гордився тим, що деякі мотиви «Молодощів» зазвучали потім в його творах. За розповіддю батька, Миколу Андрійовича більш за все цікавили обрядові піснєвеснянки, купальські, колядки і щедрівки. Він часто заводив розмову про ладово-інтонаційну структуру обрядових пісень, докладно розпитуючи про місцевість, де ці пісні більш усього побутують.

— Тут мені знадобились,— розповідав батько,— мої перші студентські «фольклорні експедиції» на Полтавщину (Гриньки, Липове, Жовнин), записи обрядових пісень в 60-х роках, з якими я знайомив Миколу Андрійовича.

В домі Римського-Корсакова батько зустрічався з Бородиним, Кюї, Мусоргським. Всі вони живо цікавились програмами слов'яно-етнографічних концертів, дослідями Лисенка про музичні особливості українських дум і пісень.

— Цезар Кюї, пам'ятаю, гостро виступав проти багатьох моїх положень. Прийшлося мені кріпко повоювати. Однак,— усміхнувся батько,— переконати Кюї було не так-то просто. Мені це не вдалося.

На Александрійській площі

Батько часто згадував свою петербурзьку квартиру, де він прожив два роки, роки навчання і натхненної праці. Він навіть просив мене відвідати ці місця. І в один з грудневих днів 1906 року, незадовго до різдвяних свят, я опинився на Александрійській площі в будинку № 6. Незручно було стукати до незнайомих людей, але бажання побачити кімнату батька взяло верх. Як і треба було чекати, ніхто з мешканців 52 квартири не пам'ятав Лисенка в цьому будинку. Проминуло більш як 30 років. Однак, за розповіддю батька, я швидко знайшов невелику кімнату, що виходить вікнами на майдан. Все в цій кімнаті було мені знайоме: і бузкові шпалери, і старовинний робочий стіл з конторкою. Не було лише рояля, за яким «народилася», як сказав би батько, перша українська фортепіанна рапсодія, де, як це видно з листа Лисенка до І. С. Нечуя-Левицького, остаточно визначився план лібретто опери «Маруся Богуславка». Не одну ніч провів він тут у колі своїх улюблених героїв. З глибин століть, з турецької неволі з'являлась йому Богуславка, в кайданах, але нескорена, як і мати її Україна, вихором мчав на степовому скакуні безстрашний козак Голота, то хвацько танцювали, то кидались у смертний бій з ворогами вітчизни його побратими. Все це оживало в звуках, які лягали першими нотними знаками на папері.

Тілом він жив у цій кімнаті, а душею, думками, гарячим серцем — на Вкраїні милій, серед змученого народу.

вчорашніх кріпаків, селян, які і на царській волі жили, як собачки на прив'язі. І так, і сяк гнули пани народне дерево, а воно гнулось, та не ламалося. «Як не гни дуба,— казали тоді розумні люди,— а він все вгору росте». І жили з таємною надією, вірили: загляне сонце і в наше віконце.

Театральні враження

Повинен хоч би коротко згадати про театральні враження батька в Петербурзі.

Нам, студентам консерваторії, час від часу давалась можливість відвідувати вистави Маріїнського оперного театру. Ходили туди групами. На мою долю в різний час дістались «Іван Сусанін», «Князь Ігор», «Руслан і Людмила». І зараз перед очима величезний зал для глядачів, оздоблений блакитним оксамитом, золотий орнамент на ярусах. Гаснуть люстри. В казковій, таємничій півтемряві потопає зал, і під чарівну увертюру «Руслана» повільно пливе вгору важка завіса.

Слухаючи «Руслана», я кожний раз переносився згадками в далеке дитинство, в нашу вітальню на Рейтарській вулиці, № 19. Зал тьмяно освітленийисякою гасовою лампою. Батько коло рояля. Лються повні вогню й пристрасті східні танці з «Руслана». Музика така, що хоч-нехоч, а пустишся в танок. Мої сестрички — Катря, Галя, Мар'яна підхоплюють мене. І от ми, сплітаючи й розплітаючи руки, крутимось в такт лезгинки, ловлячи на собі задоволений погляд матері. Пізніше батько з охотою складав нам, молодим, компанію, коли ми збирались на «Руслана» або «Івана Сусаніна» до нашого київського театру. В перервах звичайно виникали гарячі дискусії: в ударі чи не в ударі сьогодні виконавці «Руслана», чи на висоті оркестр. Спочатку батько в суперечках участі не брав, сидів

мовчки. Уважно слухав, загадково посміхаючись. Нарешті і його брало за живе. І тут починались порівняння з Маріїнським театром. Воскресали петербурзькі враження. Патріот і вірний друг Київського театру, батько завжди мав за зразок для себе російську класичну оперу, втілену в таких досконалих формах в Маріїнському театрі.

— Голоси Петрова, Стравинського, оркестр Направника, вдумливого диригента, що наново відкрив Глінку для петербурзької публіки, чудові декорації — все, чим славився в ті роки Маріїнський, назавжди увійшло в моє музичне життя, збагатило його,— переконано казав батько.

Надзвичайно плодотворним був вплив театрального і музичного Петербурга, «Могучої кучки», корифеїв російської музики на пісенну і особливо оперну творчість Лисенка. В Петербурзі він завершив свою музичну освіту, проник у таємниці російської гармонізації, звукових композицій і повернувся зрілим майстром, упевненим в своїх силах, зігрітий братерським визнанням і підтримкою Римського-Корсакова, Бородіна, окрилений успіхом своїх перших публічних концертів в «Соляному городку», теплим прийомом, що йому, молодому композиторові і диригентові, влаштував демократичний Петербург.

VII. „МУЗИКА ДО „КОБЗАРЯ“

«ДО ТАРАСА». З ТОГО Ж ДЖЕРЕЛА. «РАДУЙСЯ, НИВО НЕПОЛИТАЯ». НА ТАРАСОВІЙ ГОРІ

Микола Лисенко і Тарас Шевченко... Над батьковим робочим столом споконвіку висів під вишиваними рушниками великий портрет Кобзаря.

— Ну, я пішов до Тараса,— ідучи до свого кабінету, говорив батько.

Часом заглянеш до нього: сидить у кріслі, задумано дивиться на Шевченка, здається, радиться з ним про щось дуже важливе, потаємне.

Не можна навіть уявити собі життя і творчості Миколи Віталійовича без великого Кобзаря. З іменем Шевченка пов'язані як перші самостійні кроки, так і вся майже піввікова діяльність Лисенка-композитора.

Дві дати — два твори. 1868 рік. Лейпциг. Початок творчого шляху. На прохання галичан Лисенко пише свій перший твір на слова знаменитого «Заповіту».

1912 рік. Елегія пам'яті Шевченка для скрипки і фортепіано — один з останніх творів композитора.

А між ними — десятиліття праці, більше тисячі творів. З них майже 90 (1) пісень, романсів, кантат і хорів на слова Шевченка. Ще й до Лисенка «Кобзар», як магніт, притягував до себе композиторів. Та тільки окремі твори на тексти Шевченка — серед них знаменита мелодія «Заповіт» полтавського вчителя Гладкого — популярні і в наші дні. Не увінчалися успіхом і спроби західноукраїнських композиторів.

«Багато хто з наших галицьких композиторів брались за музикальну інтерпретацію Шевченкової поезії, та навряд чи хоч один з них попав на вірну дорогу»,— зауважував півстоліття тому Людкевич, наш сучасник, патріарх української музики.

«Досить порівняти музику на слова Шевченка «Ой чого ти почорніло» Воробкевича або пісню «Минають дні» Заремби з романсами Лисенка на ці ж тексти,— писав він,— щоб зрозуміти ту величезну різницю, я б сказав, прірву, яка розділяє ці два роди музики: там монотонність, місцями неприродний пафос, що... іноді прямо спотворює характер поетичного висловлювання,— тут безпосередня простота і оригінальна, правдива краса в кожній музично-поетичній фразі».

«...Приклад органічного злиття поезії і музики, в якому два народних корифеї подали один одному руки».

Сказано влучно і вірно. «Музика до Кобзаря» — дійсно високе досягнення Лисенка-композитора. Піднялись в «Музиці до Кобзаря» «до тих самих висот натхненної творчості», що і Шевченко в своїх віршах, Миколі Віталійовичу допоміг народ. Живою водою з глибинних джерел народної творчості умив свою музу Тарас, з тої ж криниці черпав своє натхнення і Лисенко.

«В «Музиці до Кобзаря» кожна нота, кожна фраза, кожна пісня наскрізь оригінальна, разом з тим широко-народна...» — ці слова також належать відомому дослідникові української музики, етнографові і композиторові Філарету Колесі. Маючи на увазі перш за все шевченківський цикл, він писав: «В своїх оригінальних композиціях Лисенко є типовим представником українського народу і глумачем його найінтимніших почуттів. Він настільки опанував народний стиль, що творив в народному дусі, не наслідуючи народні мотиви: він снував далі золоту нитку народної творчості».

Тремтлива пісня степового жайворонка, розкотистий гул Дніпрових порогів, трубні заклики до бою — і на цьому фоні кипіння людських пристрастей, збуджене вкрай життя народне.

В «Музиці до Кобзаря» звучать і колискові наспіви («Ой люлі, люлі»), і плач самотної сиротини («Ой одна я, одна»), і горе-смуток скривдженої дівчини («Нащо мені чорні брови»), і туга засланою поета за рідним краєм («Сонце заходить»), його гнівний протест проти неволі гіркої («Ой чого ти почорніло» і «Мені однаково»). А як вірно передано бунтівний, гнівний, пророчий голос великого Кобзаря в кантатах «Б'ють пороги» і «Радуйся, ниво»!

«Радуйся, ниво неполитая» — улюблений твір батька, написаний на один з найреволюційніших текстів Шевченка «Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)». Я часто слухав кантату у виконанні Лисенкового хору. І мені завжди здавалось, що саме в ній, можливо, з найбільшою наснагою, втілено той своєрідний музично-пісенний стиль, що якнайкраще відповідає духу Кобзаря. Вільна від шаблону, жива, мінлива мелодія, спокійний речитатив набуває насичених драматизмом акцентів і знову розливається вільно й широко. Як завжди, вірний текстові, Лисенко поділив кантату на п'ять самостійних частин.

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле неповитая! —

урочисто славить хор природу, землю.

Друга частина кантати — квартет «І процвітеш, позеленієш» захоплює світлим ліризмом, мелодійністю. Прийде час, і зазеленіє рідна земля.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,—

мрійно заспіває солістка. Сопрано, підхоплене жіночим хором, змінюється в четвертій частині кантати на тенорове соло.

Тоді, як господи, святая
На землю правда прилетить.

Все мужніше звучить голос співця. Чуються в ньому відгуки героїчних пісень українського народу. Правда пере-
може. Прозрять сліпі. Німим отверзуться уста.

І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться...

Радістю весни, життя (тут широко використані інтонації народних веснянок) насичений фінал кантати.

Оживуть степи, озера, розкріпоститься земля, люди скинуть рабські ланцюги. Дух боротьби, революційне звучання тексту не тільки додержані, а й підсилені в музиці Лисенка.

До самої смерті Микола Віталійович свято шанував пам'ять Тараса. Щороку в березні, всупереч заборонам і переслідуванням, у Києві проводились шевченківські вечори, концерти, організатором яких незмінно виступав Микола Віталійович. Традиційними стали також поїздки у Канів на могилу Тараса. Бувало, як тільки зазеленіють «лани широкополі, і Дніпро, і кручі», Микола Віталійович вже не знаходить собі місця: «Пора до Тараса в гості». Поїздка в Канів вважалась родинною традицією Лисенків, та завжди в останню хвилину до нас приєднувались десятки знайомих (Старицькі, Косачі, хористи, учні батька).

— О-о! Доведеться пароплав наймати,— задоволено посміхався в таких випадках батько.— Тим краще: обійдеться без «недремного ока».

«Недремне око» — жандарми, шпики, без яких не обходився жодний батьків концерт, — немало зіпсувало йому крові.

А на «своєму» пароплаві він якось молодшав, немов топив в сивих хвилях важкий тягар прожитих і пережитих років. Відчував себе, мов той орел, якого не надовго, та все ж випустили з клітки.

Під час подорожі було силоміць не затагнеш батька до каюти. Хлюпають колеса. З крутого берега несе проходую, ледь вловимими пахощами ранніх трав та набубнявілого верболозу. А батько, як завжди, «в полоні молодечому». Оточений гуртом хлопців і дівчат, він слухає, сперечається, згадує, порівнює минуле й сьогочасне. В Тарасовому гурті, серед хористів і учнів Миколи Лисенка — початкуючі композитори і завзяті фольклористи. Дехто стоїть з книжечкою, записує.

— Не дуже книжечку показуйте, бо охота пропаде до розмови. Через отаку книжечку трапилась зі мною одна пригода на контрактному ярмарку. Був я тоді молодий, жадібний до пісні. А на контрактному ярмарку, скажу вам, збиралося у ті часи багато кобзарів, лірників з усіх кінців України. Народу біля крамниць, балаганів тьматьмуща. Гудуть, мов бджоли в пасіці. Іду від гурту до гурту. Аж тут захопив мою увагу старий сліпець-кобзар. Було щось від Данте Аліг'єрі в його суворому, бронзовому від степових вітрів і сонця обличчі. «Ой з-за гори, з-за лиману вітер повіває», — тихо наспівував він під сумний акомпанемент кобзи, і ввижалась його одинока постать серед полинного степу Таврії. Сліпий, та зрячий душею. Посвист гострого чайчиного крила, писк ховрашків і гомін далеких хвиль — все вбирає в пісню. І бачить він зрячою своєю душею те, про що співає: куряву над ордою татарською, невольників, зненацька, по-розбійницькому захоплених в рідній оселі чи в полі за звичною роботою. Бачить

козаків у погоні за лихим супостатом. Шаблі, як блискавки, списи гострі... Ось-ось закипить бій, і потече вража кров до синього моря.

Отаке-то було співання. Дістав я свою книжечку і почав тут же, в натовпі, записувати з його голосу. Старий і не помітив би, так підказали... І одразу обірвалась пісня. Ні степу, ні моря, ні вітру з-за лиману.

— Що ж ти, чоловіче,— запротестував кобзар,— грабуєш у мене джерело прибутку, із рук видаєш мій важкий, сліпими слізьми обмитий хліб. То пісня наша рідна від дідів-запорожців.

— Довго бився я з дідом,— продовжував батько,— аж поки не переконав, що я йому друг, а не суперник. Привів додому, нагодував. Не відмовився старий і від доброї чарки. Тут я проспівав йому по-кобзарському «про руйнування Січі», імпровізуючи супровід на роялі. Старий заплакав вже від радощів і попросився, поцілувавшись, «як з братом».

...Минаємо Трипілля. Вже й ніч впала на потемнілі хвилі, а нікому не хочеться залишати палубу. Тільки вщухне розмова, одразу спалахує пісня.

До самого Канева лунало над сивим Дніпром полум'яне слово Тараса.

«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!» — гримів хор, і вітер підхоплював грізну мелодію, щоб понести її на своїх легких крилах у міста і села, у широкий світ.

Потім довго піднімались на крутий горб. Ішли мовчки. Батько не раз зупинявся, важко дихаючи, спираючись на свій гуцульський топорець.

Видно було, що йому, людині з хворим серцем, нелегко дається гора. Та він ніколи не скаржився. На цій горі тоді не було ні величного пам'ятника, ні музею, ні готелю для приїжджих (все це споруджено вже в наш радянський час). Лише білів над горою, над самою могилою величезний

камінний хрест, а поруч потопала в зелені маленька хатка, де жив Іван Ядловський — незмінний вартовий Шевченкової могили. Зате скільки було на могилі квітів, великих вінків від дорослих і маленьких віночків, сплетених дитячими руками. Народ насипав цю високу гору. Народ вплітав у ті вінки і квіти безсмертну, як життя, любов до свого співця.

Довгі хвилини простоявав Микола Віталійович над дорогою могилою свого вчителя і старшого брата.

Про що він думав у ці хвилини? Хто знає...

VIII. В ГОСТЯХ У ПОБРАТИМІВ

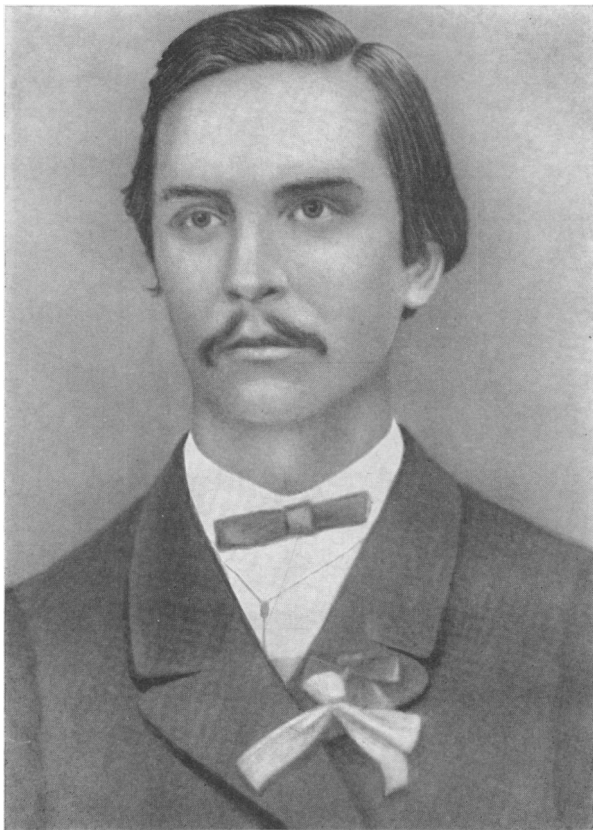
(Порфирій Демуцький —
Тадей Рильський —
Борис Познанський)

ОХМАТІВСЬКИЙ РАЙ. ХОР ПОРФИРИЯ ДЕМУЦЬКОГО. В РОМАНІВЦІ. ОРЛИ РИЛЬСЬКОГО. МАЛА ФОЛЬКЛОРНА ЕКСПЕДИЦІЯ. ПО СКВИРЩИНІ. СМЕРТЬ ТОВАРИША. ДУЕТ ДРУЖБИ. «ЧИ МИ ЩЕ ЗІЙДЕМОСЯ ЗНОВУ?» НЕВГАСИМИЙ ВОГОНЬ. НАШ КВАРТИРАНТ. «ЖИВЕМО НА ОДНІЙ ЗЕМЛІ»

Не знаю, чи нещаслива карта, а може, примхи марнотратки-красуні примусили колишнього власника покинути старий будинок і зеленастий, таємничий ночами ставок, що наче перекочував з гоголівської «Майської ночі», широкі, сонячні алеї парку. Та як би там не було, а в час нашого приїзду в Охматів весь цей рай з білими колонами серед струнких тополь і кленів уже належав Порфирію Даниловичу Демуцькому.

Від небесного рай Демуцького відрізнявся, можливо, тільки тим, що потрапити сюди було легко і просто. Ні вдень, ні вночі не зачинялися масивні двері будинку. З найвіддаленіших сіл Уманщини приходили до нього хворі, бо і кабінет його, і серце завжди були відкриті для бідної людини. А втім, ім'я Демуцького було відоме й за межами Уманщини. Добрий лікар уживався в ньому з фольклористом-музикою, збирачем і знавцем народного епосу. Улюблений учень і послідовник Миколи Віталійовича, Демуцький організував в Охматові перший на Україні селянський хор.

Серед цінителів народної пісні, людей мого покоління, навряд чи знайдеться людина, що не пам'ятає гастролей прославленого хору в Києві. Простота, природність виконання, правдивий народний дух, а не спів «під народ» — ось чим завжди брали охматівці.

М. В. Лисенко. 1869 г.

М. В. Лисенко із своєю сім'єю. 1892 р.

Проте виступи в Києві почалися пізніше. Перше наше знайомство з хором відбулося наприкінці 90-х років в Охматові, куди Демуцький давно вже запрошував свого друга.

Демуцький вчився у Київському університеті в 70-х роках — на кілька років пізніше за М. Лисенка, Т. Рильського і М. Старицького, але був викутий з тієї ж криці і своїми думами та ділами, самовідданою службою народів, безумовно, належав до плеяди славних побратимів-шестидесятників. Ще студентом Демуцький познайомився з батьком і незабаром став його правою рукою в хорі і найвірнішим учнем.

З роками їхня дружба міцніла, і кожна зустріч приносила обом немало радощів.

Закінчивши університет, Демуцький до кінця свого життя лікарював у селі Охматові колишнього Уманського повіту на Київщині.

Батькові давно вже хотілось послухати охматівців, та лише в 1897 році вдалося йому на запрошення Демуцького відвідати Охматів.

Виїхали ми з Києва усією сім'єю. Всю дорогу батько не відходив від нас, дітей. За вікнами вагона пропливали ліси, вузенькі смужки ланів. Берізки тягнулись назустріч нам ніжними руками-гілками, соняшники вітали нас, схиляючи свої золоті голівки. Схвильований, збуджений, батько дихав на повні груди, ніби хотів увібрати в себе весь цей простір, напоєне лісовими пахощами повітря, усю красу... І хоч за всю дорогу він не сказав і двох слів, його хвилювання якось непомітно передалося і нам.

Демуцький зустрів нас на станції. Через годину ми вже опинились у великому, колишньому панському будинку серед стародавнього парку. Перед самим будинком була широка галявина, вся ніби вкрита густим шовковистим килимом. Тут і зібрався надвечір хор Демуцького. За кілька

хвилини галявину заповнили дівчата і хлопці. Серед них, мов статечні дуби серед берізок, виділялось кілька селян, видно, старих знайомих Демуцького. Сам Порфирій Данилович керував хором, сидячи за фісгармонією, яку заздалегідь винесли на зелену галявину. Сонце вже зайшло, але повітря все ще було насичене його теплом, його промінням. Дивний відблиск сонця, блідо-рожевий, з сіруватим відтінком, лягав на білі колони, спалахував і миготів на вікнах, одягав у фантастичний одяг співаків, все навколо.

Співали багато пісень без професійної обробки, а також в обробці батьковій чи самого Демуцького.

По цей бік гора.
По той бік гора.
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря.

В цю нехитру історію про зустріч дівчини-зорі і козаченька біля криниці хор вкладав стільки почуття, стільки прозорої печалі, так ніжно бриніли голоси дівчат, що пісня хвилювала до сліз.

Потім чудово проспівали «А ще сонце не заходило». Виразно пам'ятаю і чумацьку пісню:

Ясно, ясно сонечко сходить,
А хмарнесенько заходить...
Смутен, смутен чумацький отаман,
Він по табору ходить.

Батько сидів з заплющеними очима, весь віддавшись чарівній владі пісні. Що бачив він у цю хвилину? Далекий степ, широкий, як море, укритий блакитним серпанком, суворі постаті чумаків біля багаття? А може, вчувались йому важкі кроки чумацького отамана.

І знову чумаки в дорозі...

Степом ідуть — нові вози риплять,
Сиві воли ремигають.

Пісня протяжна, несяжна, мов той степ, по якому сотню років тягнулись крізь біду і горе чумацькі валки.

Співали і «Рече та стогне», і «Заповіт». Охматівці знали, що то за гість до них прибув (Демуцький, мабуть, не раз розповідав їм про свого вчителя), і вкладали у пісню всю душу.

Батька надзвичайно вразило, з якою майстерністю, з яким природним смаком і чуттям виконували селяни досить складні багатоголосні пісні.

— Розворушили ви мене, старого, своїм співом,— говорив він охматівцям.— Хто ж краще за народ проспівав пісню, народом створену. Адже в крові кожного з нас бринить вона, наша рідна пісня... Повірте мені. Я знаю це по собі, друзі.

Розчулені селяни-хористи оточили Миколу Віталійовича з усіх боків. До пізньої ночі тривала їхня дружня розмова з батьком.

Одного червневого ранку 1900 року батько вийшов із свого кабінету збуджений, чимсь приємно схвилюваний. Я вперше бачив його таким після наглої, такої несподіваної для всіх смерті нашої мами.

— Вгадай-но, Остапе, від кого я оце вісточку одержав,— сказав батько і, не чекаючи відповіді, тут же прочитав нам листа свого давнього університетського друга Тадея Ростиславовича Рильського.

Треба зазначити, що батько взагалі з особливою теплою ставився до своїх товаришів по Київському університету, в якому він вчився з 1860 по 1864 рік.

Миколу Віталійовича Лисенка і Тадея Ростиславовича Рильського поріднили 60-ті роки, їх спільний інтерес до «меншого брата», до життя, побуту, надій і чуттів народу, які, мов у прозорій джерельній воді, відбивались в його піснях.

Тадей Ростиславович згодом став економістом, друкував свої статті про становище українського селянства в журналах, які виходили в Петербурзі та в Києві. З роками він обзавівся сім'єю, невеликим господарством, але залишився вірним своїм юнацьким захопленням: як і в студентські роки, записував словесний фольклор і, не зволікаючи, пересилав «свіжий улов» батькові, мовляв, пригодиться старому кобзареві. До того ж Тадей Ростиславович у кожному листі нагадував, що романівські парубки і дівчата, мабуть, найспівучіші на Україні. Не дивно, що батько так зрадів запрошенню свого друга.

Вранці ми вже були на вокзалі. Поїхали, як завжди, третім класом, де батько відчував себе, мов риба у воді, серед селян і жвавих та дотепних молодичь, які, повертаючись з базару, ділились новинами або гуртом заводили пісню — то сумну, що аж душу краяла, то веселу й задирилу, від якої аж шибки у вагоні дзеленчали.

Проїхали ми Фастів, а з Попельні до Романівки — руюкою подати.

У пахучому квітнику, серед пишних троянд, ніжних чорнобривців — невеликий чепурний будиночок, що ніби приліпився до старого лісу. Столітні дуби, мов велетні-вартіві, стоять поблизу будинку. А ось і господар, Тадей Ростиславович, високий, худорлявий, з густою борідкою і бакенбардами на привітливому обличчі, — аж світиться, що побачив батька.

— Нарешті заїхали ви до мене, старий друже. Радий вітати вас у своїй господі. А що Остапа взяли з собою — то добре, мої орли не дадуть йому скучати.

З неприхованою гордістю знайомив нас Тадей Ростиславович з своїми «орлами»:

— Найстарший — Іван — то моя права рука в господарстві. Знає і любить землю. Богдан — той в піснях кохається. Чи яке весілля на селі, чи просто парубки зби-

раються, там і шукай його. А оце,— показав Тадей Ростиславович на малого хлопчика, такого ж худорлявого, як і батько, що так і блискав на нас своїми чорними оченятами,— найменше моє хлоп'я — Максим. Мале, та, як кажуть, бідове. Занадто розумне на свої малі роки, та й шибеник, яких мало.

Максимові, може, ще й більше попало б від батька, та на поміч синам вже поспішала дружина Тадея Ростиславовича, яка сповістила, що давно вже чекає з обідом.

Незабутні дні провели ми у Рильських. Яка це була проста та дружна сім'я! Я не пам'ятаю, щоб десь іще ми відчували себе так добре, так невимушено.

Батько і Тадей Ростиславович цілі дні вели довгі, нескінченні розмови. Згадувались улюблені професори, серед них, насамперед, перші сіячі любові до народу, студентські диспути, етнографічний гурток, називались десятки прізвищ. Тільки й чути було: «А пам'ятаєте...», «А той гаспид, що він тільки не виробляв на лекціях професора Н. Так йому й треба, старому опудалові, все лякав нас, що в солдати віддасть».

Потім розмова переходила на сучасне, на громадсько-політичні теми. Тут ініціативу брав у руки Тадей Ростиславович. Економіст, він глибоко вивчав становище селян, переселенців, заробітчан. З боєм сердечним говорив він про все більше зубожіння народу, наводячи щоразу нові цифри і факти.

Батько уважно слухав, лише зрідка перебиваючи цю незвичайну розповідь-лекцію характерними для нього вигуками: «Та невже?» «Та це ж чорт батька зна що!»

В Романівці батько весь час був у чудовому настрої, розповідав господареві про концертні подорожі, про Тарасові вечори.

— На цих вечорах особливо відчуваєш, як любить, як шанує Тараса наш народ. Не раз приходилось мені, —

згадує батько, — Тарасові концерти давати при такому на-
товпі, що з стелі дощ від пари капотів, а світло мало не гасло.

Батько захоплювався розмовами з другом, навколиш-
ньою природою. Хвилювали і запашні квіти, і соняшники,
що ніжно пломеніли на сонці, і мовчазні, мудрі дуби, і пу-
стотливі веселі берізки.

— Боже, яка краса! Отут, здається, і творив би все
життя, — не раз повторював батько.

— Ще і не таке побачите, мій любий друже, — говорив
у таких випадках Тадей Ростиславович, загадково посмі-
хаючись; і хоч відчувалося, що для батька готується тут
якийсь сюрприз, та вийшло все несподівано. Якось увечері
зібрались ми надворі. На столі парував самовар, з села
доносився гомін людей, які верталися з поля, дівочий
спів.

Навколо все темнішає, ось засвітилася перша зірка.
Раптом ліс навпроти спалахує дивнорожевим полум'ям.
Тепер вже справжніми велетнями здаються дуби, на наших
очах виростають вони до самого неба. На довгих дубових
гілках, розмальованих полум'ям, вмиль з'являються якісь
казкові фантастичні істоти. Вони то звисають униз голо-
вами, то крутяться «сонцем», їх карликові тіні на землі за
миль простягаються на десятки метрів. Довгов'язі чудні по-
статі то зникають у темряві, то виринають з неї, освітлені
блискавками вогню. Ми аж з місць посхоплювались: «Що
за диво?»

Виявилось — то молоді Рильські, Богдан та Іван, з сіль-
ськими хлопцями запалили багаття, щоб показати нам,
гостям, свої досягнення в гімнастичних вправах. На зміну
гімнастам на «зелену сцену» виходить гурт романівських
парубків і дівчат — сюрприз Тадея Ростиславовича.

Над багаттям, над чорними дубами спочатку несміливо
злітає пісня, але з кожною миттю вона зростає, міцніє,
шириться.

Ой ти, зіронько та вечірняя,
Чом ти рано не зіходила? —

заводить високий чистий тенор. У мелодію влітаються баси, що доганяють, та ніяк не можуть наздогнати заспівувача. Співає вогонь, голубі іскорки над ним, співають зорі; здається, повітря, яким ми дихаєм, теж насичене дивною мелодією, що будить нові, незвідані досі почуття, думи. Батько мов зачарований, — він то зіскакує з стільця, то застигає у своїй улюбленій позі, вигнувшись уперед, повернувшись вухом до співаків, слухаючи всією своєю істотою, кожною клітинкою свого тіла.

— Оце так романівці! Оце так пісня! Обов'язково запишу її.

— Це, мій дорогий друже, — задоволено посміхнувся Тадей Ростиславович, — лише початок знайомства з нашим романівським фольклором. Хіба не писав я вам, що Романівка чи не найспівучіша на Вкраїні.

Другого дня батько вирушив у першу свою, як він жартував, малу «фольклорну експедицію» по Романівці. Тадей Ростиславович приставив до нас Богдана. Хлопець добре знав Романівку і її людей.

Богдан і справді виявився чудовим помічником. На селі хлопця любили, і на його прохання охоче співали для батька, який з головою поринув в улюблену справу, невтомно записуючи все нові й нові романівські пісні та мелодії. Згодом він обробив їх для хору і вмістив у свої хоріві «десятки». Повернувся Лисенко з «експедиції» дуже задоволений.

— Ось бачите, на ловця і звір біжить, — пожартував Тадей Ростиславович, вислухавши захоплену розповідь батька. — А чи не врядити нам щось більше, ніж подорож по Романівці. Засидівся я вже в домівці, а ви мене розбуркали, розбудили в мені «фольклористичну жилку».

Хіба ж ми не козаки? Споряджу я доброго воза, запасемось хлібом-сіллю і з богом!

Батько одразу дав згоду і засів над листом «коханій, любій Катрусі». Після смерті нашої мами на сестрині плечі лягли всі домашні справи. Над усе батька, однак, турбував «манісінький любчик Тарасик»¹: «Чи не хрипить-кашляє, чи блідий, зелений? Чи кликали Михайлова? (Це конче, безапеляційно, треба зробити). Що він сказав, нараяв? Боже, як йому треба гуляти, але не в палісаднику, в садку такому, як Ботанічний, але прикривши головку шапочкою і зонтиком, а ніжки увернувши в одіяльце, та щоб не розхристувалися. Звичайно, все це, коли сухо, не сиро й трюхи. Крім того, під невсипущим доглядом твоїм...»

У листі так докладно описується наша майбутня подорож, що я наводжу його майже повністю:

«Ми ще й досі гостюємо в Романівці; завтра вирушимо в дорогу. Насамперед заїдемо у Криве до Юркевичів, переднюємо неділю, а в понеділок, 12 червня, верстати маємо справжню подорож. Подаю тобі тут вироблений нами маршрут, де ми маємо їхати, звичайно, коли що не перешкодить. З Кривого, од Юркевичів, вирушимо 12 червня через Брусилів (28 верст) до Радомишля (повітове місто), вкупі 63 версти, де маємо ночувати. Їдемо великим, розложистим, кованим возом, трояком коней; нас п'ятеро поїжджан, а шостий машталір при конях.

Од негоди над возом приставляємо чотири великих дуги і обручі і натинаємо брезенти. Хазяйнувати по черзі кожному цілий день. Для того вчимося у пані Рильської, як куліша в дорозі зготувати, як галушки замісити та інше.

¹ Мати померла під час пологів. Тарасик — мій наймолодший брат — помер у 1920 році.

З Радомишля через Кримок (15 верст) серед одвічного лісу, де повинні втрапити на одпуст католицький на св. Антонія з Падуї в маленькому костюлі, простуватимемо до містечка Малина (27 верст), де ночуємо. Відси 14 червня до Чоповичів (23 версти), де приглядаємося до життя родового, бо велике село заселене самими Чоповичами, як Мелені — Меленовськими, Ходаки — Ходаковськими — стародавня православна українська околишня шляхта.

У В'язовці (36 верст) маємо ночліг. Звідси до Овруча — вже на Волині (24 версти), — тут днюємо, оглядаємо і ночуємо. З Овруча 16 числа — назад через Іскорость (45 верст), де оглядаємо і ночуємо. 17 числа підємо далі до Горошок (40 верст), ночуємо. Відси 18-го числа у Житомир (45 верст) — ночліг. 19-го — Ходорків (Сквирського повіту, 55 верст) — ночліг; а 20-го — в Романівці (35 верст). Разом становить 428 верстов подорожі. Звичайно, як бог допоможе скрізь благополучно звернутися, то 21-го, найпізніше 22-го ми повинні й додому у Київ повернутися. За одно неприємно, що дощова година напосілася: коли не ллє, то капає дрібненько. Ну, та якось-то буде!»

А за два дні на світанні (ще не згасли зорі) віз з «експедицією» заторохкотів по шляхах Сквирщини. Ми з Богданом, майже повноправні члени «експедиції» (це не жарти), відчували себе на «сьомому небі». Твердого плану не було, але на «експедиційній раді» вирішили зупинятись по великих селах. Тадей Ростиславович узяв на себе словесний фольклор: прислів'я, казки, до яких завжди лежало його серце. Першу зупинку зробили в той же день у Білках. Незважаючи на свої 50 з добрим гаком років, Микола Віталійович і Тадей Ростиславович забули і про втому, і про сніданок, все покинули і одразу змішались з натовпом. Попали якраз на ярмарок. Знайома картина. Довгі ряди возів, а між ними голосисті перекупки. І над усім людським гамором журливі пісні сліпців-лірників.

Батько довго не відходив від старого лірника, слухаючи якусь псалму, а потім зацікавився, чи не знає старий «світських» пісень.

— Може, насмішливих — про пана чи попа. — Лірник не дав себе довго просити. Він одразу заспівав, пригравуючи, здається, «Про Хому та Ярему» і багато інших. Батько щедро винагородив лірника, але не записав нічого. Прийшовши на постоялий двір, де ми зупинились, присів за стіл, і за якусь годину були зроблені ескізні записи. «Так воно краще виходить, а то одразу починаєш записувати, і чоловік вже не в своїй тарілці себе відчуває, фальшивить у співі, а то й побоюється».

Тадей Ростиславович прийшов трохи пізніше, задоволений, що йому вдалося «розкопати» дуже цікаве прислів'я.

Зупинились ми в Білках у Юдки-корчмаря, давнього знайомого Тадея Ростиславовича. Юдка почав було скаржитися на пристава-хапугу, якому «дай, дай і все мало». Добрався і до більш високих чинів:

— Хай горить все ясным вогнем, коли їм бідняк поперед горла стоїть. — І тут же забігав, заметушився.

— Такі гості! Такі гості! А я байки розвів. У паничів, мабуть, зранку й росинки в роті не було, — скоромовкою сипав корчмар. Нарешті Юдка урочисто вплив з кухні в супроводі своєї дружини, маленької, сухорлявої, з святковою тацею, на якій апетитно розляглася фарширована щука.

— Ви ж знаєте мою Голду, пане Рильський! Не годиться дружину хвалити, та в Голди золоті руки, дай боже їй і всім нам здоров'я. Вай-вай, які гарні паничі! Голдсерце, наливай і паничам по маленькій. Вишнівка корисна. Від неї добрий апетит.

Щука «пішла» б і без вишнівки, бо, дійсно, була приготована на славу. Всі лишилися задоволені, а найбільше старий Юдка, з обличчя якого до нашого від'їзду не сходила щаслива усмішка.

Так закінчився перший день «фольклорної експедиції», але, на жаль, це був і останній день її. Вирушивши в далеку дорогу, ми заїхали до доброго приятеля й товариша батька і Тадея Ростиславовича — лікаря Йосипа Юркевича. Гостинний господар не випустив нас від себе, улаштувавши добрий обід, а ввечері на його прохання батько на доброму роялі (Юркевич був великим любителем музики) дав справжній концерт. На цьому концерті не було слухачів. Ми всі (учасники «експедиції» і Юркевич) під батьків акомпанемент до пізньої ночі співали улюблених народних пісень. Хотів було приєднатися до нашої «експедиції» і Юркевич, та на ранок погода різко змінилась. Обважніло посіріле небо, завив зовсім не по-літньому холодний вітер, пішов дощ. Та найгірше — зовсім погано відчув себе Тадей Ростиславович. Ураз якось поживкло його обличчя. Юркевич як лікар категорично заборонив йому продовжувати подорож. Довелось нашій «фольклорній експедиції» повернутись назад у Романівку.

Сумне було повернення. Тадей Ростиславович спочатку жартував, та, пам'ятаю, в дорозі сказав батькові, невесело посміхаючись:

— Записав я, друже, на ярмарку прислів'я: «Був кінь, та з'їздився». Це, видно, про мене.— І мовчав аж до самого дому.

Другого дня, коли Тадею Ростиславовичу полегшало, ми з батьком повернулись до Києва.

Минуло два роки.

Здоров'я Тадея Ростиславовича все гіршало. Лише зрідка наїздив він до нас з своєї Романівки. Кріпився, ні на що не скаржився. Та батько з боєм сердечним все усвідомлював і без слів.

Восени 1902 року Тадея Ростиславовича не стало. Смерть вірного товариша, одностудця й друга глибоко вразила Миколу Віталійовича. Ось що писав він своєму

університетському товаришеві Борису Познанському, людині однаково близькій і йому, і Тадею Ростиславовичу:

«Коханий, серцю завжди милий Борисе! Всім серцем співчуваю твоєму горю щодо втрати незабутнього Тодося. Й на мене цей грім впав несподівано. Вранці 26 жовтня принесли мені листа, кажуть від Юркевичів — сусіди наші, а Хведькові приятелі по маєтках. Саме трохи спати хотілось. Не став читати. У свій час скочив з ліжка та до листа. Лист від Івана — старшого сина Хведькового. Пише з Романівки: «Звіщаю вас цими кількома словами, що батько наш вчора помер». Я остовпів. Послав до Юркевичів: «Правда, кажуть, сьогодні їдемо у Романівку». Я сюди туди до товариства, оповістив; зараз же послали замовлення на два вінки: од старших товаришів незабутньому Хведькові Рильському, другий од товариства — щирому робітникові на рідній ниві Тадею Рильському.

Кажуть мені, щоб їхав. Другого дня — 27 — вкупі з молодняком з видавництва і з двома студентами від студентського українського товариства та з вінком поїхали... Уся господа від ранку до пізньої ночі була обсажена селянами: бабусі і молодичі, старі діди і чоловіки засідали у залі коло тіла навколо, два дні не виходячи... Чотири пари волів хазяйських запрягли, чотири погоничі-парубки у воза. Труну, вкриту червоною китайкою — заслугою козацькою,если ми всі й народ до самого цвинтаря мужицького, на якому покійний бажав бути похований. Занесли у церкву. Перед церквою, як уносили труну, усі воли заревіли, «стоячи у ярмі». Далі понесли до цвинтаря, де вже був зроблений великий склеп мурований, там і поховали. Промов було чотири, всі в українській мові: у церкві виголосив член видавничого товариства, на цвинтарі я і Юркевич і трохи Щербаківський — великий приятель Хведька... На похороні був обід у господі для нас і для народу й більший обід ставили на леваді коло дому. У Хведька три сини: старший

Іван — студент-юрист другого курсу. Батько його страшенно любив, він і хазяйнував останній рік. Другий син — Богдан — гімназист 8-го класу, мало спосібний, але теж любий. Це «ляшок», казав Хведько, й справді, тон його був лядський; третій мав на 8-мому году, Максим, славненьке хлопчисько, прудке, гостре і розумне. Всі вони зимуватимуть з матір'ю Меланією Хведорівною у Антоновича... Померла квітка юнацтва 60-х років, славних років обчеської свідомості і відродження українського національного почуття... Цілую і обнімаю тебе од серця. Твій Микола».

Лист, написаний в ту хвилину, що виникає лише між спорідненими душами, адресовано Борису Станіславовичу Познанському. Про цю людину вважаю своїм обов'язком перед пам'яттю батька розповісти докладніше.

Серед київських братчиків шістдесятих років, вірних Лисенкових друзів і побратимів, Борис Познанський займає особливе місце. Він залишив чи не найяскравіший і найглибший слід у багатій епістолярній спадщині Миколи Віталійовича. І справді, якщо зібрати окремо листи Миколи Лисенка, адресовані Борису Познанському (хоч дійшли до нас далеко не всі), вийде чимала книжечка. Але не так важлива їх кількість, як сам зміст, настрої листів. В листах до своїх друзів і знайомих Микола Віталійович часто звертався з проханням допомогти в організації концертів, хороших виступів, внести і своє в «пиріг общеський». Це надало багатьом листам ділового характеру, майже зовсім відсутнього в листах до Бориса Познанського. Скупий навіть з близькими людьми на розмови про особисті настрої, Микола Лисенко тут вражає щедрістю почуттів:

«Друже мій коханий, Борисе Станіславовичу»; «Бувай же здоров, любий мій, чистий ліричним і враз смутним серцем». І в інших листах: «Коханий, серцю завжди милий Борисе! Тебе обнімаю широко, до серця тулю. Цілую тебе, обнімаю всім серцем». Такі звернення чоловіка до чоловіка

в літах можуть здатись, на перший погляд, занадто сентиментальними, тим більше, що адресовані вони людині, з якою Микола Віталійович востаннє бачився у 1865 році.

На раду тиху, на розмову
Чи ми ще зійдемося знову?

«Чи зійдемося знову?.. Питання, котре мимохідь стає на пам'яті у той час, коли сідаю за мою машинку тискати до тебе, мій дорогий друже, оце посланіє»,— так 23 вересня 1901 року Борис Станіславович починає свою чергову розмову з другом, розмову на папері. Майже в кожному листі побратимів звучить зойком натомленого серця і голо-сом надії оте «чи зійдемося знову». І чи не в кожному листі запрошення, плани і тверді обіцянки: «Будемо тебе сподіватися, як птахи легітимуть з вирія», «Чи не навідаєшся, голубе, хоч весною коли на нашу Україну? Давно бо вже не бачились, та й тобі може як попаїдує».

Рветься на Україну, до товариства, до братчиків Борис Познанський: «Оце, бач, у кінці академічного року 8—10 червня маю потребу пробігти на Україну за сином і на Волинь до брата, так, може, що й привезу на ваше цінування і ласкавий погляд. Заїду до вас, кияни».

...Оті листи від «серцем коханого» Бориса. Я добре пам'ятаю, яким святом були вони для батька, як світлішало його обличчя, з якою ніжністю перечитував він вголос найбільш, на його думку, цікаві місця. Перечитував і... палив у грубці, кривлячись, немов од гострого фізичного болю.

— Нічого не вдієш... Людина під постійним наглядом недремного ока, та й я скалкою у тому оці засів, як би халепи під час обшуку не виникло для Бориса,— говорив батько. Не знаю, яким чудом з доброї, мабуть, сотні «посланій» Познанського двоє листів збереглось. Вперше наводимо їх повністю, щоб і до читача дійшов живий голос

людини, завжди дорогої серцю композитора, хвилюючий дует дружби, якому дано було звучати сорок років аж до самої смерті Познанського.

*Острожське, 29 квітня 98 року,
права середа.*

«Дорогий і шановний мій друже, Миколо Віталієвичу! Давно вже окликався я до Вас, мої друзі. Давно вже не чув одозви вашої. Як Ви там живете, чим Вас господь милує, чи спитує. У нас тут про Вас, киян, негаразд розказують. Чув я, що велика сила киян замість любовання весною красною заселяє казенний будинок¹. Господи! Коли ж край цьому? Оце моє хлоп'я кінчає гімназію. Не хочу оддавати його у київський, а нехай краще вчиться у харківському університеті.

Тут наче менше політики. У нас тут ще у грудневі дні когось позаарештовано у Воронежі, але я з них нікого не знаю. Все-таки не те, що по розказкам у Вас. А що ж той Ваш хваляний і правдивий Михайло Іванович?² Наче б такому вумникові можна б розібрати, що в Росії революції не може бути, а тільки «бунти», яких він по усяк час має доволі сили збройної задля «усмирення». Це ж знов «борьба» з її всіма злочинними проявами, озлобінням...

Не зробив я нічого задля ювілею Котляревського. І вивувати себе не можу. Моя робота так заїдає мене, що ніяк не зберуся з тугою що-небудь написати. Задля цього треба натхнутися, одірватися хоч на час од клопот печі повседенної. А поки що напиши, будь ласка, мені хоть

◇

¹ В'язниця.

✓ ² М. І. Драгомиров — київський генерал-губернатор.

деякі коротенькі звістки про киян, про «Купріяна»¹ і його сім'ю, про Хведька, про «Мишу»². Та ще, будь ласка, і то зараз же напиши про те, як звати по отчеству Костя Михальчука. Я, бач, між нами кажучи, забув, та може і не знав. Ми з ним правобережці і... отчества не вживали; а мені по одному ділу треба написати до нього. А навіть зроби будь ласка... до тебе прийде молодий селянин, покаже мою карточку, а ти на ній напиши адресу Михальчука.

Будь здоров, друже мій, цілую тебе щиро. Заяси мою шанобу Ользі Антонівні, сім'ї «Миші». Тисну твою добру руку».

Ось другий лист:

«Дуже бажалося мені прибути у Київ у перших днях серпня, щоб повидати Володаря³ «од гроба повставшого»,— так каверзне моє адвокатське діло не пустило мене і я обмежувався листом до нього, прохаючи ніби жартом, але у правду що-небудь обмислити у тім, щоб мати можливість хоть з де-рідка одібрати коротенькі звістки про Вас, мої приятелі. Я навіть не знаю гаразд, хто з Вас живий, а хто вмер, бо не про всіх Вас оповістять газети, як про покійного Мачтета. Ну, а вже коли не про всіх Вас рахую знайти газетні некрологи, то вже про мене і на потім не матимете звістки, коли дуба дам. Так от і пишу до Тебе, друже, і настійно прохаю оповістити мене про всіх Вас, як Ви і що Ви? Де тепер Хведько⁴, Володар, Варвара Іванівна⁵, де Ти будеш у завданному Твоєму співально-музичному турне? Якщо можна, то і адреси дошли. Напиши, коли що

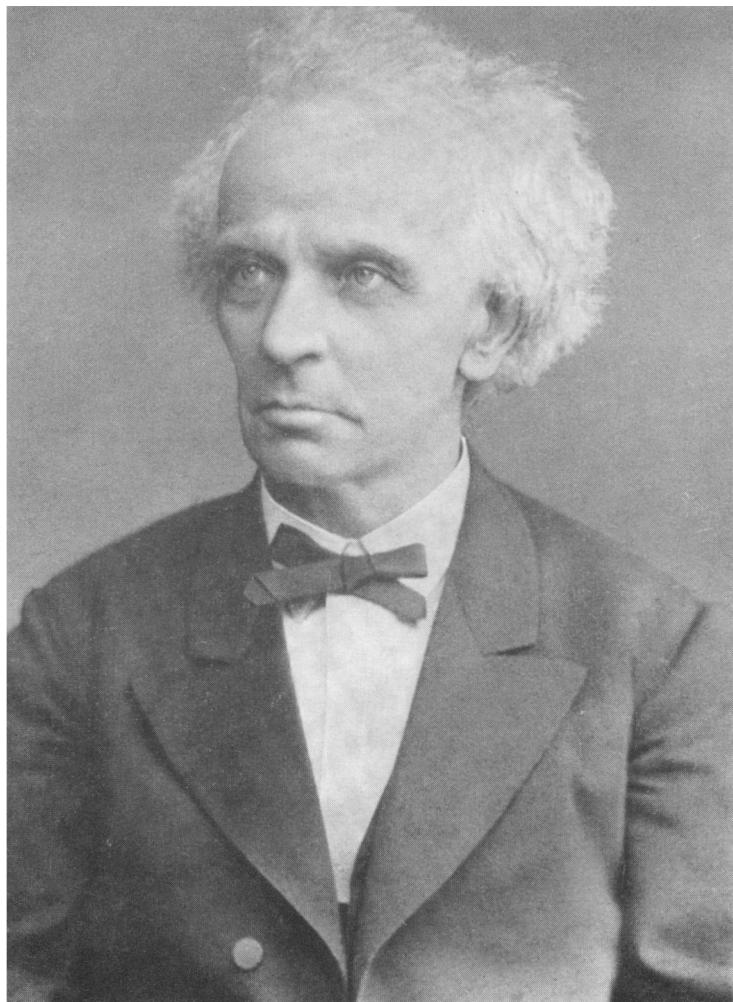
¹ Прізвисько В. Б. Антоновича.

² М. П. Старицький.

³ Володимир Боніфатійович Антонович.

⁴ Тадей Ростиславович Рильський.

⁵ Варвара Іванівна Антонович — дружина В. Б. Антоновича.

Е. Ф. Венцель

М. В. Лисенко серед учасників хорових концертів на Україні
Полтава. 1899 р.

знаєш, про пам'ятник Котляревського, бо я, мабуть, не буду запрошений на одкриття його, хоть полтавцям слідувало б мене як свого кореспондента по збірці грошей покликати на цю учту. Одгукніться ж до мене. Чи я, бач, ще таки живучий, бо цікавлюся й Вами, кияни, мої колишні друзі-приятелі, а тут ще й новий знакомець,— пам'ятаєш ув Одесі був зо мною — той усе цікавиться про те, що і як, як Ви там поживаєте.

Будь здоров, любий Миколо. Щастя Тобі доля.

Твій *Б. Познанський*».

Переді мною та сама карточка, про яку пише батькові Борис Станіславович у першому своєму листі. Сивий, як голуб, і очі сумні, сумні. Мало веселого випало їм бачити. Вуса, як у Михайла Петровича Старицького, теж сиві, пишні, довжелезні. Гетьманські вуса. І сорочка біла, польовими квіточками гаптована. Отакий собі селянський дядько у недільний вечір під вишнею чи черешнею. Тільки не було у Бориса Познанського ні власної хати, ні млинка, ні вишневого садка. Зла доля вирвала його молодим із товариства і закинула на чужину.

Що привело у свій час Бориса Познанського до київських братчиків? Чому так суворо обійшлося з ним життя? Ось що мені відомо з розповідей батька, із скупого голосу документів.

Рано він залишився сиротою, виховувався по смерті батьковій у дядька, домового лікаря графів Браницьких, у Білій Церкві. Надивився у маєтках гоноровитого магната усякого. Все життя ніс у своєму серці посвист канчуків та зойк «меншого брата». Київські братчики (Лисенко, Драгоманов, Рильський, Михальчук, Беренштам, Житецький) одразу прийняли його до свого гурту.

«Я й досі пам'ятаю, ясного сонячного весняного дня були у Вільяма у флігелі. Чимало, — згадує батько в

останньому своєму листі до друга, — товариства зібралось, коли й ти надійшов у світі, здоровий, огрядний селянський дядько, а до того ще й веселий, балакучий. Гарячий Вільям щось палко казав... Давно, давно це діялось колись».

60-ті роки. Товариство. Тарасові сходини і студентські вистави. Палкі клятви йти в народ, нести йому молоді серця і поривання найсвітлішим спомином ввійшли в життя Познанського. Він не був революціонером, навіть до справи польського повстання на Україні в 1863 році притягнули його несправедливо, без усяких доказів і підстав.

Чого не було, того не було. У визвольному русі 1863 року Познанський участі не брав. Царські держиморди, можливо, із, так би мовити, профілактичних міркувань, на усяк випадок заарештували його два роки по тому, як повстання було придушено. Зісланий на Вороніжчину, мусив Познанський до смерті своєї прожити, одірваний од рідного краю, од київського товариства, з якого вийшло чимало плідних діячів української культури.

Для Познанського починається найважче: нецікава, невідповідна хистові, нудна робота «казенного надсмотрщика на винокуренном заводі» за мізерну плату. «Наглядач» під постійним наглядом поліції — іронія долі — став пізніше повіреним у селянських справах, увійшов у саму глибину селянських інтересів, боронив їх так щиро, завзято, що швидко здобув собі ворогів серед місцевого панства та дисциплінарну догану від суду й трохи не втратив цієї праці, що давала йому й моральне задоволення, й кошти на утримання родини.

Своє гірке життя-буття Борис Станіславович докладно описував в листах до Миколи Віталійовича, надсилаючи часом на його розгляд науково-етнографічні студії, спогади з того незабутнього минулого, коли навколо нього гуло весняним роєм дружнє товариство. Надходили із Вороніжчини й оповідання з побуту українського. Микола Віта-

лійович (я знаю це з багатьох розмов) вважав Познанського спостережливим, вдумливим письменником і гаряче рекомендував кращі його оповідання, етюди із селянського пореформеного життя київським та львівським часописам.

Особливого значення батько, наскільки мені згадується, надавав етнографічним та фольклорним дослідженням Бориса Станіславовича, чимало народних пісень ще за молодих років записав з його голосу. Він (у цьому не важко переконатись з наведених нижче рядків) тут цілком покладався на чуття і смаки друга.

«Голубчику коханий, Борисе Станіславовичу! Спиши мені, прошу щиро, голос оцих пісень:

- а) «Та на біду, на горе козак уродився».
- б) «Їде козак у дорогу, за їм мила у погоню».
- в) «Над річкою Синюхою, там зацвіли ожини,

Давай, соцький, давай перемену, бо лихая година».

Слова в мене є ще з того часу, як записував від тебе на Жиланській вулиці в давні часи, а мотиви десь згубив».

...Читав я, чи, може, коли чув від розумних людей, що час і відстань, часто послаблюючи, а то й вбиваючи кохання, майже завше зміцнюють дружбу. Історія дружби Миколи Лисенка і Бориса Познанського — хіба не кращий цьому доказ. Життя щедро наділило Миколу Лисенка дружбою, побратимством. Серед товаришів його були люди, безумовно, набагато талановитіші за Бориса Познанського, ближчі за родом діяльності, та, видно, справді не стільки розум, скільки серце — двигун міцної дружби.

Ні час, ні відстань, ні все пережите не згасили київський вогник, навпаки, він запалав вогнищем, біля якого не так самотньо відчували себе останні могікани київської громади шестидесятників.

Один за одним сходять в могилу Мачтет, Тадей Рильський, Беренштам, Вільям. І все з більшим нетерпінням кличе Микола Віталійович: «Одумаєш, голубе, приїзди

у Київ, всі будемо раді побачити тебе серед нас, згадати нові часи і над новим задуматись й зворушитись». «І думаю, гадаю, як би тобі у допомі стати, як би тебе, голубе вірний, перетягти сюди, у городи християнські, серед миру хрещеного, на ясні зорі, на тихі води».

Пам'ятаю, батько все шукав у Києві чи під Києвом місце для Бориса Станіславовича. Гнівався на тих спільних знайомих, у кого не стало «поклику озватися, запитатися або відповісти на запитання». Вже після того, як дійшла до нас звістка про смерть Бориса Станіславовича (1906 р.), довелось мені в присутності батька чути від окремих, досить таких впливових тоді осіб:

— Не догледіли. Отак і помер на чужині. А могли ж...

— Ет, — не приховував свого презирства батько. — Озвалось, заворушилось, коли землею припорошило. Щедрість душі, добродію, не стільки в тому, щоб давати багато, скільки у тому, щоб давати своєчасно. Поміч у свій час — як дощ у засуху.

Золоті то слова. Чи завжди пам'ятаємо їх сьогодні?

А через певний час після смерті Т. Р. Рильського в нашому домі на вулиці Маріїнсько-Благовіщенській з'явився «квартирант». За проханням дружини Тадея Ростиславовича, батько взяв до нас наймолодшого Рильського — Максима, який якраз вступив в одну з київських гімназій.

Маленький гімназистик, прудкий, дотепний і водночас ввічливий, надзвичайно м'якої вдачі, одразу став улюбленцем всієї нашої сім'ї.

Бачу я нашу їдальню, освітлену великою газовою лампою, підвішеною над столом. Всі в зборі. Поруч з батьком на своєму постійному місці Максим. Допитливі оченята аж блищать.

— Чи питали сьогодні в класі?

— Аякже! З російської — 5, з географії — 5.

Максим настільки захоплений своєю розповіддю, що навіть не помічає, як лягає на його голівку тепла рука його батька, не помічає й важкої самотньої сльози на батькових очах. Микола Віталійович взагалі любив дітей, та син незабутнього Тодося Рильського будив у нього особливі почуття, а, можливо, й спогади про власне дитинство та юність, про миле серцю товариство, яке з роками меншало й меншало.

Маленький Максим був не лише великим книголюбом (скільки він тих книжок перечитав у бібліотеці батька!), а й від природи дуже музикальним хлопцем. Я, теж гімназист старших класів, часто заставав його за піаніно у батьковому кабінеті. Що почує в оперному театрі або на концерті, куди не раз водив його батько, те й підбирає на слух.

— І слухом музикальним, і пам'яттю,— говорив своїм друзям батько,— природа-мати не зобидила нашого Максима. Хто знає... може, й музикантом буде.

Пам'ятаю, саме в той час і мене потягло до творчості. Бувало, годинами, звичайно, у відсутності батька, імпровізував я за піаніно на мотиви народних пісень. Єдиним моїм слухачем був Максим. Він і сам просив мене програти ту чи іншу річ, точно наспівуючи її своїм тоненьким та виразним голосом. Сидить, потопає в батьковому кріслі, губи ворухаються в такт мелодії, очі заплющені — слухає.

Все було насичене музикою в нашому домі. Це не могло не вплинути на Максима: одним з перших він часто слухав нові твори батька у виконанні автора, постійно був у курсі музичних подій України. На все життя Максим Тадейович Рильський — славетний український поет і вчений-філолог — зберіг свою першу любов і потяг до музики, став її знавцем, тонким цінителем. Чи не тому вірші його такі

співучі, чи не тому в його рядках стільки внутрішнього ритму, справжньої музики.

Ці рядки були написані задовго до смерті Максима Тадейовича, вірного друга нашої сім'ї протягом шістдесяти років.

Ніколи не забуду, з якою широкою радістю зустрів Максим Тадейович перші розділи моїх споминів про батька, як гаряче, з якою зацікавленістю благословив «на продовження». Аж не віриться, що назавжди погасла добра усмішка нестаріючого в піснях поета.

Осипались троянди на тихому голосіївському подвір'ї, замовк голос, що стільки років знаходив стежки до мільйонів сердець. Чи справді замовк?

Оце днями відкрив навмання томик Рильського і... знову опинився в Білках у старого Юдки-корчмаря. Тільки на цей раз шлях до Білок пролягав через Південний Хрест — «сузір'я, що його у нас не видно», та через примхливе серце поета. Летів ото Максим Тадейович до Бразилії на конгрес і майже на космічній висоті між небом і хмарами над океаном зустрів... Тут ми надамо слово самому Максиму Тадейовичу, бо краще за нього не скажеш:

Учора я Південний бачив Хрест —
Сузір'я, що його у нас не видно —
Ну, і чомусь нічого не відчув.
Астрономічно почались розмови,
В яких я участь явно брав пасивну
(Хоч про Галактику пробормотів
Щось невиразне), — тільки серце стислось
На думку про оту страшенну відстань,
Яку ми просто так перемахнули...
Згадалося, що батько мій колись,
Як їздив до Юркевича у гості
В село Криве, за двадцять кілометрів,
Чи пак верстов, — спинявся «попасати»
У Білках у старого корчмаря.
Перепочити коням слід було,

А мандрівцям перехилить по чарці
І закусити щукою, яку
Майстерно готувала господиня.
Ну що, як стюардеса молоденька
У літаку, що пригощала нас
Легкими сандвічами і портвейном
(Що входило в оплату за квиток,
Як взагалі усяке піклування,
Як навіть усміх тої стюардеси) —
Що, як вона — ця правнучка, скажімо,
Того старого Юдки-корчмаря?
Це не так, їй-богу, неможливе!
Над океаном попасу немає,
Не видно і самого океану
З височини, а тільки гори хмар
То снігових, то сивих, то блакитних,
І взагалі — лети собі й лети,
Аж поки букви вогняні — «Но смокінг»
І «прив'яжись» — не скажуть, що літак
В якомусь місці має приземлитись.
Мій батько навіть слів таких не знав,
Як стюардеса, а мандрівка наша
І в сні б йому ніколи не приснилась,
Хоч Жюля Верна, звісно, він читав.
Та не про те іде у мене річ.
Дивлюся я на Хрест отой Південний,
На темну воду, на потік авто,
Що мчаться бурею по узбережжю,
І здумав раптом: хоч далеко справді
Від мене рідний край і рідні люди,
І друзі, й діти, і звичайна праця,
І сад, що я з дружиною садив,
А все-таки це ж на одній планеті;
І тільки б голос мати — долетів би
Він до Романівки, Кривого й Білок...
Так! Живемо ми — на одній землі.

Так, живемо ми на одній землі. На тій самій, що так змінилась на моїх очах. Від чумацьких возів та смоляної скибки в убогій хаті гречкосія до каскаду електростанції на сивому Дніпрі, від дідівських «дубів» до казкового лету радянської космічної трійки.

Благословенна будь, рідна земле! Радісно знати, що по твоїй траві-мураві довгі роки ходив поет, який не раз вбирав тебе всю — невтомними руками переорану, трояндами уквітчану, з печалями й радіщами, з кров'ю й потом — в своє неосяжне мудре серце.

Будь йому пером лебединим.

Ось ми знову зустрілись — над океаном під сиво-блакитними хмарами — в старих Білках. Сказано ж бо: поет вмирає — не вмирає слово!

ІХ. З ХОРОМ ПО УКРАЇНІ

ШТАБ ХОРУ. СТОРІНКА З ІСТОРІЇ. «НА ПОМСТУ И МУКИ...» ОТАМАН ПІСНІ УКРАЇНСЬКОЇ. ЧИ ДОЗВОЛИТЬ ГУБЕРНАТОР? ЛУБЕНСЬКИЙ ПРИШИБЕЄВ. ДЛЯ КОГО ХОР?

Батько, ще не встигши зняти пальто і шапку, стояв посеред вітальні веселий, збуджений, сяючий.

— Ось що, матусю, готуй нам, козакам, харчі на дорогу. Справа вирішена. Іду з хором по Україні і хлопця беру, хай життя побачить.

Радошам моїм не було меж, хоч з «харчами» батько трохи поспішив: готувались до подорожі кілька місяців. До Лисенкового хору потяглися студенти, службовці, семінаристи (траплялися серед них чудові голоси).

Маючи на меті створити зразковий художній хор, батько, однак, не чекав, поки «прийде коза до воза». На людей з голосом у нього, як то кажуть, був нюх. І траплялось, що найбільше здобував він талановитих співаків з церковних хорів. Частенько відвідував і університетські співанки, щоб залучити до свого хору потрібні голоси. Коли це йому вдавалось, а охочих вступити в такий хор було багато, радів безмежно.

Ось і голоси підібрано, та справжні труднощі тільки починаються.

Дізнавшись про намір батька, ректор семінарії суворо заборонив семінаристам відвідувати хор, розучувати «антибожественні» пісні. Батько своє:

— Хто боїться — той не рушить, хто відважить — той і підважить наш український хоролий віз. Полова відсіється, зерно залишиться.

І виходило по ньому: не одного отця інспектора брати-чки-семінаристи, хто був сміливіший, пошили в дурні, добираючись до нашої хати.

Та бувало й так: прийдуть семінаристи — студентам ніколи, і навпаки. Точнісінько, як говориться: хоч ти в ліс по дрова, а я дома, або я буду дома, а ти йди в ліс по дрова.

Однак минув тиждень, другий, і завдяки зусиллям батька хор таки став у повному складі збиратись у нас, на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці (тепер вул. Саксаганського) чи на Рогнединській, в приміщенні Літературно-артистичного товариства.

У ці дні батько не знав відпочинку. На пробах хору при розучуванні пісень він добивався повного злиття слова й мелодії.

— Мало, — говорив він хористам, — співати гарно; потрібно кожному думку спіймати голосом, проникнутись, зажити настроєм пісні. Не треба ні прикрас, ні викрутасів, — продовжував він. — Треба, щоб народна душа сама співала своєю мовою, своїми стражданнями й надіями, а ми, співаки, були б тільки її вустами. — І додав задумливо:

— Ви ж народ, і я ваш. Я не хочу вас підганяти. Я ж хочу, щоб ваша душа ввійшла в мене через мою диригентську паличку. — І хор під керівництвом батька, дійсно, співав натхненно, до самозабуття, невідьно зливаючись з ним в одному звукооповіданні.

Пам'ятаю, особливо ретельно, поглиблено розучував він з учасниками хору свій знаменитий за силою і красою, складний за гармонією хор-поему «Іван Гус» («Кругом неправда і неволя») на текст Т. Шевченка. З увагою вслуховуючись у звучання свого твору на співанці, Микола Віталійович раптом зупиняв хор, швидко робив у клавірі поправки і, наспівуючи по-новому, приказував:

— Отак буде краще для баса, бо треба, щоб звучав серйозніше, сумніше, а от тенору тут треба швидше, зліше — о!!

Часом батько приймав до уваги і деякі зауваження самих хористів.

— А скажіть, вірно!.. Тут трошки не те... розумію.

Таким ставленням до співаків він робив власний твір творчо близьким виконавцям. Добивався, щоб усі хористи засвоїли, зрозуміли і полюбили твір, як свій.

Хорова поема «Іван Гус», як відомо, не була дозволена царською цензурою до друку, і Микола Віталійович надрукував її у Львові.

У самий розпал підготовки до хорової подорожі підійшов довгожданий ювілей Михайла Петровича Старицького.

Подарунком-сюрпризом вірному другові-побратиму на ювілейному вечорі і став «Іван Гус». Було ризиковано виконувати заборонену річ, та батько запевняв усіх, що ювілей проведено буде «в сімейному колі, серед своїх».

Важко передати, що робилось в залі, коли загриміло гнівне Тарасове:

Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить,
І на апостольським престолі
Чернець годований сидить.

Яким вистражданим, сучасним прозвучало у дні царювання криводержавного Миколи II, на якому ще не висохла кров Ходинки, оте «людською кровію торгує і рай у найми віддає».

Знову крізь біль, ридання, крізь завмираюче «люди стогнуть у кайданах» рвуться із приишклого залу на волю басы: «Настане час великий небесної кари», «На помсту і муки благослови, боже, мої нетвердіі руки».

Михайло Старицький, пам'ятаю, ускочив при цих словах на естраду і ледве не задушив у своїх могутніх обіймах невисокого ростом батька:

— Спасибі, Миколо! Спасибі, друже!

Солістів і хористів, дякуючи, мало не збив з ніг:

— Оце ж догодили, хлопці. Сам батько Тарас та й наш Глінка — Лисенко у вас посіли й співали сьогодні. Йй-бо!

Здається, двічі чи тричі хор повторював «Івана Гуса». Але на другий день батько прийшов на співанку з добре нам знайомою ухмилкою.

— І була ж мені, хлопці, «головомойка» від Драгомира! (київський генерал-губернатор.— О. Л.). Викликав мене пан генерал-губернатор та як напуститься: «Ви,— каже,— раз би проспівали і зійшло б, а то на «біс» — біс вас напутив. Стару поговорку забули: «Крути, та не перекручуй», а ви ж перекрутили. От і донесли на вас».— «Та я ж, кажу, ваше превосходительство, співав про папу».— «А хоч би й про маму,— закричав генерал,— я й сам папу того люблю, як занозу в п'ятці. А раз цензура...» Ще добре,— вже всерйоз закінчив батько,— що то не Новицький. З жандармським полковником жарти погані. Враз пошле годувати блощиць на Лук'янівку.

Батько як у воду дивився. Декому з хористів-студентів незабаром таки довелось познайомитись з Лук'янівкою. Посадили їх, правда, не за «Гуса», а за участь у маніфестації з приводу спровокованого жандармами самогубства студентки Марусі Вітрової. В камері хлопці ще раз переконались, яка то сила — Лисенкова пісня. На всі свої молоді легені вони заспівали «Кругом неправда і неволя». Раптом чують, відсмикнулося в дверях очко і в круглому його отворі з'явилося вухо. Кінчили співати. В очку з'явилися уста, і до камери донісся чіткий шепіт:

— Господа студенти, до чого ж хорошу пісню ви співали! Аж за серце взяло. Тут таких, як ви, багато за

правду сидять. Швидко ми випустимо вас. А всіх пригноблювачів під замок! Тихше, наглядач! — закінчив він. «Очко» закрилося. Хлопці вже на волі розповіли про цю пригоду Миколі Віталійовичу.

В листах Лисенка тих часів так і чується нетерплячий заклик: в дорогу, в дорогу! — в поїзді, на річному пароплаві, що лякає своїми гудками богомільних прочанок і дніпровських чайок, — тільки в дорогу!

«Хочу в Катеринослав переїхати, коли бог pomoже через Полтавські повітові міста, як Ромни, Лохвиця, Миргород, Хорол і через Кременчук — Дніпром до Катеринослава і далі». Він поспішає сам і підганяє свого полтавського друга Григорія Маркевича:

«Тільки, будьте ласкаві, не забаріть цієї справи: вона мені дуже потрібна. Бо виїжджати з Києва гадаю 16—18 червня, а приготуватись треба ж часу...»

Яке значення мали для Миколи Віталійовича його подорожі з хором по Україні? Через що присвячував він їм стільки часу, терпіння, сил?

Коли думаю про це, мимоволі пригадується пізніша розмова з батьком.

— Знаєш, Остапе, щось спільне між нашою справою і працею хлібороба. Тільки той спочатку сіє і потім жне, збирає, а ми спочатку по зернині збираємо пісню до пісні, а вже по тому хор наш сіє-розсіває ті зерна по всій Україні. Ось так і віддаємо народові взяте у нього, тільки вже в оправі.

Пропаганда оригінальних творів, народних пісень була далеко не єдиною метою хорових подорожей.

«Допіро кілька день, — пише Микола Віталійович до О. М. Куліш¹, — як я повернувся до Києва з артистичної своєї подорожі з хором українським і солістами-співаками.

◇

¹ Українська письменниця Ганна Барвінок.

Виїздив трохи більше, як місяць. Будив заспаних земляків піснями». Будити людей пісню! В цьому він бачив свій обов'язок. Заради цього свідомо йшов на всякі несподіванки мандрівного життя, знову й знову збирав хор, що розпадався з тої чи іншої причини.

Та ось хор зібрано. Батько днює й ночує на репетиціях, і знову (вже в котрий раз!) всі карти переплутує давній ворог всіх починань Миколи Віталійовича — брак коштів.

«Зняв я був велику справу з своїм хоровим турне по широкій Росії і Польщі, зібрав був великий хор чоловіка 40—45, мішаний, тобто — чоловічий і жіночий. Вже раз почав і репетиції, рахуючи виїхати з 15 грудня і 1 лютого. Коли ж капітал, який був призначений для того турне, був невеличкий, 900 карбованців, і через те не можна було дати на місці добрих грошей, бо в путі платив би по 90 карбованців кожному, і дорога моя. А на місці тільки по 9 карбованців у місяць. Усе ж місцеві люди. Тут і вийшла, виявилась фальш. Стали переманювати голоси. Я постеріг, що це дуже небезпечна річ, бо подорож цю треба було звершити або з великим тріумфом, або ж повна була б згуба. Я розрахував — краще не рипатись, аніж згубити і своє ім'я, і справу народну. Я розпустив хор. Може, як бог дасть віку, пізніше вдасться» (З листа Лисенка до Б. Познанського).

Не могу не відзначити, що таку обережність Микола Віталійович виявляв дуже рідко. Далеко частіше рушав у турне мало не з порожньою касою, і якщо віз хоровий все ж котився (до того ж досить успішно, а часом і з великим тріумфом), то пояснюється це ентузіазмом, безкорисливою любов'ю до пісні багатьох учасників хору, не кажучи вже про самого їх організатора й незмінного керівника. А скільки здоров'я коштували Миколі Віталійовичу усякі «височайшие» і місцеві заборони на українське слово, українську пісню! Бувало, вже і хор зспівався, і гроші на подо-

рож зібрано, а їхати не можна: сиди та жди, дозволить чи не дозволить губернатор.

«Чи приїхав вже новий губернатор в Полтаву? — з тривогою перепитував Маркевича Микола Віталійович.— До нього треба мені звернутись за дозволом співати хорові концерти по повітах. Як Вам здається — чи дозволить?»

Відповідь чомусь одразу не надійшла. І батько, вже не на жарт занепокоєний, знову пише до Маркевича.

«...Нема та й нема від Вас звістки... Вже і з Петербурга, з драматичної цензури прийшло розрешення текстів, і од городів християнських теж повідомлення листами маю, що всі ждуть і раді слухать (Ромни, Лохвиця, Гадяч, Миргород, Хорол). А головне, біда в тому, що поки нема звістки з Полтави, не можна передового заздалегідь висилати з Києва, а то ж є діло великої важності зарані послати, анонсувати, улаштувати з залою, афішами, білетами. Крім того, зоставатися в Києві далі 20 іюня — неможливо, бо семінарам, котрі кінчають 11-го останні екзамени, не буде чим жити і де мешкати. А дні минають та й минають — не знаєш, що думати й гадати...»

Благаю Вас, голубе, дайте ж мені вістку, чи буде що з дозволом на Полтавщину. Вона мені дуже важна, бо це край перед степом, Катеринославщиною, Донщиною і далі мені відомий і мене знають люди; тут є надія і поспіх мати, а там уже, як бог приведе...»

«Гадаю їхати у Львів на виставу: просять дати концерти. Воно й пожадано, але враз і небезпечно,— ділиться він своїми побоюваннями з Борисом Познанським,— бо Москальофіли того й чигатимуть, щоб з якої там маніфестації зробити донос, а тоді хто поручиться, що мене візьмуть за хвіст та з череди й викинуть, а інститут¹ — це єдина інституція, що нею я годуюся.

◇

¹ Інститут шляхетних дівчат, де вчителював батько.

Отаке лихо, друже! І треба б, і ніяково!..»

Та ні тимчасові невдачі, ні заборони, ні доноси, ні прогроз залишитись без посади не відбили у Миколи Віталійовича потягу до улюбленої справи.

«...Є в мене думка,— пише він до Маркевича в Полтаву,— зібрати добрий мішаний гурт (чоловіка 40) і з доброю українською широкою програмою їхати на французьку виставку у Москву на два місяці — іюль і август. Для цього треба зібрати у Києві людей з добрими голосами (мужчин — чоловіка 25 і жінок — душ 15), почати з їми репетиції, і вчення місяця з півтора і тоді вже відправлятись у Москву. Для цього треба чималі гроші, але вони знайдуться. Порайте мені, голубчику, людей з добрими голосами тенорів, басів, може, й з жіноцтва у Вас є на прикметі — сопрани або альти. Звичайно, я шукатиму і в Києві і, певно, дещо знайду, але й по других городах бажано б мати заруку. Якщо такі суть у вас в Полтаві в хорах або й на стороні, то подайте мені, голубе, адресу їх... Не відмовте мені, будь ласка, якнайскорше одписати, зібравши відомості. Бо якщо на справу піде, то з 15 мая треба б уже й почати вчення, бо вчити є чимало чого».

Микола Віталійович у ці дні не знав спочинку. Розучував нові пісні, відбирав солістів і працював з ними окремо. Найближчими помічниками його в підготовці до подорожі були Яків Петрович Гулак-Артемівський — службовець залізниці, близький родич знаменитого автора опери «Запорожець за Дунаєм», Кирило Стеценко — любий учень батька, згодом відомий український композитор. Наш будинок у ці дні ставав справжнім штабом хору. Бува, в яку кімнату не заглянеш, всюди широченні шаровари, вишивані сорочки — то готуються для учасників хору національні костюми.

Маршрути хорових подорожей обговорювались заздалегідь і для мене особисто часто перетворювались на іспит з географії.

— Ану давай, Остапе, свою карту та підсїдай ближче. Олівець прихопив? Готово? Ну, поїхали. До Катеринослава пароплавом. Слов'янськ, Юзово... Знайшов? Поїхали далі. Таганрог, Ростов, Маріуполь, від Бердянська через Азовське море до Керчі. А там Феодосія, Ялта, Севастополь. І себе покажемо, і людей побачимо.

Я, звичайно, стараюсь з усіх сил, радий, що хоч чимнебудь можу допомогти батькові. Та одне діло подорожувати по карті, а друге — все побачити на свої очі.

Нарешті день від'їзду, призначений на день початку літніх канікул в семінарії, настав. Об'їхали ми в те літо Київщину, Катеринославщину, Волинь, Полтавщину. На цілу версту розтягувалася наша валка з тридцяти возів. Спека. Над дорогою пилюка — світу не видно. Поскрипують колеса. На возах хто спить, хто перегукується, а хто пісню підтягує.

Раді хлопці, що вирвались з набридлих семінарських стін. На волю, на волю — одна пісня вчувається їм у гомоні хвилястого степу, в розмаї теплого буйного вітру. Вітер підхоплює слова пісні, яка тільки тут, серед цього шелестіння чебрецю та молочаю безкрайого степу і могла народитись.

Попереду чумацький отаман
На сопілочку грає...
Що він грає, грає-виграє,
Він пригодоньку знає.

Хтось з хлопців кидає жартома:

— А чим наш Микола Віталійович не отаман? Отаман пісні української. І теж собі все попереду та попереду. На воза і не сідає.

Батько і справді крокує поруч, думає своє. Я знав, що в такі хвилини краще нічим його не турбувати. Минав час, і він знову ставав бадьорим, упевненим, войовниче настроєним. А «воювати» Миколі Віталійовичу під час концертних подорожей доводилось частенько.

Хор виступав у невеликих містах («Так ближче до людей», — не раз повторював Микола Віталійович), і ніде концерт не міг відбутись без дозволу місцевої влади. Кожен концерт дався батькові з боєм. В одному місті начальству програма не до вподоби, в іншому — свій унтер Пришибеев ніяких зборищ і концертів не терпить. Тоді батько пускав у хід «важку артилерію хору» — трьох семінаристів, що знали всі ходи до жандармського серця. Так було і в Лубнах, де справник, вже наслуханий про «крамольний» хор Лисенка, сам з'явився на концерт у повній формі при хрестах. Перед початком концерту він, пам'ятаю, все грозився батькові:

— Шевченківським духом від вашого хору тхне, бунтарським. Не дозволю!

Батько нічого не відповідав справникові, а спокійно одягав свій диригентський фрак. Та я помітив, як він підморгнув «важкій артилерії», і далі все пішло, як по-писаному. Три семінаристи немов з-під землі вирости біля справника, «помиляючись», тричі назвали його «високородієм» і одразу сподобались високому начальству. Незабаром семінаристи пошепки вже запевнили «його високородіє», що ніякий концерт на сухе горло не піде, що непогано було б те бідне горло промочити. Куди водили семінаристи «начальство», скільки чарок було випито, — не скажу, та повернувся справник на своє місце у першому ряді втихомирений.

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте! —

гримів хор, а справник лише кліпав очима і разом з усіма аплодував і народним пісням, і шевченківському «Заповіту».

Ніколи раніше не бачив я батька таким: повертаючись до залу, він з презирливою посмішкою переможно поглядав на п'яне «високородіє». Було щось по-хлоп'ячому пу-

стотливе в погляді Миколи Віталійовича. Настрій його передавався всім: і хористам, і публіці. І коли хор наприкінці заспівав відому тоді пісню «Гей, до зброї», її тут же підхопив зал.

Добре пам'ятаю ще один концерт, на цей раз у Прилуках у літньому театрі. Хоч старе дерев'яне приміщення називалося театром, та воно більше скидалося на сарай. Про концерт тут дізнались за кілька днів до нашого приїзду, і в день концерту не було вже жодного квитка, а з сусідніх сіл все підїжджали селянські вози. Прибігає за куліси до батька розпорядник:

— Як бути, Миколо Віталійовичу, у залі повно людей, а на вулиці селян багато. Приїхали пісні ваші послухати. Що з ними робити, як прогнати — не знаю.

— Як це прогнати? — розгнівався Микола Віталійович. — Для кого ж тоді наш хор? Відкривайте вікна, двері, хай всі слухають! Всі!

Ретельний розпорядник змушений був скоритися. На підвіконнях, біля дверей — всюди замаячили квітчасті хустки, щасливі обличчя дівчат, парубків і літніх дядьків. Стало тихо і на майдані біля театру, де на возах сиділи сотні селян. Цю насторожену тишу будять, рвуть на шматки гнівні шевченківські слова, грізна мелодія:

...Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.

Ніколи в час нашої подорожі хор не співав так злагоджено, з таким натхненням, як цього дня. Батько не раз з сльозми на очах згадував цей концерт, як велике свято на своєму нелегкому тернистому шляху.

Х. У СТАРОГО КОЗАКА НЕЧУЯ

КВІТНЕВОГО РАНКУ. «БЛАГОСЛОВІТЬ БАБІ ПАЛАЖЦІ СКОРОПОСТИЖНО ВМЕРТИ». ОДНІЄЙ НИВИ СІЯЧІ. НЕНАРОДЖЕНА «МАРУСЯ БОГУСЛАВКА». В ГОСТЯХ У СЛАВЕТНОГО ПИСЬМЕННИКА. ЧИ НЕ ПОКЛИКАТИ БАБУ ПАЛАЖКУ? «ВОВКИ ТА ВІВЦІ». «СЕЙ КАМІНЬ ВОЗОПІЄТЬ». НАД ДНІ-ПРОВИМИ КРУЧАМИ

Ранок. Квітнєве сонце по-літньому заливає мою кімнату. Підскакую, мов опечений. Біда, проспав, знову наглядач мораль читатиме, та ще, може, й без обіду залишать. І... тут же вибухнув сміхом. Який тут наглядач! Під три чорти «без обіду»! Сьогодні ж перший день великодня. На цілий тиждень вільний від гімназії. Ні тобі зубрьожки, ні латині, ні проклятого грека, ні директорського ока. Воля!

Такі чи приблизно такі почуття володіли мною у той далекий квітневий ранок 1899 року. Лише той, хто сам учився в старій класичній гімназії, відчував щось подібне. Ми, гімназисти, чекали свята, мабуть, з більшим нетерпінням, ніж сам митрополит київський, хоч не пам'ятаю жодного богомільного серед своїх товаришів. Навпаки, всі ми, починаючи з третього чи четвертого класу, охоче розповідали один одному анекдоти про попів, зачитувались атеїстичними віршами Руданського, які в списках ходили по руках в гімназії. Такий був наш протест проти безглузких уроків «закону божого», довгих, нудних молитв у гімназичній церкві. До того остогидли муштра, жвачка-зубрьожка, історія всіх імператорів і імператриць, великих князів і княженят, страх перед карцером і кондуїтом та інші «принади» гімназичного життя.

Винесло мене з кімнати, мов на крилах. Все посміхалось мені: святково прибрана вітальня, блискуча дека рояля, вишивані рушники над портретом Тараса. Ішов по вітальні,

і на столі підскакували з радісним дзвоном склянки і келихи. І все навкруги співало. Воля... Воля і воля!

З кабінету батька — голоси, сміх. І в свята встає до роботи рано. Та ще й приказує: «Хто рано встає, тому й бог дає», «Ранок вечора мудріший», «Як про мене, то в свята найбільший гріх неробство», «Байдики бити, себто спочивати, встигнемо і на тому світі, а на цьому треба діло робити, бо загадано багато, а вік нам короткий відпущено». Так говорив батько не задля красного слівця. У робочому кабінеті, в сердечній розмові з другом, серед гостей і під час самотньої прогулянки в Китаївському лісі — завжди й усюди працювала його думка. Вимогливо, натхненно, невтомно.

Не встиг і надумати, хто ж то так рано у батька в гостях, аж чую, кличе:

— Це ти, Остапе, заходь, послухай старого козака Нечуя.

В кабінеті поруч з батьком мати і Ольга Петрівна Косач. Її я навіть не вважаю за гостю, бо по сусідству буває вона у нас частенько, чи не щодня.

Сьогодні, правда, Ольгу Петрівну просто не впізнати. На устах її блукає улеслива посмішка. Обличчя таке солодке, ніби медом умивалася. І в голосі мед, і в очах, звернених вгору, теж мед, а в руках тоненька книжечка.

— Господи милостивий та милосердний! І що я людям заподіяла? Сиджу собі в хаті тишком-нишком та богу молюся.

— Моя стежка тільки від хати та до церкви. Я ніколи не зачепила навіть малої дитини, за всіх молюся богу, ще й Параску, стару суку, поминаю в молитвах.

Батько аж заходився від сміху.

— Здорово, Ольго Петрівно! Талант, справжній талант! І як це вас Садовський досі не загарбав до свого театру.

Ольга Петрівна на це ні крихти уваги. Тим же голосом старої богомільниці й знахурки баби Палажки продовжує:

— Вся рідня мене кляне, товче... вже насилу душа моя держиться в тілі. Я не знаю, що вже далі буде. Не можна мені не те що в селі вдержатись,— не можна мені вже на світі жити. Люди добрі! Благословіть мені скоропостижно вмерти! Нехай мій гріх впаде на Паращину душу.

Сторінка за сторінкою розгорталась перед нами добре знайома історія пересудів, чвар і справжніх баталій богомільної знахурки Палажки та брехухи і намовниці Параски — страшна картина життя старого українського села. Летять з-під очіпків баб повиривані коси, валиться під ударами Палажчиної сокири піч, тріщать побиті горшки. За сотку землі, за старого півня, за спадщину син підніма руку на матір, глуха ворожнеча ділить село, сусідів, родичів, сім'ї.

І з кожною сторінкою вгасали іскорки сміху в очах батька, важкий смуток хмарою лягав на його обличчя.

— Скільки читав, перечитував, а щоразу бере за живе. І що то за добрий талант у нашого Нечуя. Читаєш і смішно, і плакати хочеться. Бо кожна смішинка старого письменця на сльозі замішана, на болю сердечному. Як тут не згадати Гоголя: «Скучно жить на этом свете, господа!»

Замовк батько. Замислився, підперши рукою свою, рано посивілу, немов посипану вишневим цвітом, голову. А за хвилину, щось згадавши, посміхнувся:

— Тільки в одному неув'язка у нашого шановного земляченька вийшла. Пам'ятаєте його «Сьогочасне літературне прямування»? Закликав нашу молодь, яка до письменства тягнеться, не вчитись у росіян, а сам гоголівську школу пройшов, та й Тургенєва і Гончарова не минув. Мені здається, що за манерою письма, за стилем Нечуй наш автору «Обломова» рідний, кривний, так би мовити, брат. Все у них з дрібничок складається. У Гончарова — диван, ха-

лат, нічні туфлі, пусте, бездумне животіння, неробство. У Нечуя — нікчемні чвари, важка безрадїсна праця, безглуздї баталїї на тїсних селянських дворах за горщик чи за стару грушу. І все описується серйозно, кожна навіть найменша деталь освітлюється з усіх боків — і так, і сяк. Дрїбниця до дрїбниці. Краплина до краплини. А виходить море. Житейське море.

Я сидїв мовчки, мов заворожений. Мати теж не встрявала в розмову. Говорили лише її очі. Великі, сумні, ніжні, вони молодю й закохано зустрічали кожний рух батька.

— Миколо Віталійовичу, — запитує Ольга Петрівна вже звичайним голосом, — давно вже хотїла вас спитати, чому так і не з'явилась на світ опера «Маруся Богуславка»? Адже ж ви, пам'ятається, разом з Іваном Семеновичем доводили цю дитину до пуття?

— Давня історія. «Преданье старины глубокой», — посміхнувся батько. — Я, признатись, і тепер, хоч не мало води в море витекло з того часу, жалкую, що зупинились ми з Нечуєм напівдорозі, а було колись — одна спільна думка зогрївала наші здібності артистичні. Одне поле орали, одним зерном засївали, добрим зерном, а що не зїшло воно, не заколосилось буйно, то на це були свої причини.

Розповїв батько про своє перше знайомство з «красним письменцем», сердечно шановним земляченьком Нечуєм-Левицьким. Звела їх на початку 70-х рокїв Київська громада (Левицький учителював тоді в Кишиневі і тільки наїздив до Києва).

Микола Віталійович, невтомно розшукуючи, записуючи й обробляючи перлини музичного фольклору, не забував і про словесні казки, легенди, загадки, прислів'я. На цьому полі він і пізнав ближче Івана Семеновича, який давно вже відчував себе, як риба у воді, в етнографічному морі сільських обрядів, звичаїв, пісень і дум.

А хто ще так досконало знав життя, психіку, склад характеру і думок українського селянина в кріпацький і докріпацький період? Миколу Віталійовича не міг не захопити також глибокий інтерес Нечуя-Левицького до героїчної історії України і те, що в сиву давнину свого народу він заглядав очима художника і вченого.

А тут трапилось таке. Захопився Нечуй-Левицький відомою «Думою про Марусю Богуславку». Побував, та ще й не раз, у самому Богуславі, записав від старих людей різні варіанти думи і пісень про легендарну Марусю, докопався до найстародавніших їх джерел. Все це й надихнуло Івана Семеновича на створення оперети. Він звернувся до М. Лисенка з листом, поділився своїм лібретто, запрошуючи його написати музику.

— Чимчикував я тоді додому у Полтавщину аж з Таращі, коли впав мені у руки цей лист,— згадував батько.— Зрадів думці спасенній любимого письменця так, що й не сказати, та й почував в собі творчі сили (якраз завершував успішно «Різдвяну ніч»). Прочитав лібретто. Бачу — не те, що гадалось.

— Виділась мені Маруся Богуславка постаттю величною, героїчною, українською Жанною д'Арк. Не особистим коханням, не плотським почуттям керувалась вона, рятуючи від турецької неволі своїх братів-українців, а гарячою любов'ю до рідного краю, до України далекої і милої.

— Такою і народ бачив свою Марусю, полонену ворогами, потурчену й побусурманену (у полоні Маруся стала дружиною турецького паші і мала дитину від нього), та нескорену. Недаром у думі Богуславка нікого з бранців не кохає, а по тому варіанту лібретто, яке мені надіслав Іван Семенович, виходило все навпаки: все впливало з плотського почуття, з вірного кохання Богуславки до запорожця Тетері, сама Маруся з'являлась у виставі вперше аж у третій дії.

— Поділився я своїми сумнівами-думками з Іваном Семеновичем. Зав'язалось у нас дружнє листування. А вже саме перед від'їздом до Петербурга склали ми з Михайлом Старицьким свою програму лібретто. Іван Семенович погодився з нашим планом і лібретто переробив, та, на жаль, цим і кінчилось наше спілкування.

Батько тоді так і не пояснив до кінця, чому лібретто Левицького побачило світ без музичного оформлення, хоч Микола Віталійович встиг створити цілу низку окремих фрагментів не для оперети, а навіть для цілої опери. Вже незадовго до смерті, коли він готував до друку свою улюблену дитину — оперу «Тарас Бульба», знову у розмовах впливали ті давні дні, справжні причини нездійсненого задуму.

Навчання в Петербурзі у Римського-Корсакова, зустрічі з корифеями російської музики, композиторська, диригентська і артистична діяльність, концерти у «Соляному городку», пропагування в столиці Росії слов'янської, зокрема української, музики, пісні — все це настільки захопило Миколу Віталійовича, що запал до «Марусі Богуславки» у нього на час дещо ослаб. Написані фрагменти і сцени (особливо захоплювала Миколу Віталійовича своєю динамічністю сцена виборів гетьмана) так і залишились у творчому портфелі до слушного часу. Не довго і лежали, бо на початку 80-х років Микола Віталійович Лисенко з головою поринув у роботу над своєю новою оперою «Тарас Бульба».

Працюючи над «Марусею Богуславою», Микола Віталійович, звичайно, не думав і не гадав, що так станеться. Але вийшло, що музика сцени виборів гетьмана (яка, до речі, за свідченням самого Миколи Віталійовича, переключється зі сценою віча в «Псковитянці» Римського-Корсакова) в своїй основі перемандрувала до 3-ї дії опери «Тарас Бульба» (сцена Січі).

Ось як згадував про це батько.

— Все літо 1880 року просиділи ми з Михайлом Старицьким у його маєтку на Поділлі (село Карпівка) над лібретто «Тараса». Дійшла справа до 3-ї дії. Михайло в запалі почав грішити проти історичної правди. Я не погоджувався з ним в багатьох епізодах, які стосуються саме деталей обряду. Якось сиджу за роялем і раптом мене осінило: а що, як сцену у Січі за лібретто Нечуя-Левицького та взяти за зразок для 3-ї дії «Тараса»? До того ж у мене і музичних фрагментів до цієї сцени досить є. Іван Семенович, треба сказати, чудово змалював обрання гетьмана, наче скопіював його з історичних описів Яворницького і Антоновича. Які там фарби яскраві, які розкішні, образні типи, запал боротьби! Старицький, коли я нагадав йому про «Марусю Богуславку», цілком погодився з моїми думками, і за короткий час сцена у Січі (вибори кошового) була зроблена.

Пізніше, коли за настирливим проханням Нечуя-Левицького довелось Миколі Віталійовичу програти дещо з «Тараса Бульби», він зауважив:

— А знаєте, Іване Семеновичу, якби не ваша спасенна праця над «Марусею Богуславою», то хто зна, як справа пішла б з «Тарасом». Сцена на Січі — то ж вирішальна у всій моїй опері.

Треба сказати, що Іван Семенович був великим прихильником музики, чудово знав народну пісенну творчість, добре розумів її, охоче відвідував концерти і навіть писав про них.

— Прослухавши фрагменти з 3-ї дії «Тараса Бульби», — розповідав батько, — Іван Семенович не тільки погодився з перенесенням багатьох моментів із сцени обрання гетьмана в «Марусі Богуславці» до «Тараса», але навіть розчулився і сказав, що краще й бути не може, чим обрадував мене надзвичайно.

Отже, як бачимо, невдача з «Марусею Богуславною» не завадила дружбі Лисенка і Нечуя-Левицького, двох ораторів на ниві української культури.

Микола Віталійович надіслав якось Іванові Семеновичу свій, побудований на народній основі, твір — «Спів без слів» з присвятою «славному нашому письменцю Івану Нечуєві».

«Прийміть від мене ласкаво, сердечний добродію, — писав він у листі до Левицького, — каравай мій як ознаку щирої любові до Вас і глибокої незмінної поваги до Вашої чесної та високої праці у лиху-злу годину, «в останню тяжку минуту», як каже незабутній наш кобзар».

Нечуй-Левицький не залишився у боргу перед «батьком української музики», «гетьманом пісні», «кобзарем над кобзарями», «володарем звуків», як він називав М. В. Лисенка. Він присвятив йому «Миколу Джерю» — найкращий свій твір, в якому віра в народ, гнівний протест проти панів і будь-якої експлуатації взяли гору над попівським вихованням і буржуазно-націоналістичними поглядами письменника, що часом, мов бур'ян, глушили світлий талант його.

— Знав старий Нечуй, що вибрати для посвяти мені, добре відчував мої думки, — сказав якось батько, коли про це зайшла розмова. — Не покійного раба вибрав, що шию гне під панськими канчуками, а бунтівника обрав, прямого нащадка запорізької вольниці. Знав, хто буде мені до душі. — Микола Віталійович до останніх днів свого життя зберігав повагу до улюбленого свого «письмовця». Сердечно привітав він Івана Нечуя-Левицького на його ювілейному святі.

— Я дуже щасливим себе вважаю, що мені, колись з великим залассям зачитуючому ваших гарних та правдиво малюючих життя народне оповідань, довелося й повітати вас сердечним привітом серед зібраних тут. Хто з нас, тоді ще досить молодих людей, не уносивсь гадками,

мріями та солодкими надіями у славну будучину розквіту рідного слова, рідної літератури, перечитуючи удесьте ваші «Дві московки», «Панаса Крутя», «Причепу»... А той чудовий апофеоз Запорожжя у ваших «Запорожцях»,— свіжонародний, як первісна польова квітка весняна, гарячим, люблячим серцем писаний скіц, освічений палкою і разом правдивою фантазією... Ми постаріли, певне, з літами солідність запанувала в деякій мірі і над почуттями нашими, а враження минулих давніх літ живо снуються в серці і ще й досі гріють вбогу душу, дратовану щоденними лихими обставинами дійсності.

— Поки тих вражень щасливих днів та хвилин, поти й життя. Не кому ж, як авторові тих прегарних повістей і оповідань, належить і слава, узнання і щира шаноба. Вам, славний і шановний наш письменче-повістяре, складаю я мою гарячу вдячність за високі хвилини художнього рисування; ви обрали собі славний путь і причинилися до розросту рідної літератури, виробили собі славне ім'я ревного патріота-писателя і нехай вас бог держить довгі роки серед нас на дальше служіння родині. Слава нашому шановному письменцю Івану Нечуєві. Слава!

Однак, чи не час знову заглянути до Лисенкового кабінету, де ми надовго залишили господаря, його дружину і Ольгу Петрівну та самого автора спогадів. Ольга Петрівна незабаром заспішила додому, кудись вийшла і мати, а батько довго ще сидів за своїм столом, замислившись, схвильований читанням, розмовою.

Раптом підняв голову.

— Ти ще тут, Остапе? А знаєш що, давай, парубче, почимчикуємо удвох до старого Нечуя. Воно, правда, не-прошений гість гірше татарина, та, думаю, зрадіє старий. Ось побачиш!

У мене, признатись, на той день були інші плани. Домовлялись ми з товаришами по класу війнути аж за місто

у Голосіївський ліс, на «волю». Та хіба щодня випадає таке: з батьком в гості. І до кого? До живого класика, чії твори займають таке почесне місце у багатій батьківській книгозбірні. На той час я вже прочитав «Кайдашеву сім'ю», «Рибалку Крутя» і «Бурлачку», зачитувався «Миколою Джерею», і хоч виріс в оточенні композиторів, письменників, Нечуя-Левицького уявляв якоюсь надлюдиною. То ж не жарту... живий класик! Всю дорогу пройшов я з батьком, немов уві сні.

Ось і невеличкий одноповерховий будиночок на Пушкінській вулиці, що ніби приліпився до театру Бергоньє (зараз театр російської драми ім. Лесі Українки).

Тут жив на самоті Іван Семенович з того часу, як вийшов на пенсію. На дзвоник батька на ганочок вийшла миловидна дівчина у сільському вбранні, очевидно, служниця. Батько назвав себе, а за хвилину вже почувся привітний голос:

— Ніколай Віталійович? (Іван Семенович завжди чомусь називав батька Ніколаєм, а не Миколою).— Заходьте, заходьте, милості просимо. Щасливий вас бачити живим і здоровим.

Услід за батьком і я зайшов до кімнати. «Живий класик» виявився звичайним дідусем, невисокого зросту з білосніжною короткою борідкою і густими чорними бровами, з-під яких аж сяяли від задоволення невеликі, допитливі, розумні сірі очі. Все на ньому: старого покрою костюм, білий, твердо випрасований комір, чорна краватка — говорило про надзвичайну охайність і скромність.

Таким же здався мені й кабінет письменника, куди нас одразу запросив Іван Семенович. Невеликий письмовий стіл, на ньому фотокартки в акуратних рамочках, над столом портрет Шевченка, в кутку шафа, повна книжок, кілька стільців, невеличкий диван-софа. Ось і вся обстановка.

Похристосувались, як водиться.

— Нарешті, Ніколай Віталійович, пожалували до мене, давнього вашого шанувателя. Та ще й «со чадом». Славний витягнувся хлопчина. Бачу, бачу — гімназист.

— У якому класі? — до мене. Стою ні живий ні мертвий. Знаю по розмовах, що Іван Семенович все своє життя вчителював. Ще й екзамен перед батьком влаштує на перший день великодня. Ото буде! З вогню та в полум'я. Однак обійшлося без екзамена.

— Чого це вас, Іване Семеновичу, — спитав батько, — останнім часом на людях не видно?

— Та живу я один, мов билиночка в полі. Різні хвороби налетіли на мене, як ті вітри степові на билину. Ось і сьогодні щось нездужаю.

— Що ж то воно таке з вами, любий земляченьку?

— Та щось підпирає увесь час всередині, наче «діжа сходить». Піднімається та піднімається, як на дріжджах. Я вже і так, і сяк, а вона росте та й росте.

І все це промовляється самим серйозним тоном, без тіні усмішки на обличчі. Тільки в очах миготять і поблискують смішинки — веселі, лукаві чортенята, такі принадні й природні для творця «Кайдашевої сім'ї».

Батько в тон Івану Семеновичу:

— А, може, запросити бабу Палажку? Прикладе макітуру та й витягне ту діжу?

— Еге, еге, хіба ж в такий день Солов'їху впіймаєш? Треба в Києві на страсному тижні висповідатися, в чистий четвер одговітися, молебен на печерах найняти, на часточку дати, на святі моці по шагу покласти. По всіх святих місцях бігає, свічки ставить, паску святить. Бабу Палажку у великдень? Скажете таке!

— Тоді самі, земляченьку коханий, потрусіть ту діжу. Добре потрусіть. Вона й сяде.

— Діло говорите, добродію, — все ще серйозно промов-

ляє Іван Семенович.— Може, й справді потрусити? А то ті хвороби заскубуть, заклюють мене, як люті шуліки голуба невинного.— І обидва приятелі заливаються, наче діти, гучним сміхом.

Якось непомітно розмова перейшла на серйозніші теми. Іван Семенович, який, видно, на той час вже одійшов від громадських справ, жадібно розпитував про останні новини політичного й культурного життя, цікавився, над чим працює тепер батько. Микола Віталійович і собі запитав:

— А що нового ви маєте, Іване Семеновичу, в своєму літературному здобутку, чим порадуєте нашу публічність?

— Та воно, тее-то як його, щось не пишеться. Старість не радість. Куди сила пішла? А був, знаєте, на вашому концерті оце недавно. І досі, як у тумані ходжу: весь у полоні вашої чудової музи. Так і звучить у моїх вухах «Думка-шумка». Ота дума кобзарська у першій частині до сліз зворушила. Як променисто промовляє вона про героїку народу нашого, його теплячу мужність. І який контраст — друга частина, «Шумка». Так наче й чуеш: «Вдаримо лихом об землю — все їдно наша візьме».

— Під впливом «Думки-шумки» і написав одну невеличку річ. А оце, якщо здоров'я дозволить, хочу знову до баб моїх повернутись. До Гришихи й Солов'їхи. Щоб за вуха і на сонечко. Може, яку нечисть в них випече. Та й людям користь. Що виїде — побачимо. «Сказала ж Настя...»

Старий письменник замовк. Тихим смутком повіяло від його похилої постаті, зажуреного обличчя.

Батько, видно, щоб перебити настрій, сказав:

— А знаєте, сердечно шановний Іване Семеновичу, чого ми до вас завітали? Хотів вас на повітря витягти. До Дніпра-батька. Гріх в такий красний день сидіти в чотирьох стінах. Жаль, здоров'я вам не дозволяє.

— Та воно й відпустило трохи, як поговорив з вами. Наче живої водиці напився. І справді, виберемось на волю. А то як би я не зробився в цій келії схимником-затворником.

За кілька хвилин ми вже були на вулиці. Помаленьку спустились до Хрещатика, що аж кипів від людей. Кого тільки там не було у той теплий, ласкавий, сонячний день! Ось у кареті, мов квочка з курчатами, розляглась дебела купчиха з своїм виводком. Попереду у відкритому ландо котить якась розфуфурена красуня; чітко, по-парадному відбиваючи крок, хвацько віддає їй честь офіцерик у новенькому, видно щойно від кравця, мундирі. Серед натовпу то тут, то там, мов чорні дзвони, пливуть, підмітаючи рясами брук, поважні, годовані попи. На Царській площі, збившись до купи, сіріють овечими отарами прочани. Чорніють серед них старенькі бабусі в темних очіпках, молодіці — хто в жовтих сап'янцях, а хто й босоніж, — роззявивши рота, водять очима на всі боки.

— Вовки і вівці, — заговорив Іван Семенович, показуючи на попів і прочан.

— Еге, земляченьку, — не стримався батько, — тут ми всіх ваших знайомих зустрінемо. І бабу Палажку, і Мелашку. А то гляньте, чи не Кайдашиха на нас сердито зиркає?

— То вона нам, добродію, знак подає, що, мовляв, негаразд у такий день по Хрещатику вештатись, святе місце минаючи. З Кайдашихою, самі знаєте, жарти погані. Отож, любий Ніколай Віталійович, почимчикуємо до Лаври. Га? Дасть бог, баба Палажка стрінеться — враз від усіх хвороб вилікує.

— Куди, дорогий земляченьку, ви, туди і ми, — зрадів батько, — як Данте за Вергілієм.

Біля Лаври народу — і голці ніде впасти. Прочани з торбинками й вузликами, старці висохлі, мов мумії, дебели

ченці з такими масними обличчями, що хоч сало топи. Біля брами меткі чоловічки солодкими голосами афонського пройдисвіта вихваляють свій божий товар: кипарисові хрестики, свячену в темно-зелених пляшечках воду з Йордана, чудотворне волосся святих угодників, свічки. Ченці в чорних рясах з червоними пиками дають останні настанови прочанам. «Люди добрі, раби божі! Не обминайте, парафіяни, мощі святих, не жалійте ні молитв, ні грошей, і буде вам велике благословіння. Пам'ятайте! Преподобний Мирон зміяє трясучу хворобу, а хто хоче зберегти своє майно від пожежі — прикладись до неопалимої купини».

Ми ледве проштовхнулись крізь натовп, якраз минули велику сяючу золотом дзвіницю і підійшли до трапезної церкви, коли увагу батька привернув тихий спів:

Візьміть Семена Палія під руки
Та забийте Семена Палія
Та й у кріпкі заліза,
Ой посадіте Семена Палія
Та й у темну темницю,
У залізну клітку, за залізні двері.

Сліпий кобзар, втопивши вицвілі білі очі в небо, немов здаля прислухаючись до гнівного рокоту кобзи, співав сумну повість про славного Палія та чорну Мазепину зраду: як Іуда-гетьман сам власною персоною завітав до оселі ненависного йому козацького батька, як господареві за гостинним столом отрути-зілля підсипав, як кинув орла у залізну клітку.

Іван Семенович кудись подівся. Батько підійшов ще ближче, заплющив очі — так він краще запам'ятовував мелодію, коли не вдавався до записної книжечки. Слова були йому добре знайомі (пісню про Палія він записав ще в молоді роки), але в мотиві, здалось, вловив щось нове.

Кобзар замовк. Посипались мідяки у шапку. Іван Семенович в ту мить виринув з густого натовпу так само несподівано, як і зник. Обличчя аж сяє.

— Що скажете, добродію, на таку оказію? Давно вже не бував тут. Ото під спів кобзаревий згадальсь побратими Палієві, великомученики святі Кочубей та Іскра. Думаю, по старій пам'яті, могила їх далеко, а вона ось — поруч. Не могила, скажу я вам, шановний наш Бояне, а лібретто героїчної опери.

Ми підійшли до огорожі. На чавунній плиті під самою стіною зверху хрест і череп, немов герб Лаври. Під ним текст.

— Ви тільки послухайте, Ніколай Віталійович, яким поетичним словом промовляють до нас старі могильні плити:

«Кто еси мимо грядет о нас неведущий,
Елицы zde естемо положаны сущи.
Понеже нам страсть и смерть повеле молчати,
Сей камень возопієть, о нас ти вѣщати».

Іван Семенович читав, не поспішаючи, повторюючи і перекладаючи ті місця, які йому особливо подобались. І тоді старечий голос дзвенів, як голос пророка:

«...Сей камень возопієть —
Камінь закричить.
И за правду и верность к Монарсе нашу
Страданій и смерти испіймо чашу.
Злу данієм Мазепы все вечно правы.
Посечены zostавше топором во главы...»

— «Посечены во главы»... Страчені на голову самі про свою смерть розповідають. Аж моторошно стає.

Дивіться, тут ще й приписка родичів:

«Року 1708 місяця Іюля 15 дня посечены средь Обозу Войскового за Белою Церквою на Боршаговке и Кошевом Благородный Василий Кочубей, Судія Генеральный Іоанн

Искра, полковник Полтавський. Привезені же тела їх Іюля 17 в Київ и того ж дня в Обителі Святої Печерської на сем месте погребені».

— В якому вчимося класі, добродію гімназисте? — звернувшись до мене, першим порушив мовчанку Іван Семенович.— А пушкінську «Полтаву» вже вивчали? Кажуть, біля цієї могили й зародилась вона. А, може, цю саму пісню слухав Пушкін із уст батька чи діда нашого кобзаря. Ви сюди товаришів своїх приведіть. Хай послухають, що камені вопіють. Тоді й «Полтава» розкриється перед вами в усій трагедійній величі й красі.

— А вас, Ніколай Віталійович, не надихає сей камінь? Лицарська вірність і підступ, іудина зрада, смерть на плаші за правду й вірність. Який драматизм, які постаті!

— Задум цікавий, земляченьку любий, та навряд чи у мене щось тут вийшло б путне. Бо ж, хоч мені пушкінська «Полтава» до душі, ні разу не зраджував я у великому оперному морі своєму лоцману, завжди любому моему серцеві автору «Тараса Бульби» — Миколі Гоголю. А постаті Палія, Іскри, Кочубея благородного приваблюють. Ще й як!

«...Страсть и смерть
Повеле молчати...»

Народ не мовчить, народ давно вже виніс у пісні свій справедливий суд, і тому,

«Хто душу запродає,
Жупан шовком вишиває»,

і тим,

«Хто в Сибіру погибає за віру,
Хто сиву голову поклав за рідну землю».

Ми вже повернулись до брами, коли з високої дзвіниці нам навздогін ударили дзвони.

Юрба прочан кинулась на той дзвін, неначе овечки до ясел із сіном.

— А знаєте, — на худорлявому обличчі старого письменця хитра усмішка, — знаєте, добродію, яку то пісню виспівують дзвони? Нумо, послухайте. Малі аж захлинаються, благають, випрошують: «Дай, дай, дай!» Великі вже не випрошують, а басом, як той становий, вимагають: «Дай-а-й!» Середні, щоб було не злякались вівці-парафіяни, і собі голос подають: «Дай, дай і прямо в рай!»

Іван Семенович оживився, навіть щоки його порожевіли. Чи то повітря весняне повіяло, чи так зрадив зустрічі з своїми старими знайомими.

— Та ж вони, мої герої, прямо з життя й потрапили на папір. А то, Ніколай Віталійович, деякі добродії — поважні критики — бачать в мені талант до художнього вимислу та й тільки. А на те не вважають, що я роками виходив і виїздив місця, де народжувались, росли, важко робили, кохались і множились герої моїх оповідань і повістей... Коли пишу, їх обличчя завжди стоять переді мною. Їх болі й зітхань, нужда й горе крають мені серце. Візьміть Кайдашів. Довго спостерігав я таку сім'ю в Семигорах. А що не добачив, те від тамошніх людей почув.

— Микола Джеря і вся його сім'я теж живі, не вигадані мною. Отак і всі мої «діти» з життя. Хоч, звичайно, все якось по-своєму переварюється у творчій уяві. До публіки потрапляють не в сирому стані, а з моєю «підливою». Так воно смачніше.

— Та що вам сказати. Одного ми поля ягоди, однієї пісні сіячі. Самі знаєте, як воно робиться.

Отак, у розмові, не поспішаючи, вибрались алеями старого парку на схили дніпрові. Поділ лежав перед нами, як на долоні. Зліва до самого неба височіла золотобрава дзвіниця старої Софії, червоніли дахи на будинках, повита сизуватим туманом, ледь-ледь синіла зубчата лінія лісів.

Весняна повідь саме набралась сили. І внизу густим чорним морем розлився Дніпро. Хвилі-веселки вигравали над Трухановим островом. Лише подекуди зеленіли кущі верболозу. Далі, на самому виднокраї жовтіли стріхи напівза-топлених хат, а за Рибачим зовсім не видно було землі. Там вода зливалась з блакитним небом, перламутровими хмарами, що, мов вартові, застигли над Дніпром.

Батько, важко обпершись на гуцульський свій топірець, немов скам'янів. Мовчки вбирив у себе всі пахощі, усю красу дніпрову. Мовчав і старий Нечуй. Тільки одна сльоза, важка сльоза самотньої старої людини викотилась з його очей і розтанула в густій сивині.

— Так хороше, так хороше на світі, що й помирати не хочеться,— раптом почувся його гарячий шепіт. Батько обернувся на голос:

— Рано, рано рихтуєтесь ви у далеку дорогу. Куди там помирати! Ми ще з вами покажуємо, любий мій земляченьку. Ще й Джериних онуків побачимо вільними. Хто зна?!

ХІ. ВІРНИЙ ТОВАРИШ І ДРУГ

ВИХОВАНКА ЛЕСГАФТІВСЬКИХ КУРСІВ. ГЕРОІНЯ-ЖІНКА. З ПІСНІ СЛОВА НЕ ВИКИНЕШ. КРОПИВНИЦЬКИЙ. НАДСОН. АВТОР УЛЮБЛЕНОЇ ІЛЛІЧЕМ ПІСНІ. НЕЗАКІНЧЕНА РОЗМОВА

Відколи пам'ятаю свою матір, Ольгу Антонівну Липську, бачу її завше в роботі. Вранці нас будив її ласкавий і вимогливий голос:

— Катре, Галю, Мар'яно, Остапе, вставайте! — Воно й вставати неохота, а ще більше йти до тієї капосної гімназії. Та з мамою жарти погані. Мить — і ковдри у неї в руках.

— Хай ведмежата сплять, а вам пора за діло братись. Бо без діла жити — тільки небо коптити.

Ми знали, що говориться це матір'ю не задля красного слівця. Встаєш до гімназії, а вже форма твоя випрасована і на столі сніданок, в кімнатах чисто, привітно — і у всьому мамині руки впізнаються. Лагідні й тривожні, неблаганні й ніжні мамині руки. Вони готували найсмачніші у світі страви, перегортали сторінки наших гімназичних зошитів, легким, обережним дотиком торкались дитячого лобика, міряючи температуру, білими лебедиками літали над клавішами рояля.

У музиці вона кохалась усе своє життя.

...Вечір. Батько у від'їзді чи десь затримався в справах. Ми одні з матір'ю у вітальні.

— Мамочко, ріднесенька, мила, заграй нам що-небудь!
Мати посміхається:

— Ну, що з вами, ведмежатами, робити? Вранці не добудишся, а на ніч глядячи вам музику подавай.— Підходить до рояля (ура! наша взяла!) і строго:

— Добре. Гратиму. Та потім усім спати одразу.

Біля рояля мати якась інша. Зібрана, зосереджена. На блискучому чорному дзеркалі деки відбивається її таке незвично суворе обличчя, великі карі очі, в яких так і світиться розум, енергія і... невмолимий смуток. Так сидить вона хвилину, другу. Ось пальці обережно торкнулись клавішів, так обережно, ніби бояться поранити їх грубим дотиком.

Грала нам мати свої улюблені речі: п'єси Чайковського, Лисенкову «Пісню без слів». Та найбільше любила вона шуманівські «Мрії». Чарівна мелодія полоняла наші серця, піднімала на своїх прозорих крилах.

Якось під час гри обернувся я на легенький скрип дверей. Дивлюсь — на порозі батько. Погрозився пальцем: мовляв, мовчи. Стоїть, слухає. Не знаю, що вчувалось йому на цей раз у шуманівських «Мріях». Та коли я знову обернувся, сльоза росинкою застигла на його обличчі. Що то були за сльози? Щастя чи тривожного передчуття раптової смерті найдорожчої, найближчої людини?

Чим була для нас наша мати? Талановитим педагогом, тактовною і вимогливою наставницею. Чим була ця людина для батька? Дружиною-матір'ю, дружиною-сестрою, мудрим порадиником і невтомною помічницею, найвірнішим другом, що рука об руку, серце з серцем пройшла з ним найважливіший період його життєвого творчого шляху. Мені не раз доводилось чути від матері, що познайомила її з батьком любов до музики, до рідного пісенного слова.

Батько і після смерті Ольги Антонівни, треба думати, із добре зрозумілих причин такту у розмовах зі мною ніколи не торкався ні причин розлучення з першою дружиною О'Коннор, ні історії знайомства з матір'ю. Лише кілька

років тому, розбираючи його епістолярну спадщину, я натрапив на лист Миколи Віталійовича до І. П. Андріанопольської — своєї колишньої учениці в Інституті шляхетних дівчат.

Минав восьмий рік після смерті улюбленої дружини, вірного друга — гостра, пекуча туга втрати стала світлою, освідомленою тугою. Може, саме тоді, коли батько присів до столу, щоб написати листа Андріанопольській, хтось у сусідній кімнаті загравав Шумана, і давні спомини заповнили мозок і серце.

«...Раз в посту поехал я концертировать в Чернигов, куда меня земляки много и часто звали. Там я имел выдающийся успех не только артистический, но и национально-сознательный. Весь интеллигентный Чернигов брал участие (да какое!) в грандиозном чествовании меня. Огромное половодье Десны, разрушенный мост, все это дало основу проводам меня на десятках больших барок, шмоток, дубов с музыкой, вином и проч. Естественно, что и божественные создания молодые черниговские составляли украшение этого поезда-кортежа. С божественными созданиями или, лучше сказать, в центре их, я был посажен на барке. Меж юных дев, увенчанных цветами, была одна брюнетка с темными, живыми, искристыми глазами, такими, как у Тарасика. Она слыхала раньше, что я еду из Киева с концертом, и когда вечером я был в одном доме, и она была там, то, как она позже признавалась мне, ее била отчего-то лихорадка, она чего-то ждала, чувствовала, что с нею должна произойти какая-то перемена: ей хотелось видеть меня и боялась, и первые наблюдения надо мной она производила из-за самовара. Но я человек простой, общительный, не задающийся и в течение вечера играл много, говорил и в гурті познакомилс с нею.

Это была Ольга Липская, дочь отставного полковника, родом из поляков, но принявшего во время восстания

1863 г. православие, женившегося на одной из черниговских дворянок. Мы скоро познакомились, и так как я всегда отличался доступностью, простотой, то мы и подружились с нею, пока мне выезжать обратно в Киев. Оля была очень способна к музыке, рисовала прекрасно. Пленилась она моей игрой, композициями, захотелось ей учиться смертельно... Отец ее спросил меня: «Могли ли бы взять ее к себе в ученицы?» Я ответил полным согласием. Где же ей жить? Я предложил в квартире, где я жил с отцом и матерью моими... Мы занимались и очень успешно, она очень мило играла, гуляли, читали... Тут любовь наша свела друг с другом... Я ей очень многим обязан, и она истинная героиня-женщина...

Что это за общительный человек была она! И мою идею служения родине она всей душой восприняла и помогала мне, как никто. Я готов думать, что она обязана этому своим полупольским происхождением, где идейность в женщине вообще и сознательно-национальная идея особенно сильны...»

Справжня героїня-жінка!

Навряд чи говорив батько матері такі слова за її життя. Якби і сказав подібне, мати, напевно, все обернула б на жарт.

А була вона з самого початку, тепер я це добре усвідомлюю, справді героїнею-жінкою. Не злякалась ні пліток, ні осуду та прямого бойкоту панів та панночок і заради щастя людини, яку покохала, пішла на громадянський, нецерковний шлюб, на шлях, у ті часи особливо тернистий для жінок.

Давно те скоїлось, давно немає в живих дійових осіб життєвської драми, а все ж не раз і не два відкладав я перо, приступаючи до цієї теми. Та, як говориться, з пісні слова не викинеш. Тим більше з такої пісні, до відгомону якої ще довго прислухатимуться люди.

Не будемо торкатись причин розлучення Миколи Віталійовича з Ольгою Олександрівною О'Коннор. Навіть моя хрещена мати Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка) — близька приятелька і Лисенків, і О'Коннорів, коли заходила мова про ті давні часи, завжди підкреслювала, що болюча тема була як Миколою Віталійовичем, так і Ольгою Олександрівною цілком вилючена із спільних розмов. Ольга Петрівна, однак, вважала (то було її особисте припущення), що в домівці першого лисенківського подружжя, у привабній «оселі муз», була одна вада — в тій хаті не було дітей.

— То ще Гюго помітив, — цитувала на доказ мені Ольга Петрівна: «Не радий я бачити гніздечко без пташок чи вулик без бджілок, а хату без діток».

Відсутність «пташенят», за словами Ольги Петрівни, і була недолею першого шлюбу. Так здавалось не тільки їй, а й Старицьким, всім тим, хто знав лагідну, чулу вдачу М. В. Лисенка, його щирю любов до дітей.

Так воно було чи не так, не берусь судити та й не маю права.

Знаю тільки, знову ж таки зі слів Ольги Петрівни, що, розлучившись, Микола Віталійович і Ольга Олександрівна не виявляли одне до одного ніякої ворожнечі, ремства. Часом навідували одне одного, зустрічались у товаристві, словом, залишилися добрими знайомими.

До речі, проживши довге життя, Ольга Олександрівна померла вже в радянський час, десь на початку 30-х років.

Вона та ще Ольга Петрівна Косач — єдині з лисенківського гуртка 70-х років — дожили до перших вистав «Тараса Бульби» на оперній сцені.

Роки навчання в Лейпцігу, Петербурзі, Лисенкова школа не пройшли даремно. Ольга Олександрівна О'Коннор, як і Микола Віталійович, заробляла на життя уроками музики. Співучістю, мелодійністю свого жар-слова, неаби-

якими знаннями й любов'ю до музики Леся Українка у якійсь мірі зобов'язана і своїй вчительці (1882—1883 р.) Ользі Олександрівні О'Коннор-Лисенко.

Я почав з того, що з пісні слова не викинеш. Однак не лише тому наважився я відкрити одну з найдраматичніших сторінок у житті батька. Благородство, людяність, тактовність, глибока взаємна повага Миколи Віталійовича і Ольги Олександрівни не зняли з Лисенкової сім'ї тягар розлучення без офіційного церковно-громадського «розводу». Як це робилось за тих часів, сучасний читач може уявити собі, перечитуючи «Анну Кареніну» чи «Живий труп» Толстого. Шлюбна розлука («развод») була поєднана з актами, що принижували людську гідність, з довгим церковно-громадським судовим процесом, з бабранням судових діячів консисторських в особистому, інтимному. Часто-густо подібні процеси ні до чого, крім бридкої ганьби й тяганини, не призводили. Ось чому все закінчилось розлученням без «розводу». А без «розводу» ні одна, ні друга сторона не могла взяти нового шлюбу. Нова сім'я не визнавалась ні церквою, ні громадянським законом.

Чи знала мати, на що йде? Безумовно. Готова піти за батьком хоч на край світу, вона не зупинилась перед колючими тернами громадянського шлюбу, принесла батькові оте гніздечко з пташенятами, про яке він мріяв, двадцять років, найбільш плідних у творчому житті Лисенка, ділила з ним нелегкий хліб і сіль, сум і радість, невдачі й перемоги.

...Ранок... Тільки-но відлунали батькові кроки: він пішов, як і завше, до Інституту шляхетних дівчат, де вів лекції фортеп'яної гри. Мати щось дуже сумна сьогодні — ми помітили це за сніданком. Що ж трапилось?

Покликала нас до спальної кімнати, зачинила двері.

— Діти, ви вже не маленькі й повинні зрозуміти мене. Зараз у нас дуже скрутне становище: все, що було

зароблено батьком, пішло на виплату боргу, який прийшлося зробити, щоб оплатити останню хорошу подорож. Не кажіть нічого батькові, але прийдеться дуже й дуже скоротити всім нам видатки. Батько ж мусить одержувати все, як і було до цього, ніякі заощадження його не торкатимуться — він єдиний у нас працівник в сім'ї. Ми не повинні турбувати його, одривати від творчої роботи якими б то не було вимогами. Ми мусимо... — Ми не дали й договорити матері, вибігли з кімнати і за хвилину з'явилися з своїми маленькими гаманцями:

— Мамо, ось тут гроші, так ти візьми їх, щоб тато не знав.

Оця сценка з нашого дитячого життя, що збереглась у моїй пам'яті, яскраво характеризує відношення нашої матері до батька, до його напруженої праці, усвідомлення значимості його творчої роботи, виховання своїх дітей в тому ж дусі. І так усе життя! Всі турботи житейські, всі численні неприємності, перешкоди, які майже постійно були супутниками в творчій і всякій іншій діяльності батька, мати брала на себе, стараючись з усіх сил відхилити їх від нього, вдихнути в нього бадьорість і сили для тієї титанічної роботи, яку він провадив. Гаслом стало у неї: все для батька, все в ім'я його великої праці для народу, чії радощі, муки й страждання давно вже стали її власними.

Лесгафтівські курси (в офіційному Петербурзі їх не без підстави називали розсадником нігілізму й вільнодумства) залишили глибокий слід у світогляді, діяльності, навіть зовнішньому вигляді матері.

Одягалась завжди із смаком і просто. У строгому платті із сніжно-білим комірцем, коротко обстрижена, у скромному капелюсі, вона і в 40 років нагадувала молоду курсистку. Не терпіла на собі коштовних речей, прикрас.

— Своїм пір'ям, — говорила, сміючись, — красна тільки пташка, а людина — своїм знанням.

І, переобтяжена працею, десятками невідкладних батькових справ, господарством, численними відвідувачами, вихованням дітей, вона завжди знаходила час для самоосвіти. Самостійно вивчала англійську і французьку мови, перечитувала новини української, російської і західної літератури, читала і підпільні революційні видання, що часом потрапляли до нас через дядька Андрія, брата Миколи Віталійовича. З релігією мати знаходилась, так би мовити, у суто офіційних відносинах. Сама в церкву не ходила, ченців і попів не любила, і раз дихнувши атеїстичного повітря на Лесгафтівських курсах, залишилась свідомою атеїсткою до своєї раптової смерті.

Батько мій, хоч теж не терпів релігійного фанатизму і забобонів, навпаки залишався людиною віруючою. До церкви він ходив більше задля співів і не раз повертався додому в супроводі довговолосого хориста, слухача духовної академії, який через короткий час пристав-таки до Лисенкового хору.

— Дивись, Миколо Віталійовичу,— жартувала мати,— покарає тебе господь: у самого бога переманюєш співаків.

Подібними жартами і вичерпувались релігійні розмови в нашій сім'ї. Не пам'ятаю суперечки з цього приводу.

Мати, звичайно, поважала релігійні почуття батька, що однак не перешкоджало їй виховувати нас, дітей, в антирелігійному дусі. Причому все тут обходилося без тиску, без докучливої моралі. Найчастіше мати читала нам вголос Фєрєра, Свїфта, Гейне, а більш за все — Шевченка.

Світе ясний! світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянцями закрито
І розп'ятієм добито?

Тихий голос матері міцніше:

Не добито! Стрепенися
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!... Будем, брате,
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряти,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

На одному «богові», «апостолові святому», сходились усі в нашій сім'ї, ім'я йому було — Тарас Шевченко. Пам'ятаю, з яким хвилюванням мати якось читала нам у присутності батька «Минають дні, минають ночі»:

· · · · ·
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі —
І заснути навек-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!

Голос матері бринить тонкою струною, ось-ось обірветься. Відчувалось, що ці слова давно вже стали для неї девізом, гаслом на все життя. Для неї і для батька.

Атеїзм, волелюбство матері можна пояснити не лише її навчанням на Лесгафтівських курсах. Сім'я, в якій виросла Ольга Антонівна Липська, взагалі відзначалась своїми передовими демократичними поглядами.

Дядько мій, рідний брат матері, народоволець Олександр Липський, був засуджений до смертної кари за участь у замахові на царя Олександра III. Лише прикинувшись психічнохворим, він зберіг собі життя. З каземату його перевезли до лікарні для божевільних, де тримали

довгі роки. Олександр Липський деякий час жив у нашій сім'ї. То була вже немолода людина з запалими щоками і гарячковим нервовим блиском в очах. Нелюдське знущання, страшне випробування, довголітнє вимушене перебування серед божевільних, видно, підірвали і здоров'я його, і психіку. Мати ходила за ним, як за малою дитиною.

Взагалі, скільки пам'ятаю матір, вона завжди про когось піклувалась, комусь допомагала, для когось збирала речі чи гроші.

У нашому домі часто бували люди з найрізноманітніших кутків Лівобережної і Правобережної України. Найчастіше то були люди мистецтва, літератури, початкуючі композитори, музиканти, письменники, актори, вічні студенти, навчителі типу чеховського Трофимова, селяни: бориспільці, стайківці, охматівці, романівці, що добивались до Києва по науку чи, як мати говорила, шукали вітру у полі — правду і справедливість у губернському суді. І кожного треба було нагодувати і привітати, а кого підтримати і грішми, і добрим словом.

Госпо́да батька була на ті часи (80—90-і рр.), за свідченням багатьох авторитетних сучасників, «Меккою», душею, центром, куди сходились усі нитки українського культурного життя. Адаже не було ще тоді ні клубів, ні громадських зборищ. Небезпечною справою було й листування (на пошті сиділи свої «шпекіни» та ще й у жандармській формі). І все живе, здорове, що тягнулося до активної дії на ниві рідної культури, збиралось у Лисенковій хаті.

Тут обмірковували різні починання, новини політичного життя, науки і мистецтва, програми Тарасових вечорів; дискутували, поки не приходили до певного висновку, — це й звалось тоді громадським життям.

Траплялось, що бували у господі батька й небажані відвідувачі, які своїми поглядами не відповідали поглядам ні батька, ні матері. Але завжди тактовно, без зайвих

різкостей їм давали зрозуміти, що вони попали не туди, куди слід.

Зате як радісно вітала мати у своїй господі Франка, Коцюбинського, Лесю Українку, Кропивницького, Садовського та інших багатьох поборників правди святої у житті й мистецтві!

Не було жодної громадської справи, в якій мати наша не була б співробітницею батька, порадицею, вірним, щирим другом.

Чи то видання творів, чи їх переписка, чи допомога в улаштуванні концертів, хорових подорожей, чи листування з друзями, діячами науки, літератури, мистецтва — до всього прикладала вона свої роботящі люблячі руки, своє чуйне до добра і світла, розумне серце.

Та хіба ж то вистачило б сил у батька, вічно обтяженого педагогічною, творчою, виконавчою, організаційною роботою, прийняти всіх відвідувачів, бути у курсі справ всього навколишнього. Недаром батько називав її своєю правою рукою, генеральним писарем війська Лисенкового.

Закохана в театр, в немеркнуче слово Пушкіна, Шевченка, Шекспіра, Гейне, Ольга Антонівна дуже дорожила особистою дружбою з письменниками, артистами — сіячми «розумного, доброго, вічного» на театральній, літературній і житейській ниві.

...Кремезна постать, лукаві очі під кошлатими бровами на повному добродушному обличчі, характерний сиплуватий голос — таким запам'ятався мені Марко Лукич Кропивницький — давній приятель матері, великий друг батька і всієї нашої сім'ї.

Театр Кропивницького першим познайомив глядачів з народними операми Лисенка — «Чорноморці», «Наталка-Полтавка», а потім і з оперою «Утоплена». В 1883 році

Марко Лукич навіть поріднився з Лисенками, ставши хрещеним батьком моєї сестри Галини.

Пам'ятаю у кабінеті над робочим столом батька велике художнє фото Марка Лукича з бандурою, під яким було написано: «Любій моїй хрещениці Галині».

Театр Кропивницького, як і інші українські драматичні колективи у 90-х роках, був мандрівним театром. Мабуть, не було такого губернського міста на Україні, де б не побував Марко Лукич з своєю трупкою під час гастролей. На літні місяці він орендував київський літній театр в саду колишнього «Купеческого собрания» (нині Піонерський парк).

З першим візитом Марко Лукич незмінно з'являвся до нас. Кожен прихід його ставав святом для всієї нашої сім'ї. Мати сама готувала обід для дорогого гостя, підбираючи ті страви, які, вона знала, особливо подобались Маркові Лукичу. На стіл подавалась велика макітра пампушок з часником та богатирська каструля з пісним (з рибою) борщем.

Після трактирних «щей», що добре вже остогидли Маркові Лукичу за час гастролей, обід Ольги Антонівни, як він не раз казав, був для нього «святом великим», бо ніде так смачно не готували, як у «кумасі». На своє «свято» Марко Лукич звичайно з'являвся не сам, а з улюбленим своїм актором Рафальським, чудовим коміком. Мені все здавалось, що саме з нього списав свого Щасливцева Островський. Обід, добре приперчений жартами й анекдотами Рафальського, кінчався тим, що на стіл ставився тульський відерний самовар. Шановні гості випивали його до дна, і починалась жвава розмова.

Про що тільки не говорилося у ті незабутні години! Здорово попадало від Марка Лукича новомодним драматургам, «невдахам-кравцям», які всі свої п'єси на західний зразок шили.

— Потрібна нам, як хліб, народна драма, щоб билось в ній народне життя, як у вашому Тарасові, — говорив Марко Лукич батькові.

Відомий драматург, чудовий актор, організатор і керівник одного з найкращих на Україні театрів, Марко Лукич був на диво музикальним, знав безліч романсів, пісень, і будь-яку з них міг проспівати напам'ять. Щоразу він привозив з своєї Херсонщини нові пісні, підхоплені ним серед народу, і співав їх для нас. Деякі з них Микола Віталійович тут же записував.

Разом з Рафальським Марко Лукич показував «кумові і кумасі» сцени з нових п'єс. Запам'ятався Марко Лукич — сотник у п'єсі «Вій» за однойменною повістю Гоголя.

Людина надзвичайно жива, Марко Лукич легко переходив від гнівного пафосу до гумору, від драматичних сцен до комічних епізодів, смішних розповідей про різні пригоди, що траплялись з ним під час гастролей. Якась чудодійна сила вмить змінювала його голос, вираз обличчя, навіть постать. Здавалось, що в ньому одному сидить цілий гурт людей: сільські старці і глитаї, дячки і жандарми, губернські дами і провінціальні панночки, магнати і збіднілі панки, чиновники-хапуги і шинкарі, — і він випускав їх на волю, коли йому заманеться. На «біс», як мовиться, зверх «програми», Марко Лукич на прохання батька розповідав про свою зустріч з Олександром III.

Було це під час гастролей у Петербурзі. Щойно з величезним успіхом пройшла комедія-водевіль Кропивницького «По ревізії» за участю самого Марка Лукича і Миколи Садовського. Ще не встигли аплодисменти і виклики після кінця вистави, коли вкрай стомлений Марко Лукич, опинившись за лаштунками, почав знімати чоботи. Раптом у кімнату без стуку, мов вихор, влетів високий, стрункий офіцер у блискучому мундирі, весь у хрестах і медалях. Навіть не привітавшись, він в ту ж мить сердито гаркнув:

«Негаймо збирайтесь! За наказом його імператорської величності слідуєте за мною».

— Признатись, у мене мурашки побігли по тілу,— продовжував Марко Лукич,— хоч заборона на українську мову і український театр вже не діяла, та від «їх імператорської величності» всього можна було чекати. Посадили мене в карету, коні баскі так і рвонули з місця. Іду та й думаю: попав ти, Лукичу, в халепу, із сцени в Петропавловську фортецю, прямо по Грибоєдову: «з корабля на бал».

Не встиг я в мислях з рідними попрощатись, коли карета зупинилась. А через хвилину, як був в одному чоботі, загримований під старосту, опинився у палаці, у великому пишному залі. Дивлюсь — поруч і Садовський Микола Карпович. Хотів я з ним хоч словом перекинутись, коли з якихось потайних дверей, ніби із самої стіни, виходить один. Блискучих гудзиків на ньому ще більше, ніж на тому офіцерові, еполети, мов з чистого золота, великі, так і сяють.

Підійшов він ближче, сердито блимнув очима, тут я і впізнав його — цар! Не раз же ж бачив на портретах. Олександр III одразу заговорив. Буркнув щось про малоросійську сцену, а у мене перед очима все Петропавловська стоїть, в голові туман. Про що запитувала мене «його величність», вбийте — не скажу, пам'ятаю лише, з переляку я у відповідь, мов першого-ліпшого околочного, його «вашим благородієм» назвав, замість «вашої величності».

Не знаю, чи то Садовський, почавши розмову, мене вичувив, а, може, цар і не слухав мене зовсім, тільки все обійшлося. Через хвилину ми знову вже сиділи в каретах, баскі коні несли нас у театр. Я все не міг очуняти, не знав, що й думати, а Микола Карпович сміявся:

— Що, Лукичу, не до вподоби царська ласка?

Потім сам признався: знав (ад'ютант чи хтось інший попередив), що не на розправу, а для ласкавої розмови

викликав, видно, з політичних міркувань цей «рідний батько малоросів» і дав нам, українським акторам, аудієнцію. Недаром кажуть в народі: що кара царська, що ласка — один чорт.

Розповідаючи, Марко Лукич розігрував в особах себе, ад'ютанта, Садовського, царя, всіх учасників цього написаного самим життям водевіля.

Батько сміявся до сліз:

— Оце так подяка царська! — від такої подяки і ведежа хвороба може напасти.

Якось мати розповіла мені про одну особливо цікаву зустріч:

— Ми літували тоді в Боярці. Навпроти нашої дачі стояв чепурний будиночок з балконом, затіненим густою завісою дикого винограду. Майже до самого балкона тягнулись своїми огнистими голівками жоржини, ближче до землі полум'яніли ніжні троянди, біліли айстри. Вже в перший день приїзду ми зустріли в цьому маленькому земному раї людину, яку досить побачити раз, щоб вже не забути. Високий, худорлявий, по-військовому стрункий, з обличчям аскета і високим чистим чолом, наш незнайомий вражав насамперед якоюсь особливою витонченістю, артистичністю і невимовним сумом у великих карих очах.

— Незабаром на прогулянці в лісі ми з батьком зустріли його,— продовжувала мати,— поклонились, як сусідові, і якось вийшло так, що розбалакались. Він вже знав, хто такий батько, і, привітавшись, коротко відрекомендував себе:

— Надсон.

Надсон... Надсон... Віршами Надсона у те літо марив увесь Київ.

Не говорите мне: он умер, — он живет,
Пусть жертвенник разбит — огонь еще пылает,
Пусть роза сорвана — она еще цветет.
Пусть арфа сломана — аккорд еще рыдает.

— Чи той Надсон? Хоч нічого не сказав про своє заняття, та серцем відчула — він. Так воно й вийшло. Надсон, важко хворий на туберкульоз, за порадою лікарів літо проводив у Боярці, де й досі зберігся чудовий сосновий ліс. Я запросила його бувати у нас. Літо, на лихо хворому, видалось холодне, дощове, лише зрідка посміхались нам сонячні дні.

В негодую Надсон сидів у нас годинами. Настрій був у нього такий же мінливий, як і погода. Певно, терзали його часом страшні болі. І в такі хвилини він сидів мовчазний весь, аж чорний, мов ті грозові хмари. Біль відпускав його, і знову ясніло, ставало милим і привітним його обличчя, на якому так і вигравав хворобливий рум'янець.

Довірливий і правдивий, як дитина, з відкритою душею, він у такі хвилини охоче розповідав про своє життя. У свої 24 роки йому прийшлося перенести стільки душевних драм, що їх вистачило б на цілу вічність. Недаром писав:

Как мало прожито,
Как много пережито!

Надзвичайна душевна чистота і благородство, дівоча ніжність і ласка були в його погляді, а в тонко окреслених губах, в характерних куточках рота відчувався молодий лев, повний пристрасті, бажань і — безсильний перед смертельною недугою.

Ще в дитинстві залишився сиротою, жив у людей, які не любили і не розуміли його, юнаком поховав кохану дівчину, і сам вже який рік боровся з страшною хворобою.

— І ця людина у доброму настрої розповідала такі смішні історії, від яких веселішали найсуворіші серця. На

наші розпити про стан здоров'я він незмінно відповідав: «Я б зовсім видужав, якби мені не загрожувала небезпека померти». Пам'ятаю, з яким гумором повідав мені і батькові про свої «переживання», зв'язані з появою першого вірша в одному з петербурзьких журналів.

— Учився я тоді в кадетському корпусі. Чекаю журналу, думаю: одержу гонорар, перш за все куплю собі годинник, потім віддам у ремонт стареньку скрипку, потім куплю ковзани і т. д. І тут жахаюсь від думки, що все може вийти, як у тої молочниці, що збиралась продавати глечик молока і купити на ці гроші теличку, потім корову, потім хату, і всі ці рожеві мрії розбились разом... з глечиком.

Надсон був і за кордоном, куди погнали його сухоти і лікарі, та про знамениті закордонні курорти розповідав неохоче.

— Здоров'я ні в Ніцці, ні в Ментоні не повернув собі, надії втратив. А разом з надіями і сюртук. Треба ж було, щоб якраз у карнавальну ніч щось загорілось в моїй кімнаті. Ото галасу і паніки було в готелі! Дами забігали, заохали. А кінчилось тим, що у Фемістокла були свої кораблі, і він спалив свої кораблі. У мене був сюртук — і я спалив свій сюртук.

— Ну його з тим закордоном. Гнали мене в Ніццу лікарі і в цьому році. Не поїхав. І жити, і вмирати краще на батьківщині.

І задумливо, тихим, задушевним голосом, немов у забутті, читав:

...Да не тянет меня красота этой чудной природы,
Не зовет эта даль, не пьянит этот воздух морской,
И, как узник в тюрьме жаждет света и жаждет свободы,
Так я жажду отчизны моей дорогой.

За розповідями матері, Надсона притягували до Лисенка дві речі: надзвичайна закоханість у музику (мати часто грала з гостем у чотири руки на батьковому роялі; він при-

ходив часом із своєю скрипкою) і жагуче бажання пізнати життя України, її народу.

Вихований у Петербурзі в закритих військових закладах, книголюб, відірваний від людей важкою хворобою, тонкий, чутливий лірик і знавець найглибших людських почуттів, Надсон вражав то мудрістю і смутком не по роках, то по-дитячому наївним уявленням про найпростіші речі. Під час спільних прогулянок по Боярці поет не раз нагадував своїм батькам мандрівника по нетрях Африки чи Австралії, який на кожному кроці відкривав для себе щось нове. Новим для Надсона було життя-буття сільського вчителя, хлібороба, попа, урядника чи станового пристава.

Він подовгу розпитував батька про його фольклорні експедиції, захоплювався думами Вересаєва, цікавився побутом українських кобзарів, творчістю Шевченка, сучасних українських поетів, іноді читав свої нові вірші, рідко задоволений ними, завжди щось викреслюючи і виправляючи під час читання.

При цьому щоразу цитував свого улюбленого поета Некрасова:

Правилу следуй упорно:
Чтобы словам было тесно,
Мыслям — просторно.

Прощаючись з Бояркою, Надсон подарував матері свій томик поезій з написом. Довгі роки зберігалась у нас ця книга як дорога реліквія. Багато надсонівських поезій мати знала напам'ять. У колі близьких друзів часто декламувала вона вірш, особливо популярний серед революційної молоді 80—90-х років.

Друг мой, брат мой, усталый страдающий брат,
Кто б ты ни был, не падай душою!

Пусть неправда и зло полновластно царят
Над омытой слезами землею,
Пусть разбит и поруган святой идеал
И струится невинная кровь,—
Верь, настанет пора — и погибнет Ваал,
И вернется на землю любовь.

Якщо про Надсона я особисто можу сказати, що він мене бачив, а я його ні, бо теж тоді літував у Боярці, та було мені тоді не більше року, то другий знайомий матері, що користувався особливою симпатією її та усієї нашої сім'ї, і зараз як живий стоїть перед моїми очима. То Григорій Мачтет, народоволець, один з ранніх російських соціалістів, автор популярних у свій час нарисів, оповідань, романів та знаменитої на весь світ пісні «Замучен тяжелой неволей».

У 90-х роках Григорій Олександрович Мачтет проживав з сім'єю у Житомирі, де служив акцизним чиновником.

Хоч письменником і газетярем він був надзвичайно плодовитим і твори його друкувались в «Русской мысли», «Русских ведомостях», виходили окремими виданнями, та гонорар бував завжди таким мізерним, що приходилось служити, щоб прогодувати сім'ю.

У своїх службових справах він наїздив до Києва і ніколи не минав нашої оселі. Добре пам'ятаю його у нас на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Велика голова, прикрашена густою гривною чорного волосся, лише подекуди пересипаного сивиною, довга пишна, «під Короленка», борода і розумні, напрочуд добрі, неспокійні очі за скельцями золотого пенсне.

Таким вривався мені в серце автор улюбленої пісні Ілліча.

Закінчивши з своїми літературними і службовими справами, він звичайно заглядав до нас «на вогник» вечорами. Після, а то і під час чаю, за великим столом в їдальні почи-

нались задушевні бесіди. Григорій Олександрович об'їхав мало не півсвіту.

Молодший від батька років на десять, він народився в Луцьку, вчився в Немирові; виключений з гімназії за революційні погляди і відкриті симпатії до «державного злочинця» Чернишевського, вчителював у Могилеві-Подільському, де ще на початку 70-х років познайомився з Михайлом Старицьким. Активний діяч київського соціалістичного гуртка, він у 1872 році виїхав в Америку, захоплений ідеєю створення вільної громади-комуни за зразком комуни-майстерні Віри Павлівни, героїні прославленого роману Чернишевського «Що робити?». Утопічні мрії розбились об сувору американську дійсність, і, років зо два попрацювавши батраком у преріях Канзасу та опанувавши повністю англійською мовою, молодий революціонер повернувся на батьківщину, вивізши з Америки ненависть до білих плантаторів Півдня і чимало надзвичайно цікавих для письменника спостережень.

Народник-пропагандист, що весь поринув в революційну боротьбу, Мачтет брав участь у спробі визволити двох товаришів з в'язниці і сам потрапив у глухі, похмурі каземати «Петропавловки».

Двадцять місяців одиночної камери, довгі роки заслання в Холмогорах, а згодом у Тобольській губернії, де Мачтет створив один з найталановитіших своїх романів «І один у полі воїн», не скорили, не зламали його духу, не змінили його поглядів. Хворе, наболіле серце його до кінця билось в унісон з серцем народу, до останнього подиху залишився він вірним своїм юнацьким ідеалам.

Оповідач Григорій Олександрович був рідкісний. В усних розповідях він залишався таким же, як і в своїх творах: полум'яним, пристрасним поборником волі і правди, другом усіх пригноблених, будь то свій подільський хлібороб, обездолений індієць з прерій, негр чи сілезький ткач.

Як він говорив! Всі вмить замовкали за столом, коли, поблискуючи очима з-під пенсне, він починав одну з своїх історій про пережите у войовничій Пруссії, в Америці чи в далекому Сибіру.

Одного разу, пам'ятаю, він з'явився у нас із збіркою своїх нарисів і оповідань, які щойно вийшли з друку. На прохання батька став нам читати один з своїх подорожніх нарисів про Німеччину і, здається, під такою ж назвою — «Німеччина».

Не знаю, може, тому, що читав сам автор, та за своє життя не довелось мені чути більш гострого й дошкулого памфлета на прусський мілітаризм.

Мачтет відвідав Німеччину по дорозі до Америки за рік чи два після розгрому Франції під Седаном. Він марив Німеччиною Шіллера й Гейне, Гегеля й Гете, а побачив ситу, самовдоволену пику Німеччини-вбивці, Німеччини-грабіжниці. У вагонах пихаті бюргери в мундирах фельдфебелів п'яно хвалились своїми «подвигами» в «аморальній Франції», своїми «перемогами» над підлітками й дітьми, звірячими вбивствами. У піснях («Deutschland über alles»), в самому повітрі бюргерської бісмаркської Німеччини було щось задушливе, темне.

У Гейдельберзі, в цьому колишньому вогнищі знань, пияцтво й дуелі стали змістом студентського життя, а девізом його було: курити, пити і мовчати, не думаючи ні про що (за всіх думає бог і залізний канцлер). Сентиментальні пісеньки студентів все частіше переплітались з войовничими армійськими маршами.

Такою побачив Німеччину російський революціонер в 70-х роках. Немало отруєних зерен було розсіяно тоді по німецькій землі, гітлерівським бур'яном зійшли ті зерна через півстоліття.

Цей нарис найбільш запав мені в душу, може, ще й тому, що з ним зв'язана історія знайомства Мачтета з Некра-

совим. Проста, скромна людина, Григорій Олександрович ніколи не афішував свої знайомства з багатьма видатними російськими письменниками, та зустріччю і знаменною розмовою з Некрасовим явно гордився.

Було це, за його словами, так: написавши в годину натхнення свою «Німеччину», Григорій Олександрович вирішив (чим чорт не жартує!) спробувати щастя в «Отечественных записках». Передав рукопис до редакції, а за тиждень почимчикував по відповідь. На Некрасова, «співця печалі і гніву народного», Мачтет, як і вся революційна молодь 70-х років, мало не молився. Не важко уявити собі, які почуття охопили його, коли він переступив поріг «Отечественных записок».

Зустрів його Некрасов привітно, одразу повідомив, що нарис буде надруковано в одному з найближчих номерів. Став докладно розпитувати про американські враження, плани на майбутнє. Очі його блиснули з-під насуплених брів ласкавою і м'якою посмішкою:

— За одним твором, така у мене склалась думка, важко судити про талант людини. Нерідко буває, що на першому творі цей талант і кінчається. І все ж мені вже тепер здається, що з вас витанцюється справжній письменник. Ви вмієте любити і... кусатись.

З цим благословенням Некрасова Мачтет і вступив на шлях російської літератури.

Над усе Мачтет ненавидів так звану «цивілізацію» пригноблювачів-колонізаторів. Пам'ятаю кілька його історій про плоди «святої цивілізації» в Сибіру і в Америці.

— У Тобольській губернії були свої невідкриті Америки: в імперській глухомані за сто і двісті верст від відзначених на картах населених пунктів губились села старовірів, до яких і не сягало око царське. Тут сіяли, промишляли рибу і звіра, кохались, народжувались і вмирали без грошей, без паспортів, без урядників, попів і «подібних

заведеної». Жили дружно, пособляючи один одному. Та де невідкриті Америки, там обов'язково і свої колумби знайдуться. Знайшлися такі і в Тобольську.

— За кожне «відкритє» для царської казни село місцевим колумбам ішли щедрі нагороди. В село ж прибувала «цивілізація»: військові команди з кайданами для «буйних дикунів», податковий чиновник, урядник, піп, шинкар. Проходило кілька років, і бур'яном заростали поля, тікав достаток з хати хлібороба-мисливця, а біля шинку повернені у лоно церкви і самодержавності дикуни виспівували на все п'яне горло:

За полштофик сладкой водки
Перережу хоть три глотки.
Любо, хорошо...
Ай, любо, хорошо!

— Подібне, тільки у більших масштабах,— продовжував Григорій Олександрович,— мені доводилось бачити і в Америці.

— Найбільш жалюгідне явище там — осілі індієці, яких торкнулась рука американської цивілізації. Колись хоробрі мисливці, горді воїни, вони стають безправними жебраками. За пляшку віскі білий цивілізатор для потіхи купує у свого «червоноликого брата» його дружину, сестру, доньку. Соромно стає за таку «цивілізацію», коли бачиш її плоди. Недарма говорив наш великий поет:

Судьба людей повсюду та же:
Где благо, там уже на страже
Иль просвещенье, иль тиран.

Відаючи належне енергії, трудолюбству, практичній хватці, гостинності і демократизму американських фермерів, Григорій Олександрович з гнівом і обуренням розповідав про страшні оргії білих дикунів-расистів, суди Лінча.

Скільки подібних історій вислухав я за нашим великим столом у ідальні! Навіть мати, завжди неблаганна щодо режиму, «не помічала» нас за вечірнім столом, коли за ним сидів Мачтет. І батько охоче залишав свій кабінет, незакінчені справи заради мачтетівських розповідей.

У вітальні затишно. Мати, мов добра фея, безшумно чаклує біля печива і варення. На столі щось виспіває тультський самовар. І ллються одна за одною розповіді Григорія Олександровича, то пройняті глибоким драматизмом і гнівом, то комічні.

Пам'ятаю, як розсмішила батька історія з американським президентом і... шкарпетками.

Судячи з розповідей Мачтета, реклама і 90 років тому переслідувала американця на кожному кроці. У кожному місті були свої професори магії, чаклуни, медіуми, «самозвані лікарі» шарлатани. Крикливі реклами допомагали їм робити бізнес, тобто стригти, як баранів, довірливих фермерів і городян.

Різні компанії, що, мов гриби-поганки, лізли звідусіль і незабаром лопались, як мильні бульки, в своїх рекламах обіцяли численним переселенцям з усіх кінців світу легку роботу, гори золота на своїх плантаціях, на нових рудниках і золотих приїсках, хоч насправді трударів чекали там каторжна праця, проказа чи болотна пропасниця.

Реклама стала гідною сестрою американського бізнесу, і задля реклами бізнес ішов на все.

Фабриканти (і таке траплялось!) видавали певну суму сім'ї злочинця, засудженого до страти, з умовою, щоб той в останньому своєму слові з ешафота вигукував:

— Тільки у містера N найкращі підтяжки всесвітньо-відомої фірми. Хто вірить у бога і республіку, хай купує шкарпетки такої-то фірми!

Дійшло до того, що один фабрикант, надіславши американському президенту скриньку з шкарпетками своєї

фабрики, попросив президента у листі підкачати панталони з тим, щоб усі бачили на шкарпетках вишите золотом ім'я фабриканта. Президента, звісно, обурило таке прохання, і він виступив у пресі. Цього тільки й треба було завзятому королю шкарпеток: вся Америка дізналась про його товар.

— Президент — реклама! Ну і ну, — лише розводив руками батько. — На що тільки здатні багаті заради грошей. Усі вони — і тутешні, і європейські, і американські — одним миром мазані. Що стрижені, що кудлаті — усі люблять брати. За золото рідного батька продадуть та ще й око вирвуть.

Прощаючись, Григорій Олександрович ніколи не минав нагоди запросити «Лисенків со чадами» до своєї житомирської оселі. Мені з батьком пощастило скористатись цим люб'язним запрошенням.

Готувався концерт Лисенкового хору в Житомирі. Повністю усвідомлюючи вагу подібних концертів для пробудження свідомості народної, Мачтет із властивим йому запалом віддався організації концерту.

Пам'ятаю приїзд хору батькового до Житомира. Невеликий, одноповерховий дім, на ганочку — Мачтет з радісною усмішкою на обличчі.

— Ласкаво просимо, дорогий Миколо Віталійовичу. Все зроблено, як ви бажали. Житомиряни чекають з нетерпінням. Хористи вже влаштовані на квартирах ваших шанувателів. Вас же, нашого улюбленого митця і друга мого, прошу до моєї господи.

Скільки гостинності, турбот виявив Мачтет в час перебування батька у нього — цього забути неможливо!

...Востаннє Григорій Мачтет відвідав батьків десь на початку 1900 року. Прийшов він до нас прямо від лікаря, який, треба думати, наговорив йому немало гіркого. Ніколи до того не бачив я його таким зажуреним і сумним. Лише тоді, коли мати заговорила про селянські заворушення на

рідній Чернігівщині, він пожвавішав, став колишнім Мачтетом.

— Треба надіятись, прийдешнє сторіччя буде більш щасливим для народу нашого. Жаль, не побачити мені усього цього. Поїздив по світу, повоював з темним царством, паперу з добрий віз перевів — і годі. Пора і честь знати.

— Що ви, Григорію Олександровичу, — заспокоювала його мати, — ви ще всіх нас переживете.

Не дуже й помилилась. Григорій Мачтет і справді пережив мою матір на цілий рік.

Мачтет помер у 1901 році в Ялті. Антон Павлович Чехов віддав йому останню шану.

А через кілька місяців після пам'ятної розмови померла моя мати.

Якось невдовзі після раптової смерті матері застав я, повернувшись з гімназії, батька за роялем. У всьому домі не було ні душі. Рояль то благав і плакав, то щось ніжно і пристрасно шепотів... Батько не помітив мене, і я навшпиньки вибрався з вітальні. Мені здалось, що у ці хвилини він найдорожчою для нього мовою звуків продовжує незакінчену розмову з нашою мамою, вірним, незабутнім другом своїм.

ХІІ. СВЯТО В ПОЛТАВІ

БОРОТЬБА ЗА ПАМ'ЯТНИК. «ЩЕ Ж ЗРАДА!» СТАРИЦЬКИЙ ЧИТАЄ «ЕНЕИДУ». ПОЛТАВА У ТІ ДНІ. ПАМ'ЯТНИК ВІДКРИТО. ЯК У ДІДОНИ. ВІЧНО ЮНА «НАТАЛКА ПОЛТАВКА», «БУДЕШ, БАТЬКУ, ПАНУВАТИ, ПОКИ ЖИВУТЬ ЛЮДИ»

Нарешті ми їдемо в Полтаву. Позаду роки чекання, турбот, неспокою, зв'язаних із спорудженням пам'ятника Іванові Котляревському, зачинателеві, батькові української літератури, авторові «Енеїди» і «Наталки Полтавки».

Чого тільки не навидумували царські держиморди, чиновники-крючоктвори, аби «не допустити», «заборонити» перший пам'ятник українському письменникові на території імперії — тюрми народів.

Царський уряд довгий час не давав дозволу на спорудження пам'ятника. А потім, давши вже дозвіл, зробив усе, щоб затьягнути, а то й зовсім провалити його відкриття. Так, наприклад, було оголошено, що збір громадських коштів на пам'ятник можна проводити лише в межах Полтавської губернії. Мстили народному співцеві пани та підпанки, нащадки тих старшин, яких у змальованому Котляревським пеклі «за те там мордували і жарили з усіх боків, що людям льготи не давали і ставили їх за скотів». Засідаючи в полтавській міській думі, вони тихою сапою підкопувались під саму ідею ювілею, всіляко намагались звести нанівець справу спорудження пам'ятника.

Прогресивним діячам культури — полтавцям, серед яких було багато друзів батька (Панас Мирний, Г. Маркевич та ін.), — багато довелося витратити сил, щоб довести будівництво пам'ятника до кінця.

Так, зокрема, щоб добитись остаточного дозволу влади, Г. Маркевич на одному з засідань міської думи нагадав про активну, енергійну участь Котляревського в ополченні 1812 року (Котляревський, як відомо, сформував 5-й козацький полк). Зрозуміло, після цього владі було вже незручно заборонити пам'ятник патріоту, герою 1812 року. Мій батько знав усе це з листів Панаса Мирного, Маркевича та інших полтавців.

Відкриття пам'ятника Котляревському, першого пам'ятника українському письменнику в царській Росії, було для батька, як і для всіх чесних людей на Україні, великою подією.

— Треба, щоб це свято нашої культури стало святом всенародним, святом усієї України, — часто повторював він, поринувши з головою у підготовку програми великого урочистого концерту.

Пам'ятаю, як домагався батько, щоб на свято були обов'язково запрошені наші, як він казав, кривні брати-галичани.

Який крик і галас підняли тут деякі «верноподданые» полтавські пани, праві земці (учасники різних чорносотених банд):

— І на постріл не пускати галичан, тих австрійських шпигунів, сіячів «вредных мыслей».

Полтавський губернатор таки заборонив був участь у святі галичан, та вийшло інакше.

...Батько настільки був заклопотаний підготовкою до свята, що додому щодня приходив опівночі. Коли йшлося про громадську справу, він забував і втому, і своє хворе серце.

У дні підготовки до ювілею, хоч доводилось воювати чимало з «криводержавієм», батько вражав своєю вірою, бадьорістю. Взагалі оптимізм був чи не найхарактернішою рисою його характеру. Ніхто з друзів і домашніх ніколи

не чув від нього того нудного песимістичного скиглення, за яким люди часто ховають свою душевну спустошеність. Сила творчого духу буяла в ньому, і, може, тому він ніколи не втрачав енергії, надії. Той, хто приходив до нього побитий життям, дріб'язковими сварками, суєтою, нерідко повертався з вірою в серці.

Звичайно, як і в кожній живій людині, у нього були свої вади. З надмірною добротою і мало не дитячою довірливістю уживалась в ньому така ж надмірна запальність. Спалахував одразу, мов сірник, увесь червонів, хоч іноді провина й не варта була того грізного гніву. Батько знав свою ваду і, як міг, боровся з нею, вдаючись до улюбленого ним рецепту: перше ніж у гніві вимовити слово,— сім раз проведи язиком по піднебінню. Але злопам'ятним він не був ніколи. Як скоро спалахував, так скоро й відходив. Заздрість, підступ, холодну злобу, обмову зневажав, як щось найбридкіше. Найчастіше справедливий гнів його викликали боягузтво, зрада товариству, суспільній справі.

«І все те боїться, холопствує, продає букву за буквою. І чого воно боїться, і кого боїться? Того, що все вирива до останнього, і, вириваючи, викрадаючи, ще і в морду б'є. Адже ж од його ні ласкою, ні бійкою довіку нічого не вимантациш, бо треба ж хоч і езуїтством, хоч азіатським лукавством одбирати, викрадати своє. Скажете — це ж дріб'язок; коли ж усе крупне самі продали, прогавили, проспали, так треба ж хоч за дріб'язок чіплятись. Нас і ненавидять, презирають вороги, що ми — чиновні душі на законном, легальном основанні своє продаємо, зубами не вириваємо, не виборюємо. Шевченко каже: «Схаменіться, недолюдки, багном не оскверніте образ божий!!»

Глядіть же, не прогавте Слов'янщини: чехів, сербів, поляків, болгар і інших. Здобудьте адреси їх знаменитих осіб і інституцій. Європу теж».

Отак писав батько в своєму листі до Г. І. Маркевича, обурений тим, що «свинячі рила городського самоуправління» Полтави та місцеві члени ювілейної комісії збираються «разом з урядом утопити наше свято у багнуці» і зробити його «келейно, для себе».

«...Що ви собі думаєте?.. З Галичини пишуть і кажуть, що не чують нічого з Полтавщини... Я послав ще в іюні всі адреси Київські, Львівські і які в голову прийшли, а ви досі нікому нічого не написали. Це ж зрада!»

Страшне слово «зрада», боляче ранить воно чесну людину. У нестримному гніві Микола Віталійович і не подумав, що Маркевич, який стільки зробив для ювілею, може образитись. А саме так і трапилось. І Микола Віталійович не впадає в амбіцію, а одразу відгукується таким щирим словом, що хмаринка в його стосунках з Маркевичем одразу розсіюється.

«Простіть, простіть, простіть,— вибачте, друже любий, коханий Григорію Іпатовичу, за різкі слова, які зроду «ad hominem» (по щирості) не малися мною в замірі».

Але й у цьому листі, вибачаючись за невірну різкість, Микола Віталійович не поступається головним: «Коли я писав так різко, то мав на увазі виключно комісію славетну, а не Вас, бо вона ж довела до скандалу, засилаючи запросини за місяць до свята, тямлючи добре, що це ж глухе літо, коли в городах нікого нема. Значиться, треба було рахувати, що за 2—3 місяці розіслати, щоб люди приміли зібратися, обміркувати, вибрати делегата, написати адресу. Ну а тепер що ж буде з цього дива? Ну хіба ж це не зрада справи?!»

Прекрасний був батько в хвилини гніву. Не знав він ні в чому половини. Як любив, то вже всім серцем, а коли ненавидів — то теж по-справжньому. Таким був і в дружбі, і в будь-якому «общественному» ділі, за яке брався. Як грати — так грати, співати — так співати. «Без оркестра

кантати у вас не буде, не дам...— писав він тому ж Маркевичу.— Нема чого мене просити, щоб я «снизошел» на келейне виконання душ 80 хора під акомпанемент фортепіанчика».

На цей раз батькові довелося взяти на себе досить-таки важкі зобов'язання. З Києва весь хор не повезеш, і він змушений був дбати про підготовку двох частин хору — київської і полтавської. Оркестр був київський. Репетиції йшли водночас і в Києві, і в Полтаві—за однією програмою.

І ось нарешті позаду щоденні репетиції, клопоти, тривоги. Ми їдемо в Полтаву! У нашому вагоні, здається, представники усього літературного й артистичного Києва: солісти опери, Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський, хор батька, громадська делегація з великим вінком, що буде покладений до підніжжя пам'ятника. Батько на рідкість бадьорий, веселий.

— Радий я за свого земляка (так називав він Котляревського). Адже як не хитрували

Начальники, п'явки людській,
І всі прокляті писарі,
Ісправники все ваканцьові,
Судді і стряпчі безтолкові,
Повірені, секретарі,—

що не вигадували підлі родичі, а прийшлося їм, як мовив би пан Возний, тее-то як його, відступити. Пам'ятник батькові нашому, зачинателю письменства українського і театру, стоїть і стоятиме віки.

Всі у вагоні зустріли цю імпровізовану промову Миколи Віталійовича дружними оплесками.

З великою, неприхованою любов'ю говорив він всю дорогу про Котляревського.

— Великий правдолюб і народолоб, він перший оживив літературу і сцену словом народним. Вже цим він заслужив нашу вічну шану.

Розповідав батько і про те, що вивчив напам'ять майже всю «Енеїду» ще студентом, і тут же став декламувати окремі фрагменти знаменитої поеми. Не витримав і Михайло Старицький, вступив у змагання з ним. Не знаю, чи хто коли читатиме так «Енеїду»!

Почав Михайло Петрович, добре пам'ятаю, з третьої частини поеми. Услід за Енеєм, парубком моторним, провів він нас по всьому пеклу. Скупий на жести, Старицький всі свої почуття — ненависть, презирство — вкладав у голос, інтонацію, то в'їдливу й насмішливу, то грізну.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам,
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслuzі, як котам.
Тут всякї були цехмістри,
І ратмани, і бургомістри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.
І всі розумні філософи,
Що в світі вчили мудрувать;
Ченці, попи і крутопопи,
Мирян, щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадями,
Та знали церков щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали,
А мудрі звїзд щоб не знімали,—
Були в огні на самім дну.

Мені здається, що саме це читання допомогло мені більше, ніж будь-коли раніше, усвідомити, якою викривальною, гострою сатирою на панів була «Енеїда». Хоч деякі панки-літературознавці не бачили в ній нічого, крім «травестійно-бурлескного кривляння».

З особливою майстерністю читав, точніше, грав Старицький сцени на Олімпі. Перед нами, мов живі, постали такі

небожественні боги й богині, розпусні, вічно п'яні, ненажерливі й жорстокі, як і земні боги — царі. Захоплений змаганням з Старицьким і прилюдно визнаючи свою «поразку», батько ні на хвилину не забував про мету подорожі, не переставав дбати про святковий концерт. В дорозі він улаштував аж дві «генеральні» співанки вже «а капела», стежив навіть за тим, щоб хто з хористів, не дай бог, не застудив собі горло.

— Пам'ятайте, друзі, не одна Полтава, вся Україна слухатиме нас. Думаю, що все буде гаразд,— підбадьорював він усіх.

В розмовах, співах, декламаціях час минув непомітно. Ось і Полтава. Уквітчана, святкова. Нас зустрічає делегація полтавської інтелігенції. Батька запрошує до себе один з найактивніших місцевих громадських діячів — адвокат Дмитрієв. В той же день батько, не гаючись, звів обидві частини хору (київську і полтавську), потім хор з оркестром і співаками-солістами. Треба було поспішати. Співанка продовжувалась кілька годин. Нарешті батько заспокоївся.

— Досить на сьогодні, друзі. Здається, все буде гаразд.

На вулицях Полтави гомін, святковий натовп. Тільки й чути: «Ось як! І Садовський з трупою прибув», «І ви приїхали? Як довго, добродію, ми не бачились», «А галичани, дивись, теж тут».

Батькові ні на хвилину не було спочинку: то треба делегацію зустріти, то ще раз обміркувати важливу деталь у програмі концерту. І він всюди встигав, радий, що може чимсь допомогти. Саме таке життя він любив, почував себе, як риба в воді, занурюючись у гущавину бурхливого громадського моря, в яке, хай на короткий час, перетворилась старенька, тиха Полтава.

...Настав час відкриття пам'ятника.

На майдані — тисячі людей, найбільше селян, що прибули навіть з найвіддаленіших сіл Полтавщини.

Коло п'єдесталу — організатори свята, члени земства і міської думи, а навкруги гості з усієї України. Так тихо, що, здається, чути, як б'ються сотні сердець. Ось і стрічка перерізана. Падає покривало.

З високого постаменту озирає натовп Іван Котляревський, ще зовсім молодий. Мабуть, так він виглядав, коли писав перші розділи своєї вічно живої «Енеїди». Як водиться, почались промови — і процедурно-офіційні, і щирі, сердечні... Біля промовців стояли «невідомі», одягнені в цивільне вбрання. Всі знали — вони стежать, щоб, як попереджено заздалегідь, ніяких крамольних «зажигательных» промов не було.

Після офіційної частини пани поїхали, і одразу не стало видно фраків, багатого жіночого вбрання. Усе заповнив квітчастий одяг полтавського села. Плахти, запаски, вишивані сорочки буквально обліпили підніжжя пам'ятника, а між ними, мов дуби серед берізок, виділялися статечні, поважні селяни в чумарках і брилях. То рідні брати і сестри «Наталки Полтавки», онуки й правнуки старої Терпилихи прийшли, щоб уклонитись низько своєму співцеві.

Починалось бабине літо. Стояв напрочуд теплий серпневий день. Освітлений яскравим промінням, зігрітий сонцем і народною любов'ю, бронзовий Котляревський ласкаво посміхався людям, яким служив і вірою, і правдою все своє життя. Ця «неофіційна», непередбачена програмою зустріч народу з Котляревським найбільше схвилювала батька. Якись незнайомі люди підходили до нас, цілувались з батьком, як на великдень, поздоровляли...

Того ж вечора відбулось урочисте засідання міської думи з промовами, звітом по спорудженню пам'ятника і, що виходило за рамки офіційної сторони, із змістов-

ною промовою про художньо-літературне значення творів І. П. Котляревського і його заслуги. На кінець засідання — проголошення і читання привітань, які надійшли від багатьох установ і окремих осіб.

На другий день свят, 31 серпня, відбувся загальнодоступний літературно-музичний ранок комісії народних читань, що складався з читання біографії Котляревського, фрагментів з його творів, «туманних картин», пов'язаних з життям і діяльністю поета, вокальних номерів з «Наталки Полтавки», уривків з «Енеїди», ілюстрованих теж «туманними картинами».

Вдень відбувся бенкет-обід, влаштований містом для почесних гостей. Організатори бенкету з поваги до Котляревського вирішили повторити знаменитий «обід у Дідони».

Чого тільки не було на довжелезних дубових столах:

Тут їли різні страви,
І все з полив'яних мисок,
І самі гарні приправи
З нових кленових тарілок:
Свинячу голову до хріну,
І локшину на перемяну,
Потім з підлевою індик;
На закуску куліш і каша,
Лемішку, зубці, пудрю, квашу,
І з маком медовий шулик.
І кубками пили слив'янку,
Мед, пиво, брагу, сирівець,
Горілку просту і калганку,
Куривсь для духу яловець.

За обідом знову, як водиться, виголошувались промови, тости. Та надто вже різношерстна була публіка. Навіть «обід Дідони» не допоміг, не надав зустрічі невимушеного дружнього характеру. Батька, як почесного гостя, посадили поруч з головою думи, і видно було по ньому, що він з нетерпінням чекає кінця обов'язкової, та мало приємної для нього процедури. Батька тягло «до своїх».

Від офіціальних бенкетів, зборів він відпочивав у товаристві Панаса Мирного і Нечуя-Левицького, М. Старицького, В. Самійленка, у дружніх розмовах з П. Саксаганським і Карпенком-Карим та з галицькими делегатами.

Полтава стала в ці дні «столицею», центром української культури. То тут, то там в будинках полтавців, де зупинились видатні письменники, артисти, виникали стихійні збори, дискусії про політичне та громадсько-культурне життя на місцях. Вся Полтава святкувала офіційно, тому і неофіціальні збори, де частенько-таки виголошувались «крамольні», не дозволені на території Російської імперії промови, обійшлись без інцидентів.

Пам'ятаю одні такі «стихійні» збори. Зібралось багатьох полтавців-інтелігентів. Зайшла мова про «війну» за пам'ятник Котляревському, про підлі маневри «правих» членів думи.

— Що казати, — не витримав батько, — не мало ще у нас людей, які цураються свого народу, слова рідного. Плазують перед «криводержавієм», п'ють горілочку, розважають себе анекдотами «про дурного хохла» і називають себе малоросами. Але, слава богу, є ще в Полтаві справжні люди. Їм хотів би я нагадати слова нашого великого земляка Івана Котляревського:

Де общее добро в упадку,
Покинь отця, покинь і матку,
Лети повинність ісправлять!

— Все ж гадаю, що таке велике для України свято, як відкриття пам'ятника Іванові Котляревському, повинно розкрити очі багатьом.— Тут батько процитував Шевченкові пророчі слова:

Незрячі прозрять...
Нічим отверзуться вуста,
Прорветься слово, як вода,

І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться, прокинеться!

В залі Просвітительського товариства імені Гоголя відбувся урочистий вечір, присвячений Котляревському. У першому відділі було показано «Наталку Полтавку». М. Л. Кропивницький грав виборного Макогоненка, М. К. Садовський — Миколу, І. К. Карпенко-Карий — возного Тетерваковського, С. В. Тобілевич — Терпилиху. Молоді виконавці — Л. П. Ліницька (Наталка) і А. А. Жулінський (Петро) теж виявились гідними партнерами своїх вчителів, корифеїв української сцени.

Полтавців нелегко було здивувати «Наталкою Полтавкою». Вони знали напам'ять не те що всі пісні, а кожну репліку. Та з тієї хвилини, коли на сцені з'явився Карпенко-Карий — Возний, у залі ні на хвилину не вщухав сміх. Карпенко-Карий — Возний, статечний, повний поваги до своєї власної особи, серйозно вірив у все те, що він робив або говорив на сцені. І свою знамениту пісеньку «Всякому городу нрав і права...» він проспівав серйозно, я б сказав, побожно, як «отче наш».

Крім Возного, мені найбільше сподобався Садовський — Микола, живе втілення волелюбства, вірності, природної дотепності, чудових рис народу українського. Він одразу завоював серця глядачів особливою простотою, щирістю, сердечністю.

Починається другий, концертний відділ вечора. На святковій сцені в національному вбранні учасники хору: синіють широкі козацькі штани, червоніють польові маки на вишитих сорочках.

Ось і батько у незмінному диригентському фракту. Мить — і блискуча диригентська паличка злітає вгору... Лунають перші звуки оркестрового вступу кантати «На вічну пам'ять Котляревському».

Ця кантата на слова Шевченка по-справжньому урочисто прозвучала в Полтаві. Я стояв на сцені за хором і весь час спостерігав за батьком. Як тільки заграє оркестр, він, здавалось, зовсім забув про залу, про святкове оточення. Кожен рух, вся його постать були звернені до хористів і оркестрантів.

«Соловейком» названо в кантаті Котляревського. Глибоким сумом пройнятий голос соліста:

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай: не знає.

Хор, ніби відповідаючи солістові, урочисто співає славу, стверджує безсмертя поета:

Все сумує — тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмер кобзар, бо навіки
Його привітала.

Коли дійшли до величного фіналу і весь хор урочисто заспівав:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди.
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть,—

немов буря пронеслась по залі і всіх підняла з місць. Довго не вщухали оплески, захоплені вигуки. Стоячи вшанували посланці всієї України великих творців вічно живого слова — Шевченка, Котляревського і творця полум'яних

звуків — Миколу Лисенка. Підбадьорений такою незвичайною зустріччю, хор з неменшим піднесенням виконав історичну пісню часів Богдана Хмельницького «Гей, не дивуйте, добрії люди».

Закінчився вечір живою картинкою, де був показаний Котляревський в колі героїв своїх творів. Полтавці піднесли батькові великий вінок. Немало теплих і щирих слів було сказано йому в той вечір. З великим успіхом поздоровив його і Панас Мирний.

Шанування Котляревського вилилось у початок святкування 35-річного ювілею творчої діяльності Миколи Лисенка, яке незабаром відзначала вся Україна.

ХІІІ. ЛИСЕНКІВСЬКИЙ РІК

«ЦІСАРСЬКА» ЗУСТРІЧ. ХОР «БОЯНІВ». ЗУСТРІЧ З І. ФРАНКОМ. ДАР АРКАСА. НАРОД ВІТАЄ ЮВІЛЯРА. ВШАНУВАННЯ ЛИСЕНКА В ПЕТЕРБУРЗІ. ЗНОВУ В ДОРОЗІ

Урочисто відзначити 35-річний ювілей М. В. Лисенка було вирішено ще до свята Котляревського. Батькові друзі створили навіть ініціативну ювілейну групу.

В Полтаві серед посланців з різних міст України народилась ідея святкування ювілею у всеукраїнському масштабі.

Батько спочатку, як міг, противився цьому.

— І для чого стільки того шуму? Та й не заслуговую я такої великої шани,— говорив він.

— І не думайте одмовляться,— не здавався Панас Мирний.— Ваш ювілей — то свято всієї української культури.

Цей аргумент переконав батька. Він дав свою згоду.

Україна не бачила доти такого справді всенародного свята, як у «Лисенкові дні». Надзвичайно широко готувалась відзначити ювілей Лисенка українська громадськість Галичини. В ювілейний комітет увійшли представники тридцяти українських товариств та редакцій.

Повернувшись з Полтави, батько незабаром одержав листа від «Союзу боянів», який запрошував його до Галичини на ювілейні свята.

Батько давненько не бував у Галичині і мріяв знову зустрітись з рідними братами — галицькими українцями, з львівськими письменниками і композиторами, з якими

листувався не один рік. Та найбільше вабила його майбутня зустріч з давнім другом і однодумцем — Іваном Франком.

Їх перше знайомство відбулося на сторінках львівського журналу «Світ». На прохання його редактора Лисенко прислав свою автобіографію. Її було надруковано з невеликою передмовою Івана Франка. «На цей раз,— писав Франко,— ми подали читачам портрет і життєпис одного з найсимпатичніших у нас синів України — музиканта і композитора Миколи Лисенка».

Івана Франка і Миколу Лисенка поріднили спільні ідеї, спільні прагнення й міцна творча дружба.

В нашій родині ім'я Франка завжди було пов'язане з людиною, що репрезентує собою братів-друзів, відділених від наддніпрянської України невеликою річкою Збручем. Там, «за Збручем», Миколу Лисенка особливо шанували й цінили Іван Франко, Михайло Павлик, Філарет Колесса, Остап Нижанківський та багато інших їхніх спільників.

За моєї пам'яті до нас часто приїздили «галичани», як ми їх здавна називали, і в дружніх бесідах ім'я Івана Франка не сходило з їх уст.

На нелегальних зборах літературного гуртка, що збирався у нас або в Михайла Старицького — Леся Українка, її мати Олена Пчілка, поет Володимир Самійленко і часто Михайло Коцюбинський, — з великою теплотою і повагою вимовляли ім'я Франка, обговорюючи літературно-видавничі справи.

Батько і моя мати, Ольга Антонівна, що були все своє життя в тісних дружніх відносинах з Іваном Яковичем і його дружиною Ольгою Федорівною, киянкою, часто розповідали мені про свої зустрічі з ними.

Особисте знайомство Івана Яковича з Миколою Віталійовичем відбулося в Києві в 1885 році, куди Іван Якович приїжджав в різних справах. Микола Віталійович, почувши

про приїзд Івана Франка, надзвичайно зрадів можливості зав'язати безпосередні стосунки з ним. Іван Франко і Микола Лисенко багаті знали один про одного, але ніколи до того не бачились. Зустріч, про яку не раз згадувала моя мати, відбулась у батьковій господі.

Іван Якович вразив мою матір своїм надзвичайно скромним зовнішнім виглядом — виглядом людини, що старається не звертати на себе уваги, людини стриманої в розмові і в поведінці.

Після теплих привітань почалась жвава розмова в кабінеті, куди був запрошений дорогий гість.

Через деякий час з-за дверей кабінету почувся спів. Голос співака був сильний, трохи сиплуватий, але сповнений яскравої виразності і почуття. Мелодія пісні приваблювала своєю рідністю, вона була чимсь відмінна від нашої наддніпрянської, але разом з тим і близька.

Ввійшовши до кабінету, моя мати побачила Миколу Віталійовича за піаніно з олівцем у руці, а біля нього Івана Яковича, але вже іншого Івана Яковича, збудженого, пристрасного, з радісними, повними вогню очима. Він співав пісню про ватажка опришків, славетного героя українського народу Олексу Довбуша. Дедалі захоплюючись, Франко з натхненням проспівав ряд інших галицьких пісень, між ними повну ніжної лірики «Жалі мої, жалі». Виконання Івана Яковича було живе, захоплююче, сповнене тонких нюансів.

Микола Віталійович тут же вирішив вмістити записані від Франка пісні в черговий випуск свого збірника українських пісень. Кожний свій приїзд до Києва Франко використовував для зміцнення зв'язків з українською громадськістю, при цьому з великим замишуванням, як він казав батькові, відвідував нашу господу.

Батько мій і мати вітали Івана Яковича якнайгостинніше, бачачи в ньому не лише великого громадського

діяча, поета, однодумця, а й людину-друга, яка все зрозуміє, дасть добру пораду і доброзичливу, щиру оцінку творів.

Під час другого свого приїзду до Києва в 1886 році Франко знову навідався до Миколи Віталійовича. У Львові Микола Лисенко вже був популярним композитором, чия творчість зайняла значне місце в музичному житті Галичини. Франко прочув, що батько працює над створенням великої історико-героїчної опери «Тарас Бульба» за повістю Гоголя.

Отже, прийшовши до нас, Іван Якович, як розповідав батько, після привітань звернувся до нього з проханням познайомити його з останніми творами і особливо з фрагментами опери «Тарас Бульба», про яку ходять чутки у Львові.

Микола Віталійович не примусив себе довго просити, тим більше, що вважав Івана Франка людиною, яка добре знається на народній пісні, на основі якої створювалася опера. Батько розгорнув свої нотні зошити і, поступово захоплюючись, продемонстрував Іванові Франку всю першу дію опери (біля Братського монастиря) і другу дію (на хуторі, в господі Тараса).

Моя мати розповідала потім, як Іван Якович зосереджено, з великою увагою слухав батькове виконання, і, коли дійшло до думи кобзаря «То не чорна хмара над Україною стала», Франко скочив з стільця і збуджено сказав:

— Та це ж сам народ промовляє!

Граючи другу дію, в хаті у Тараса, батько проспівав плач матері за синами Остапом і Андрієм, яких Тарас везе на Січ. Франко довго мовчав, а потім, піднявшись з слізьми на очах, підійшов до батька і обняв його.

...З любов'ю перебираю старі листи: вони зберігають тепло рук Івана Франка і мого батька. Ділові листи, без зовнішнього прояву дружніх почуттів, але скільки в них

взаємної поваги, любові до народу, до музичної української культури.

«Дозвольте одночасно просити у вас допомоги для «Зорі», яка виходить під моєю редакцією,— пише Іван Франко Миколі Віталійовичу 13 грудня 1885 року.— Мені дуже хотілося б дати в ній час від часу праці про нашу народну і артистичну музику».

Франко-редактор, не відкладаючи справи, тут же пропонує Лисенкові дві теми: «Характеристика української народної музики в порівнянні з російською» і «Огляд художньої української музичної продукції». Микола Віталійович не забарився відгукнутись на цей лист: «...Хотів би, добродію, дуже причинитись до помочі «Зорі» у таким напрямі, як ось ми з Вами розмовляємо, та й боюся обіцяти, бо загрузений такою силою роботи, що навіть творчості рідко коли віддаюся. Якщо трапиться змога, то, вірте слову, не пімуся на хитрощі, не залишу написати і відослати. А тим часом нехай молодики пишуть; хай пишуть, аби не спали, хай працюють, ачеї виробляться, подумаються, як у кого горітиме талан, здібність, кебета».

Цікаво, що навіть цей лист — вимушене відмовлення від співробітництва в «Зорі» — якимось само собою вилився (таке було велике бажання у Лисенка допомогти Франкові і братам-галичанам) в закінчену працю, програмну статтю.

Дошкульно висміюючи тих галицьких теоретиків, що закликали ухилитися від народнопісенної тематики, яка нібито звужує свободу художника, композитор пише: «...Нема, нема у вас (у Галичині.— О. Л.) реальної школи; без неї і в музиці, і в поезії ви довіку будете не самими собою, ви поневірятиметесь по задворках найпослідущої австрійської продукції. Ми... в кращих обставинах знаходимось. Часи ці псевдокласики ми уже не зазнаємо; у вас же вона саме розцвітає. І саме гірше, що попри цьому у вас така чудова пісня народна...»

Знову і знову закликаючи молодих музикантів Галичини збирати й вивчати народні пісні, Микола Віталійович і тут радить «учитися... на великих зразках російської штуки» (мистецтва.— О. Л.).

«...Та хоч би, крім моїх збірників українських народних пісень, вони продивилися, як зібрані і оброблені пісні великоруські у Балакірева, Корсакова, Чайковського, то може і в самих оскома б набігла зібрати і так музично упорядкувати. А то що ж справді кидатись у квартети салонові..., коли під ногами нема ґрунту, на що опертись. Що ж ти нового скажеш, чим здивуєш, коли з здорового, свіжого джерела не напився, та ще й охоти немає?!..»

«Здорове, свіже джерело» Лисенко бачить в народній етнографії, «в безцінних перлах народної усної музи».

«Провадьте, голубе, між своїми молодиками такі гадки,— просить композитор.— Ви шану, голос, вплив на їх маєте».

Довгі роки йшли листи із Львова до Києва на Рейтарську вулицю і вулицю Саксаганського, а з Києва до Львова на вул. Ліндого, 3, де жила сім'я Франка. І тільки під час ювілейних свят Микола Віталійович знову зустрівся з другом. На цей раз в його рідному місті.

Іван Франко, до речі, залишив дуже цікаві й цінні спогади про «Лисенкові дні» в Галичині. Наведу деякі цікаві місця з розповіді самого Франка про ці ювілейні свята, з якої видно, як цінував і любив Іван Франко Лисенка. Ось що писав Франко в журналі «Літературно-науковий вісник» за 1904 рік, кн. I:

«6 і 13 грудня гостила східна Галичина й Буковина незвичайного дорогого гостя і при незвичайній нагоді. Гостила М. В. Лисенка з нагоди ювілею його 35-літньої праці як українського композитора і організатора співацьких хорів. Від самого вступлення на Галицько-руську землю аж до від'їзду за російську границю був наш дорогий гість

предметом шумних та щирих овацій, промов, угощень та всякого рода вшанувань. А спеціально львівський празник 7 і 8 грудня і загалом гостина Лисенка у Львові — се було таке велике і чисто руське свято, якого ще не бачила стара столиця Льва. Центром того свята, тих овацій, промов, похвал та вшановання була, розуміється, особа ювілянта. Йому довелось, сказати б так, з головою проперти на всі ті дні в туман кадила та ентузіазму, якого він не зазнавав ніколи досі. Наш славний музикант — чоловік незвичайно простий і скромний, займає в Києві скромне місце приватного вчителя музики, і, коли де почувает себе паном та володарем широких просторів, то хіба у сфері тонів у музиці.

Він привик зустрічати в тій сфері невимушену щирість і дружню симпатію, артист усею душею, він не привик звертати уваги на формальності та етикету і почувает себе супроти них безрадним і безпомічним, як дитина.

Як же то йому було, коли в Галичині від першого вступу попав у гурт людей у фраках та білих краватках і рукавичках, людей, готових кожної хвили сипати шумні промови, здатних відгадувати кожний його намір і насамперед заспокоювати його. Коли тут відразу комітети, так сказати, сконфіскували його, обмежили та обциркулювали весь його час, усі виходи, візити.

«Держать мене, як короновану особу, — мовив він жартуючи. — Тепер до мене кому-небудь і доступу нема! От який я тепер!»

Особливо дивувала його дотепність мало що не кожного галичанина говорити промови.

— Та тут у вас кожний як стане тобі різати промову, то я слухаю, слухаю та й язика в роті забуваю. Куди нам зрівнятися з вами! — так говорив він із своїм звичайним щирим здивуванням. Та приходилось йому вислухувати ще дещо не таке.

Колись із уст самого Лисенка чув я оповідання про те, як він у 1873 році, ще нікому невідомий у Галичині, їхав зі Львова до Стрия, а відси балагулою перебирався через Синевидське, Скола, Козову, Плав'є та Климець на Угорщину, прямуючи через Будапешт до Відня. В Галичині панувала тоді холера, і нашого музику в переїзді через підгірські та гірські села ненастанно супроводили голосіння померлих і пісні, зовсім подібні до голосіння.

— Так воно раз у раз і літало наді мною, оте ваше голосіння,— оповідав М. В.,—і я ніколи не знав, чи се у вас тими тонами виявляють свою радість, тугу, чи плач по покійниках.

І коли я пробував заспівати йому деяких наших жалібних пісень, він впізнав у них ті давні тони, що літали над ним, мов ворони в холерний рік у часи його подорожі.

Він дуже зацікавився нашими народними піснями, записав від мене деякі мелодії і врадувався немало, почувши від мене, що дехто з наших музиків збирає ті наші мелодії і бажає за його прикладом обробити і видати їх».

Іван Франко був на святі не лише як гість, він виявив себе і активним, хоч і як завжди скромним організатором його.

Як мені відомо, Франко, коли до нього звернулось правління товариства ім. Івана Котляревського у Львові (що мало своєю метою зібрати кошти на будівництво українського театру) з проханням скласти текст вітальної адреси ювіляру, написав таке натхненне звернення товариства до Миколи Лисенка:

«Високоповажний добродію! Як ім'я Івана Котляревського, патрона нашого Товариства, нерозривно зв'язане з відродженням української поезії, так само і Ваше ім'я зв'язане з відродженням української пісні, української музики. Ви, як ніхто перед Вами, ані обік Вас, вникнули глибоко в ту душу нашого народного генія, окрилили нашу

народну пісню своїм талантом і рознесли її славу широко по Слов'янщині.

Та не досить того, Ви створили нашу національну музику, і ім'я Ваше, осяяне всіма чарами рідних мелодій, стоятиме повік високо в ряді творців, в ряді тих, що підносять душу своїх сучасних понад буденність, в ряді тих майстрів живих тонів, що вміють однаково зрозуміло говорити до всіх людей і всіх поколінь, а проте найбільшими і найзрозумілішими бувають для своїх найближчих. Прийміть же в радісний день Вашого ювілею щирі привітання від нас, вдячних Вам земляків, членів товариства ім. Ів. Котляревського у Львові».

Ці прекрасні слова, звичайно, міг написати лише великий Франко, поет і мислитель, який глибоко розумів місце і значення музичного мистецтва в розвитку людської культури. Ці слова — знаменний символ міцної ідейно-творчої дружби двох видатних діячів України.

Скромна людина, «скромний учитель приватних лекцій музики», батько не без посмішки над «вознесеним до небес ювіляром» розповів нам про «цісарську» зустріч, яку йому влаштували у Львові.

— Не встиг я в Підволочиську вступити на Галицьку землю, як одразу опинився серед друзів і квітів. В Тернополі — знову промови і квіти, зустрічали сотні людей. Та то був лише початок. Під'їжджаємо оце до Львова. Бачу на двірці (вокзалі) величезний натовп. Ну, думаю, сам цісар Франц-Йосиф вирішив своєю персоною ошчасливити львів'ян. Ото попав у недобрий час. Вибираюсь з вагона, вже став на сіддці. Коли дивлюсь, підходить до мене Н. Вахнянин¹, вітає. І люди кругом знімають шапки, співають

¹ Відомий галицький композитор.

многоліття. Тут я зрозумів, що то мене так зустрічають, що, виходить, я і є та «царська персона». Не знаю, що відчують царі, королі і принци в таких випадках, а на мене все це так подіяло, що я, наче у сні, вийшов з двірця і від- був до міста.

24 листопада Львів вітав ювіляра у великому залі фі- лармонії. Близько двох годин виступали керівники делега- цій, які прибули до Львова з різних міст і сіл Галичини. На концерті з'єднаний хор з восьми «Боянів» виконував твори ювіляра. А ввечері — знову великий концерт.

Естрада, на якій виступає М. В. Лисенко, засипана кві- тами. Натхненно, з піднесенням грає він свою першу українську рапсодію.

Як тепер бачу, сидимо у батьковому кабінеті. Батько замислюється на хвилинку, згадує щось смішне (лукаві вогники так і скачуть з блакитних очей) і знову продовжує:

— Що діялось у залі! І слів не підбереш, щоб розпо- вісти. Хвилин з десять не відпускали мене, все аплодували. Отямився я лише у ложі, поруч з Франком. Він нічого не сказав мені. Мовчки обняв, мовчки розцілував, а в самого слюзи.

Славний подарунок «любому дідусеві» підготували дів- чатка львівської школи ім. Т. Шевченка. Велику насолоду принесли вони батькові, виступивши перед ним у «Народ- ному домі» з дитячою оперою «Коза-дереза».

Всюди у Львові батько був бажаним гостем. Разом з Іваном Франком побував він у Науковому товаристві ім. Т. Шевченка, в музеях, а у вільні години ходив з своїм другом по мальовничих майданах і вулицях старого чудо- вого міста «Золотого Лева». Після Львова — Станіслав, Коломия.

І що найдорожче було батькові: не лише місцева інте- лігенція, не лише городяни — люд освічений, а тисячі селян зустрічали його.

І сюди, за стрімкий Черемош, залетіла його пісня. Високі гуцули, струнки, як смереки, в писаних кептарах, в нових кресанях, дівчата, що, мов гірські маки, червоніли серед натовпу, співали «Верховино, ти світку наш» та інші пісні.

Як було старому композитору не радіти своїм «дітям», які перелетіли на своїх легких крилах через ріки й гори і вже прижились на новому місці...

Тріумфальне турне Миколи Віталійовича по Галичині та Буковині завершилось в Чернівцях, старовинному українському місті з австрійськими генералами, німецькою мовою і слов'янською душею.

— Нікому тої душі не витравити: ні Францу-Йосифу, ні римському папі,— говорив батько глибоко схвильований бучною зустріччю, ювілейним концертом в Чернівцях у грудні 1903 року.

«Українського Бояна», «Тараса в музиці», як говорилося у привітаннях, зустрічали представники університету, місцеві композитори і поети, селяни з навколишніх буковинських сіл.

Як і в деяких інших містах, святкування йшло у двох напрямках: більш офіційному, з банкетом-«комерсом», в «українському народному домі», влаштованому інтелігенцією та місцевим панством, та «простонародному» за участю найрізноманітніших верств населення. На великому народному концерті Лисенка шанували легені з гірських селищ, кравці і чоботарі, різьбярі, в чиїх вмілих артистичних пальцях мертво поліно оживало, перетворюючись то на кумедних ведмедиків, то на гірського вівчаря з трембітою. Кілька художніх виробів з дерева було піднесено ювіляру і, пам'ятається, вони довго стояли в батьковому кабінеті на найпочеснішому місці.

Увечері громадськість міста вшанувала Лисенка великим народним концертом. Тепло і задушевно виконувались народні пісні у його обробці «Коло млина, коло броду»,

«Козаченько, куди йдеш», «Ой летіла зозуленька», «Верховина».

Виконувались на концерті і твори місцевих композиторів.

Пам'ятаю, з особливою теплотою згадував батько квартет для чоловічого складу О. Нижанківського на слова Ю. Федьковича «Гуляли».

— Смерековим духом, гірськими вітрами і слова, і мелодія навіяні. І яка то сила — Федькович! — казав батько. — Навіть австрійська муштра не відірвала його від народного слов'янського ґрунту. І піснею, і долею своєю на нашого Тараса схожий. Була і муштра у цісарському війську, були цькування, переслідування, були спроби онімечити його душу, його музу, та гірським орлом був, орлом залишився до самої смерті.

Приїзд Лисенка, святкування його ювілею стали визначною подією у громадському й музичному житті міста. В газеті «Буковина» писалось у ті дні, що Лисенко «збудив віру і надію, надав наснаги втомленим тілом і душею».

З щирою радістю дізнався Микола Віталійович про відкриття у жовтні 1904 року Чернівецької музичної школи його імені. «Патроном» школи М. В. Лисенко був не лише на словах, а й на ділі. У школі любовно вивчались і виконувались його твори. Не обійшлося без батькової допомоги і тоді, коли товариство «Боян» надіслало до чернівецької школи фортепіано.

У Києві ювілейні свята почалися 19 грудня 1903 р. (за ст. ст.).

Уже напередодні наша квартира на Саксаганській все більш стала нагадувати поштове відділення. Ми з сестрами годинами розбирали привітальні листи, телеграми. Чого тільки не було у щедрому ювілейному віночку: дитячі листівки з малюночками, вірші славетних і початкуючих поетів, листи друзів і зовсім незнайомих людей.

Задля порядку ми окремо клали вітання приватні і, так би мовити, офіційні: від газет, журналів, культурно-освітніх установ. Пам'ятаю, як ми всі були здивовані, коли з конверта, підписаного редактором журналу «Киевская старина», випав лотерейний білет. Все пояснив лист до редакції. «Просю шановну редакцію «Киевской старины» прийняти від мене задля юбілея високоповажного М. В. Лисенка оцей білет і щиро побажати виграти на йому 200 тисяч карб.»

— Ну, і втнув мій тезка,— сміявся батько, — не знаю, що й робитиму з таким капіталом.— І сам себе жартома заспокоював:

— Нічого. Оце як налетять видавці-шуліки, все до зернятка розклюють.

Оригінальний подарунок батькові надіслав Микола Миколайович Аркас — автор славнозвісної опери «Катерина».

«Я дуже був зворушений,— одразу відгукнувся батько листом,— ознакою такої люб'язної уваги до моєї особи і вельми за тее Вам вдячний».

З Аркасовою «Катериною» батько, наскільки мені відомо, познайомився в клавирі через М. Л. Кропивницького. Одразу зацікавився «музикою, пишучим на українські теми»: «Хотілося б побачитися з Вами, дізнатися, яких поетів твори Ви заводите на музику».

М. М. Аркас, на жаль, так і не зумів приїхати, дуже жалкуючи, що «декотрі надто поважні обставини» не дають йому можливості наочно вітати творця «чудових мелодій музичних і... опери рідної, співача незабутнього Тараса, щирого сина України і невсипущого робітника».

Першими в Києві вітали ювіляра українські актори. В театрі Бергонье (тепер російський драматичний театр ім. Лесі Українки) трупа Садовського і Саксаганського поставила першу українську оперету «Чорноморці», якою Микола Лисенко ще в 1872 році починав свій творчий

шлях в театральній музиці. У спектаклі брали участь найвидатніші сили трупи: Кабицю (старого козака) грав Панас Саксаганський, Цвіркунку — Марія Заньковецька, Цвіркуна — Левицький, Івана — Микола Садовський, Марусю — Вірина. Склад оркестру і хору для цієї святкової вистави був збільшений.

Спектакль пройшов з великим успіхом. Звертаючись потім до всієї трупи, Лисенко сказав:

— Я за своє життя не відчував такої насолоди, як сьогодні.

Після вистави хор, солісти і оркестр трупи виконали кантату «Б'ють пороги». Я сидів поруч з батьком. Коли новий шквал оплесків прокотився по залі, він, пам'ятаю, нахилився до мене і сказав:

— Не думай, Остапе, що то мене так люди шанують, то нашу пісню, викохану й випестовану народом, вітають. Не вмре, не загине вона ніколи!

Тут батька запросили на сцену. Микола Садовський, як був у гримі, від імені українського театру зачитав привітання:

«Український театр,— сказав він,— з самого початку свого існування міцно пов'язав себе з музичним мистецтвом. Не можна тепер собі уявити наш театр без музики, пісні — вона є органічною частиною його. І перший, хто почав працювати на полі театральної музики, хто поставив музичну частину театру на високий ідейно-художній рівень — це Микола Лисенко».

По сцені, де стояли артисти, та по всьому залу пішло луною: «Слава, слава, слава!»

Схвилюваному, зніяковілому, щасливому ювілярові Садовський і Саксаганський піднесли срібний вінок. І знову чулося звідусіль: «Слава, слава, слава!»

Другого дня відбувся грандіозний вечір, улаштований Літературно-артистичним товариством. У переповненому

залі «Купеческого собрания» (тепер зал філармонії) гості з усіх кінців України (були тут і селянські делегації, і делегації з Галичини і Буковини) щиро й сердечно вітали батька. Робітники й селяни, студенти й артисти, представники наукових закладів і театрів, різних культурних установ, прославлені письменники, музиканти, художники говорили про свою любов до видатного співця України.

Здавалось, не буде кінця адресам, привітальним телеграмам з Петербурга, Берліна, Праги, Софії, Варшави...

Один з організаторів вечора прочитав привітання, яке напередодні надіслав Михайло Коцюбинський:

«Високошановний Миколо Віталійовичу!

Загальні збори чернігівського «Музикально-драматичного кружка» несуть Вам сьогодні й свою лепту признання і подяки.

35 літ Ви наділяли всіх багатством своєї душі і склали в серцях наших цілі скарби, з якими ми тепер, вдячні й багаті, приходимо на Ваше свято.

За піснею своєю Ви водили нас, куди сами схотіли. Ви розкривали серце наше для добра, сповняли коханням, робили видючим на красу, гордим колишнім, міцним надією. Ви строїли струни серця нашого на високий лад і тепер — чуєте всенародний акорд, що звучить на Україні? То для Вас!

Хай же ще довго бринить душа Ваша згідно з народною, хай ще довго живе і по смерті не вмере наш славний Боян — Микола Лисенко!»

Минає хвилина, друга, і на естраду виходить ціла делегація: завітчані дівчата в мальовничому національному вбранні, а з ними вже немолодих років чоловік.

То наші давні знайомі з Романівки, з того самого села, де батько разом з Тадеєм Ростиславовичем Рильським не одну пісню записав. Якось незвично їм на сцені у цьому великому залі, переповненому людьми.

Та голос романівця з кожною миттю міцніє:

— Дякуємо від щирого серця за Вашу працю невпинну, за те, що нас, простих людей, не цураєтесь, мови нашої рідної, безталанної не забуваєте, що нашу пісню-тугу про наші кривди та недолі на папері списали та на всесвітній суд виставили. Дай же Вам боже ще довго й щасливо прожити. Слава Вам, наш соловейку, слава!

Привітання селян глибоко схвилювало присутніх. Розчулений до сліз батько тут же, на естраді, розцілувався з усіма романівцями.

Під час виступу романівців я помітив у другому ряду, відведеному для київських літераторів, незнайому літню людину в пенсне з довгим, «під Гоголя», волоссям. Мені здавалось, що незнайомий чимсь занепокоєний. Тут головуючий на вечорі оголосив, що ювіляра хоче привітати відомий єврейський письменник Шолом-Алейхем. Чоловік у пенсне рвучко піднявся й попростував на естраду. Він схвилювано заговорив:

— У ваших піснях я немов чую всю історію українського народу. Як письменника, мене з вами споріднює любов до простої людини, до її музики, до її думи, до її благородної душі...

Голос його міцнів, молодшав:

Не бездарна та природа,
Не погиб еще тот край,
Что выводит из народа
Столько славных, то и знай.

Батько, вкрай зворушений, піднявся назустріч Шолом-Алейхему. Вони по-братньому обнялись.

Не обійшлося на цьому урочистому вечорі і без інцидентів. Деякі «крамольні» привітання розгнівали блюстителів порядку, яких було досить в залі. Коли після привітань почався концерт, ці шуліки в мундирах викликали до артистичної кімнати організаторів свята.

— Від такого ювілею і до тюрми недалеко,— розкричався поліцейський офіцер, вимагаючи, щоб йому негайно передали всі громадські адреси. Та прийшлося поліцаям вертати ні з чим: «крамольні» адреси по прочитанні на естраді були одразу заховані від «недремних очей».

А концерт продовжувався. Виступав селянський хор з Охматова під проводом Порфирія Демуцького, колишнього батькового учня, відомого етнографа і композитора. У його виконанні оживали найтонші нюанси народної пісні.

— Спасибі вам, Порфирію! Від усього серця спасибі! Навіть і мене, старого кобзаря, зворушили ви своїм хором,— довго дякував своєму учневі Микола Віталійович.

Програма великого концерту була дуже цікава. Запам'ятався мені виступ народного кобзаря Терешка Пархоменка, який проспівав «Думу про трьох братів азовських» і кілька пісень.

Загальне захоплення викликала кантата К. Стеценка, присвячена ювілярові, виконана під керівництвом автора.

Другий концерт, організований О. П. Косач (О. Пчілкою), на якому виконувались вже оригінальні твори батька, відбувся 21 грудня 1903 року у Київському оперному театрі.

Концерт, підготовлений любовно і з знанням справи, став ще одним тріумфом М. В. Лисенка, розкривши, наскільки це було можливо, всю багатогранну, по-справжньому народну творчість композитора.

У виконанні найкращих оперних співаків і відомої співачки російських театрів Дейші-Сіюницької, українки за походженням, сестри дружини М. Коцюбинського, перлами-самоцвітами засяяли пісні на слова Т. Шевченка, фрагменти з опери «Різдвяна ніч». Об'єднаний хор трупи Садовського і опери натхненно проспівав ювілейну кантату композитора Горелова, кантату «Б'ють пороги» і хори з опери «Сафо». На цьому концерті батько зміг прослухати

деякі арії з улюбленого «Тараса Бульби», що було для нього одним з найкращих ювілейних подарунків.

Того ж дня в оперному театрі відбулась ювілейна вистава «Різдвяної ночі». Востаннє вона бачила київську сцену 29 років тому, у 1874 році, і то у вигляді музичної комедії, поставленої автором силами аматорів.

Тепер «Різдвяна ніч» з'явилась перед людьми у повній своїй красі: великий симфонічний оркестр, виконавці — визначні оперні співаки, чудове декоративне оформлення...

Батько, сидячи в ложі, згадав давнє, колишне. Яку боротьбу було пережито, щоб перша українська національна опера, хоч і в скромному вигляді музичної комедії, побачила сцену. Велика сила була в тому «аматорстві», що спричинилось до постави «Різдвяної ночі». З якою любов'ю, ентузіазмом діяли всі, починаючи від статечних громадян-етнографів, істориків і до останнього статиста, щоб український оперний твір зазвучав якнайкраще.

Батько згадував, як він хвилювався перед самим початком вистави, ходячи нервово по сцені. Він говорив:

— От уже все приготовлено для початку спектаклю, співаки і хор на місцях, оркестр теж. Я заглянув у дірочку в завісі і обімлів — народу в залі, аж чорно. Дух у мене сперло. Чи витримаємо цей іспит? А що, як провалимо? То-то зрадіють царські підлабузники, мовляв, і хохлам опери забажалось, та не вийшло.

Я пішов за куліси, далі від сцени. Почулись перші звуки увертюри. Прислухаюсь, далі... далі... кінець увертюри і мертва тиша. Провал! Але раптом заплескало, вдарило морським прибоєм... Підбігли до мене хористи: «Миколо Віталійовичу, дорогий! Ви чуєте, що робиться в залі?» Аж одлягло. Ну, хвалити бога, «наша дума, наша пісня не вмре, не загине!» Є що показати людям, є ще порох в порохівниціях, ще не полягла козацька слава!

Все це батько говорив при мені Ользі Петрівні Косач. — Ота «аматорська» «Різдвяна ніч» — справжня «Золушка» проти сьогоднішньої «красуні», а серцю вона дорожча, — промовив він зворушений.

Наприкінці вистави вся трупа оперного театру гаряче вітала ювіляра. На цьому ювілейні свята в Києві закінчились. А в лютому 1904 року великий ювілейний концерт відбувся в Петербурзі. В ньому взяли участь артисти Маріїнського оперного театру і хор. Сам Микола Віталійович виконував свою другу фортепіанну українську рапсодію «Думка-шумка», початок створення якої відноситься до часів його перебування в Петербурзі (1876 рік). З великим успіхом виконувались і інші твори ювіляра. Гаряче вітали батька під час цього концерту прославлені російські композитори — вчитель М. В. Лисенка М. А. Римський-Корсаков, О. К. Глазунов та інші.

Водночас тривали ювілейні концерти і в інших містах (наприклад, в Баку).

Щасливим, пам'ятним ввійшов у життя батька 1903 рік. Ювілей показав йому, як любить і шанує його народ, надав бадьорості, наснаги і віри в свої сили.

А попереду вже стелились нові шляхи, тернисті, несхожені, кликали нові думи й турботи, нові творчі плани.

XIV. ЛИСЕНКОВА ШКОЛА

ПАМ'ЯТНА РОЗМОВА. ГІСТЬ ІЗ СТАЙОК. НА НАРОДНІЙ ОСНОВІ. ВИКЛАДАЧІ. МАРІЯ СТАРИЦЬКА. ГАМЛЕТ У КИЄВІ. УДТ. УАЮБЛЕНІ УЧНІ БАТЬКА. ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ

Наближався кінець 1903 року. Віддунали останні ювілейні концерти у Києві, Львові, Чернігові, Петербурзі. Кожен прояв народної любові в ці дні зворушував батька до сліз. Та не раз ночами міряв він своїми широкими кроками кабінет, не раз бачив я його на самоті, заглибленим у тривожні думи.

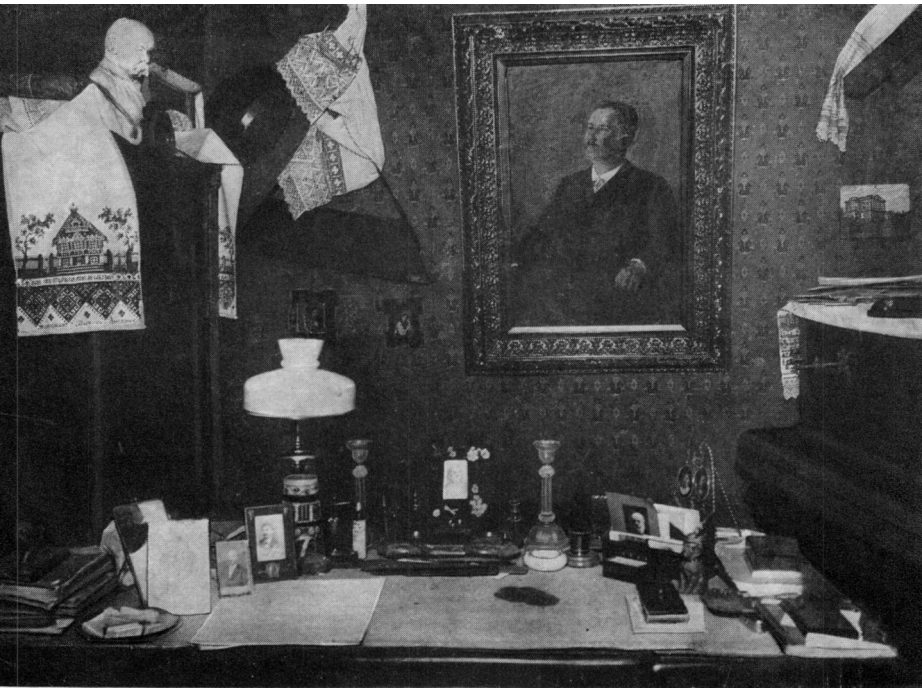
Саме в ці дні відвідали ми з батьком хворого Михайла Старицького. Добре пам'ятаю розмову між ними.

— Радий я за тебе, Миколо, мій друже коханий,— першим заговорив Михайло Петрович.— Радий, що так шанує тебе Україна.

— Що правда, то правда. Напився я за цей рік і шани тієї, і речей хвалебних, як того меду дідівського. Як згадаю все, аж соромно стає мені перед народом. Чи ж справді заслужив таке? Чи все, що міг, зробив? А помру я, хто продовжить мою справу? Одна у мене надія — школа. Потрібна школа, перш за все, школа. Скільки талановитих людей серед народу нашого! Без знань вони, мов птахи без крил. Пам'ятаєш Середу?

Не знаю, чи згадав тоді Старицький Петра Середу, несподіваного гостя нашого із села Стайок, та про нього варто розповісти. Трапилось це років за три до ювілею.

— Тут живе Микола Лисенко? — спитав якийсь незнайомий літній дядько у зношеному, проте охайному піджачку, як тільки я одчинив двері.

Робочий кабінет М. В. Лисенка в його квартирі в Києві по вул. Маріїнсько-Благовіщенській (тепер Саксаганського), буд. № 95.

М. В. Лисенко серед викладачів та учнів Музично-драматичної школи. 1910 р.

Батька не було вдома. Я запросив гостя до кімнати. Той спочатку помітно хвилювався, та скоро звик. За якусь годину я вже знав про нього все. Як з'ясувалось, гість був із Ржищівського повіту Київської губернії.

— До малювання маю велике бажання, та й музику люблю. Граю на цимбалах з дитинства. А вчитися не довелося. Мужик я, гречкосій. Не про нас наука. Та все ж потягло. Оце сім'я залишилась. Знаю, бідуватимуть, хоч обіцяли люди допомогти. Як той парубок, пустився в мандри по справжню науку,— ділився своїми тривогами.

Про батька він чув давно. А тут ще сільський вчитель вогню піддав.

— Гріх вам, Петре, топити свій таланти,— сказав Середа,— ідіть покажіться Миколі Лисенкові — нашому співицю. Обов'язково допоможе.

Так опинився Середа у нашій квартирі. Незабаром прийшов батько, запросив гостя до свого кабінету і довго розпитував, яка у нього сім'я, як живеться тепер на селі, чи давно малює, що робить взагалі, чим живе.

У відповідь гість розклав перед батьком кілька власних малюнків, зроблених олівцем і вугіллям, які він тут же дістав з папки. З усіх мені найбільше запам'ятався сліпий лірник з поводирем на невеликому аркуші паперу, вирваному, очевидно, з учнівського зошита для малювання.

Не все було вірно в композиції, малюнкові бракувало простору, але стільки природної гідності й сили відчувалося в постаті, у виразі обличчя старого лірника, що й недосвідченому оку видно було: талант-самородок.

На прохання батька Середа грав нам на своїх цимбалах. Не пам'ятаю вже, що саме. Пам'ятаю лише, що батькові гра надзвичайно сподобалась.

— Вчитись вам треба, чоловіче добрий. А що роки не ті — не така вже біда. Михайло Ломоносов, селянський син, чули, у двадцять років за парту сів і став гордістю

російської науки. А Тарас, наш великий земляк, кріпаком був, ягнята пас на селі, чого тільки не зазнав за своє життя, а досяг таких вершин, які найосвіченішим панам і не снилися. Отаке-то, чоловіче, буває! — І замріяно додав:

— Талановитий у нас народ. Дай йому освіту, і він здивує світ.

Знайшовши влучну хвилину, батько наказав мені, щоб гість відчував себе у нас, як дома, а сам кинувся по знайомих, що мали щось спільне з образотворчим мистецтвом, і таки добився свого: знайшлись добрі люди, які згодились працювати з Середою. Незабаром Середя став відвідувати уроки малювання.

Батько ретельно стежив за його навчанням і надзвичайно радів першим успіхам 40-літнього учня-селянина. Та через недовгий час Середя прийшов до нас вкрай засмучений.

— Не могу я більше,— сказав він.— Зустрів земляка. Розказував, що пропадає сім'я без мене. Як згадаю, що діти, може, який день хліба не бачать, не лізе шматок в горло і олівець випадає з рук. Видно, не за своє діло взявся. Треба сім'ю від голодної смерті рятувати. А ласку вашу, добре слово не забуду ніколи.

Батько спробував запропонувати йому гроші, та даремно.

— Я і так завинив вам. Годі. Повернусь до свого поля. А малюватиму і гратиму без науки, як серце мені підказує.

Так і залишився Середя початкуючим художником.

Після смерті батька він постійно навіщав мене, не раз запрошував до себе.

Ще частіше стали ми зустрічатися з ним у радянський час. Старий Середя організував у своєму селі самодіяльні гуртки. Він і сам до війни чи не щороку виступав з незмінним успіхом на оглядах, олімпіадах, все майстерніше граючи на своїх цимбалах. Треба було бачити Середу на естра-

ді. Сьомий десяток ішов йому, а ніхто б не дав йому стільки, бо залишився кремезним, не згорбленим, а в очах світився розум і давній вогник жадоби до знань.

З роками Середа чомусь все більше нагадував мені лірника, з такою задушевністю змальованого ним ще багато років тому.

— Ось і здійснились заповітні мрії вашого батька. Великої душі чоловік був,— не раз говорив мені Петро Середа.— Жаль, що так і не довелось йому побачити наш народ щасливим і вільним.

Сам Середа помер після війни. Гітлерівці, захопивши Стайки, знищили його малюнки, розбили цимбали.

— Не цимбали, серце моє розбили фашисти, пси погані,— до самої смерті твердив старий Середа.

...Школа, своя школа. Багато років батько мріяв про справжню народну музично-драматичну школу, про талановитих учнів, яким він міг би передати своє вміння, свій досвід.

Ще в 1868 році писав він з Лейпцига своїм рідним: «...А музыкально-образовательная школа у нас иначе и немыслима, как на н а р о д н ы х п о д с т а в а х — иначе она даст, как и все у нас, начиная с общества, блеклый цвет с иностранными румянами».

Скільки за три десятиліття було розмов, суперечок про майбутню школу! Скільки висувалось самим Миколою Віталійовичем і його друзями проектів і планів! Та щоб відкрити українську музичну школу, треба було добитись дозволу Міністерства внутрішніх справ, перебороти шалений опір ворогів української культури, знайти викладачів, і, головне, потрібні були гроші, великі на той час гроші, а вільних грошей у батька не було ніколи.

Минали роки... Ні приватні уроки, ні викладання в Інституті шляхетних дівчат не задовольняли батька.

Багато сил і часу витрачено. І для чого? Щоб ще одна панночка вискочила заміж, зачарувавши своєю грою провінціала-кавалера.

— Давно б кинув отой шляхетний інститут, та «гріхи» не пускають,— розводив руками батько.

А «гріхи» ті полягали в тому, що інститут залишався чи не єдиним годувальником батька, отже й усїєї нашої сім'ї. Так було до кінця 1903 року, коли мрія про нову школу, створену «на народній основі», спалахнула у батька з свіжою силою. Тоді ж, під час зустрічі з хворим Михайлом Старицьким, про яку вище йшла мова, Микола Віталійович і відкрив своєму вірному побратимові на цей раз цілком реальний і через кілька місяців здійснений план створення школи. Справа в тому, що у 1903 ювілейному році на знак пошани й любові до свого українського «Бояна» (так в листах і адресах величали Миколу Віталійовича) народ зібрав досить значну для того часу суму.

Передбачалось, що частина грошей піде на видання творів, а частина — на придбання хати й невеликої садиби у мальовничій місцевості для літнього відпочинку. Оця хата, точніше, гроші, виділені на хату, і стали, як то кажуть, фінансовим фундаментом школи Лисенка.

— Прожив я 60 років без власної хати і ще проживу, а ось без школи нам не обійтись,— говорив, бадьоро посміхаючись, Микола Віталійович.

У 1904 році батько орендував невеликий одноповерховий будинок з мезоніном по вулиці Велика Підвальна, № 15. Було закуплено необхідні інструменти, розставлено шкільні меблі, запрошено викладачів. Нарешті, з'явилась над дверима довгождана вивіска: «Музично-драматична школа Миколи Лисенка». Відкрилася нова яскрава сторінка в житті і діяльності композитора.

На думку батька, школа мала виховувати акторів і музикантів для української, та й не лише української, сцени.

— Виростуть, зміцніють крила у наших орлят. Навчимо їх літати, і понесуть вони людям пісню і могутнє слово, що будять думку, зогрівають серце. Хіба для цього не варто кинути все інше і цілком віддатись школі? А ви ще роздумуете, чи йти козі до воза, чи ні,— говорив батько своєму другові, славетному співакові Олександру Мишугі, запрошуючи його на постійну викладацьку роботу.

Ніколи не відзначаючись адміністративно-організаційними здібностями, батько однак зумів згуртувати навколо себе найкращі педагогічні сили України. Не знаю, як він добився цього: чи вмінням запалювати всіх вірою у свою справу, чи авторитетом народного композитора, славним громадським ім'ям засновника і директора школи.

Як би там не було, але школа Лисенка славилась своїми педагогами. Клас сольного співу вела відома артистка російських столичних театрів Марія Зотова, працювала в школі і чудовий знавець постановки голосу Олена Муравйова, драматичний відділ вели Марія Старицька (талановита артистка, донька Михайла Старицького) і режисер Київського російського театру Ліпковський. Історію російської та української літератури читав професор Володимир Перетц, теорію музики — чудовий педагог, учень Римського-Корсакова, професор Григорій Любомирський. Нарешті, знаменитий тоді на всю Росію співець світового значення Олександр Мишуга, відмовившись від гастролей і заплативши штраф за невиконання своїх обов'язків за контрактом, теж очолив клас у школі Лисенка.

Мишуга і раніше часто бував у нас. Школа, спільні інтереси, спільні погляди на життя і мистецтво, на методи викладання, глибокий демократизм ще більше поріднили його з батьком.

До всіх викладачів батько ставився з великою повагою, уважно придивлявся до роботи, педагогічного «почерку» кожного, охоче переймав їх досвід. Раз, однак, я добре пам'ятаю це, батько різко і гнівно обірвав педагога. Вчителька по класу фортепіано грубо, з антисемітських мотивів образила свого учня-єврея. Батько негайно звільнив її.

— Поки живий, в моїй школі чорносотенцям не буде місця! — з обуренням сказав він.

Дух братерства, товариської дружби панував і серед викладачів, і серед учнів. Учні школи надзвичайно любовно ставились до батька, бачачи в ньому не лише директора, вимогливого педагога, а й старшого авторитетного товариша, друга, до якого завжди можна звернутись за порадою і знайти у нього щирі відповіді на все, що хвилює.

Школа давала своїм вихованцям вищу освіту і керувалась програмами консерваторії і музично-драматичного училища московської філармонії. Сам батько, як відомо, у свій час учився в найстарішій у Європі Лейпцігській консерваторії, а потім в Петербурзі. Та він не йшов сліпо за вже готовими зразками. Все мертве, віджиле рішуче відкидалось.

Я спостерігав у школі батька його лекції з композиції і бував на його практичних заняттях у фортепіанному класі.

Микола Віталійович розумів, як важливо з самого початку прищеплювати учневі любов до музики. Бездумні, беззмістовні вправи часто викликають огиду, ненависть до інструмента навіть у дуже обдарованих дітей. Микола Віталійович відкинув догми канонів, мертві технічні вправи, що на той час посідали важливе місце у фортепіанній педагогіці. Він одразу знайомив учнів з найбільш популярними народними піснями, які чарували своєю мелодійністю та красою, і сам складав на їх основі потрібні вправи.

— А тепер спробуйте програти цю мелодію. Сміливіше,— підбадьорював він учня. Безмежно радів, коли хто з учнів самостійно проробляв музичний твір, вносив щось своє у виконання.

— Так, музикант повинен багато працювати над собою, все своє життя вчитись,— говорив мені батько,— але з самого початку, з шкільних років робити це свідомо, з любов'ю до своєї майбутньої професії, до мистецтва.

В музично-драматичній школі Миколи Лисенка працювало чимало талановитих викладачів-ентузіастів, та навіть серед них помітно виділялась постать Марії Михайлівни Старицької.

Школа народжувалась, набирала сили на моїх очах. Марія Михайлівна — Маня, як ми прозивали мою двоюрідну сестру поміж себе,— віддала школі від першого дня її заснування мало не чверть віку. Без будь-якого перебільшення можна сказати, що ніхто після батька не зробив стільки для школи, як Марія Михайлівна.

Так сталося, що своєї сім'ї, свого дому, у Марії Михайлівни ніколи не було, і школа замінила їй сім'ю, стала для неї рідною оселею. Вона успадкувала від свого батька, одного з основоположників українського театру, не лише зовнішність, характер, а й палку любов до рідного сценічного мистецтва. Хто тільки не мріяв стати актором в роки моєї молодості! Вважалося, що для успішного виступу в театрі досить іскри божої та сценічної зовнішності; і чи не кожний аматор знаходив у собі оту саму «іскру», що від Мельпомени. Однак поруч із справжніми самоцвітами було серед акторів перших українських бродячих труп чимало дилетантів-неуків, які до того ж були переконані, що лицарям Мельпомени наука ні до чого. Мовляв, єдина корисна школа для артиста — сама сцена.

На відміну від цієї братії, Марія Михайлівна принесла на українську сцену і талант, і високу на той час культуру, неабиякі знання. Вона прийшла в театр, маючи за плечима Вищі жіночі бестужівські курси та петербурзьку драматичну школу по класу видатного артиста і режисера А. О. Федотова.

Дебютувала Марія Михайлівна в 1887 році у трупі М. К. Кропивницького. Потім років п'ять мандрувала з трупою свого батька. Успішно виступала на російській сцені в театрі знаменитого Стрепетова та Бородая. І знову, тепер вже назавжди,— український театр. Виступала на перших ролях у трупах Кропивницького, Старицького, Садовського. Театральна публіка Києва знала й любила Марію Старицьку як талановиту, вдумливу виконавицю ролей в п'єсах Гоголя, Островського, Карпенка-Карого, Михайла Старицького.

У 1900 році Марія Михайлівна перейшла на театральну-педагогічну роботу. Викладала спочатку в Музично-драматичній школі Лесневич-Носової, а з дня заснування Лисенкової школи очолила її драматичний відділ. Я, хоч учився в класі теорії музики,— не відкидав таємної мрії про театр. Тому на пару з Юрком охоче відвідував лекції Марії Михайлівни.

— Із нічого нічого не буває. Без знань, без культури людині, навіть талановитій,— повторювала Марія Михайлівна,— нічого робити на ниві музики і театру.

«Дрібниць» в освіті актора не визнавала: вчила правильно читати, розвивати дикцію, дихання. Міміка, пластика, вміння користуватись паузою, іноді красномовішою слів,— все це актор має опанувати настільки, щоб зусилля його залишались непомітними для глядача.

На своїх лекціях вона виступала водночас і викладачем, і режисером, і виконавицею характерних ролей, і надзвичайно талановитим декламатором.

Постійний консультант батька в навчально-методичних справах, Марія Михайлівна завжди знаходила час для влаштування драматичних вистав у клубах, різних легальних і напівлегальних робітничих «чайних», а найчастіше, як уже згадувалося, в Лук'янівському народному домі. Робочий люд тепло приймав Лисенкових артистів, а учні під керівництвом Марії Михайлівни після експериментальних вистав на шкільній сцені мали тут серйозну практику. Репертуар вистав був досить різноманітний. Марія Михайлівна хоче виступала на сцені з своїми учнями. Для нас кожний її виступ на сцені був уроком. Гра її відзначалась добрим почуттям ансамблю, виразним сценічним мажором.

Однак найбільш врізалась мені в пам'ять Марія Старицька — читець і декламатор. У цьому жанрі після смерті свого батька вона майже не знала собі рівних на українській естраді. Читала вона з незмінним успіхом вірші Шевченка, Пушкіна, Франка, Гейне. Та, здається мені, її майстерність найбільше розкривалась у творах Лесі Українки. Слово Лесі Українки, то ніжне й пісенне, то гостре, як криця, в устах Марії Старицької, близької подруги поетеси, звучало так, мов промовлялось не голосом, а самим серцем.

Любив я над усе в її виконанні «*Contra spem spero*». Оце «Без надії таки сподівайся» органічно зливалось з оптимізмом читця-життєлюбця.

В Марії Михайлівні не було нічого від традиційної старої діви: ні істеричного надриву, ні душевної черствості, ні егоїзму. В сім'ї не прийнято було говорити про особисту драму, яку вона пережила в молодості. Всупереч усьому Марія Михайлівна запам'яталась мені, як і численним її учням, людиною компанійською. Ніколи не цуралась вона товариства, особливо молоді. Не тільки я, близький родич і сусід (ми мешкали на Маріїнсько-Благовіщенській, 95,

а Старицькі — в № 93), але, гадаю, чи не усі учні драматичного класу частенько бували в гостях у Марії Михайлівни.

Жила вона по смерті Михайла Петровича одним домом з матір'ю, моєю тіткою, та молодшим братом Юрком. Говорили, сперечались про різне. Тепер і не згадаю все до ладу. За шістдесят років відсіялось, перетерлось у пам'яті чимало розмов. Та одна провідна тема вечорів у Марії Старицької живе в мені й досі. З чого б не починалось, а рано чи пізно хтось торкався-таки в розмові тієї заповітної струни, якій на роду було написано ще довго звучати в оселі Старицьких,— історії українського театру. Марія Михайлівна та й тітка моя самі були невід'ємною частиною цієї історії. Талант оповідача, безпосередня участь у багатьох подіях, пов'язаних з народженням першого професійного українського театру, робили оці імпровізовані ліричні новели, історичні екскурси Марії Старицької особливо привабливими для нас.

Мені, звичайно, на той час вже добре було відомо, як любив, яке виняткове значення надавав українському театру — народній, як він говорив, кафедрі прогресивних ідей, думок і почуттів, батько. Знав про його давню дружбу з багатьма ветеранами сцени. Не було для мене секретом і те, як міцно переплелась батькова пісня, вся його діяльність композитора й етнографа з долею українського театру. Та до вечорів Марії Старицької мені, наприклад, нічого ніколи не було відомо про Миколу Лисенка — драматичного артиста-аматора, члена не по своїй волі таємничого УДТ.

Однак я повинен все розповісти спочатку, а бо воно, з яйця, як сказав би в такому випадку батько. За участю Миколи Лисенка ставились в університетському аматорському театрі твори Грибоєдова, Островського, Гоголя; в 1864 році, здається, вперше в Києві — «Наталка Полтавка».

В 70-х роках гурт аматорів, на чолі якого стояли Лисенко і Старицький, значно поширився. Указ 1876 року, як відомо, заборонив усі вистави українською мовою. Довелось київській братії обмежитись домашніми виставами в господі сестер Ліндфорс — Марії та Софії. Сестри Ліндфорс були близькими приятельками Лисенків і Старицьких. До того ж, була у них велика квартира з величезною залогою проти оперного театру. У сестер Ліндфорс вперше побачили світ оперети «Чорноморський побут» і «Різдвяна ніч».

У 1878 році Михайло Петрович переклав для київського аматорського гуртка окремі сцени з «Гамлета». Вперше Шекспір заговорив з глядачем українською мовою. Вистава відбулася в будинку де Мезера на Хрещатику, де жив Лисенко. Бажаючих познайомитись з українським «Гамлетом» було набагато більше, ніж дозволяло приміщення. Маленька зала в квартирі Миколи Віталійовича на кілька днів перетворилась на королівські покої.

Марія Михайлівна навіть уві сні бачила свого батька в ролі Гамлета і дядю Колю в такій протилежній його вдачі ролі хитрого, підступного Полонія.

Проте й дорослі хвилювались (то не жарти — Шекспір!) не менше Мані. Було досить сумнівів і скептичних прогнозів.

— Майстерності, — згадувала Марія Михайлівна, — може, й справді бракувало виконавцям, та глядачі з такою щирістю аплодували і сцені в покоях королеви, і прощанню Лаерта з сестрою та Полонієм, з таким сердечним боєм завмирили в хвилини божевілля Офелії, що в успіху можна було не сумніватись. Нарешті, знамените гамлетівське «Бути чи не бути», прочитане Михайлом Старицьким, переконало й невірив, що мовою Тараса можуть заговорити на повний голос усі велетні світової літератури.

Марія Михайлівна вже виступала на аматорській сцені, коли у 1883 році генерал-губернатор Дрентельн, вислужую-

чись перед «божою милістю імператором всеросійським», заборонив українські вистави у всьому Південно-Західному краї.

«Никаких Кропивницьких і Заньковецких не допущу на пушечный выстрел в Киев», — таку дику резолюцію наклав київський топтигін на петиції.

Микола Лисенко й Михайло Старицький теж ходили до генерал-губернатора. Під час короткої аудієнції останній цілком одверто пояснив свою «лінію»:

— В России могут играть. Там это только театр. А здесь в Киеве — это политика.

Незважаючи на грізну постанову генерал-губернатора, під самим його носом «політика» у вигляді аматорського гуртка відновила в Києві свою діяльність.

Отут і виринуло з небуття оте таємниче УДТ, через яке Марія Михайлівна з її гуртком та й старша київська братія на чолі з Миколою Лисенком і Михайлом Старицьким мало не влізли у велику халепу.

УДТ — це Українське драматичне товариство, звичайно, таємне (адже український театр було заборонено). Молоді члени товариства (Марія Старицька, Дашкевич, Житецький) ставили в садках, а то й на лісовій галявині, просто неба, «Назара Стодолю» (Галя — Марія Старицька), водевіль «Поперед спитайся, а тоді і лайся». Весь грошовий збір потрапляв у 1885 році через підпільний «Червоний Хрест» політичним в'язням.

Все йшло добре, поки не трапилась така подія: помер шанувальник гуртка професор Кістяківський. Зібралось, як годиться, товариство. Попереду процесії — двоє молодиків з великим вінком. На жалібній стрічці напис: «Від УДТ». Ці підозрілі літери одразу звернули на себе увагу жандармів: що за УДТ? Чому УДТ? Чи не криється за цим червона крамола? А що їм казати? Не видавати ж заборонене грізною постановою Українське драматичне товариство! На

щастя знайшлась знайома, ініціали якої теж були УДТ. Вона й прийняла вінок на себе.

Незабаром УДТ таки розпалось, але аматори робили своє. Аматорські вистави «За двома зайцями», «Мартин Боруля» з музичним оформленням М. Лисенка збирали багато народу в театрі Бергоньє. А коли царський уряд таки змушений був зняти заборону з аматорських гуртків, вирости мандрівні трупи Старицького, Кропивницького. Засяяв на всю Росію світлий талант Заньковецької. Тут починалась вже добре нам знайома історія професійного театру. Щоб більш не повертатись до цієї теми, скажу, що аматорство (в цьому велика заслуга М. М. Старицької) і далі розвивалось поруч з розвитком професійного театру, жило його своїм ентузіазмом і талантами. Марія Михайлівна використовувала для підтримки його першу-ліпшу нагоду. Легальне Товариство тверезості відкрило свої філіали-чайні на Деміївці, на Подолі та Куренівці. Незабаром не без її участі в цих чайних з'явилися невеликі сцени. Марія Михайлівна почала давати учнівські вистави на всіх околицях міста. Запам'ятались мені аматорські вистави під орудою М. Старицької і в Українському клубі. Не цурався наш викладач і веселих жартів. Згадую «Муки українського слова» (з життя редакції часопису «Рада») та «Черговий вечір» — дотепну, досить таки дошкульну сатиру на клубні музично-вокальні вечори.

Остання велика аматорська вистава створена, поставлена й зіграна за участю Марії Михайлівни, Миколи Віталійовича і Миколи Садовського — «Вечір старовинної музики». Щось було в цій виставі від чеховського «Вишневого саду». І сміх, і сльози вчувались у тому прощанні із споминами дитинства. Всеволод Чаговець, тоді молодий, та вже добре відомий журналіст, писав на другий день після вистави, що здається, ніби хтось «відкоркував флакон старовинних пахощів», і з нього повіяло знайомим, давнім.

Дія відбувається в господі патріархальної поміщиці Марії Василівни (Марія Старицька). В ній наче пізнаю свою бабусю. Син поміщиці — Коля (Микола Лисенко) виконує старовинні вальси, які ще за його молодих років грала моя бабуся. В мелодіях оживає зворушливе минуле. Комічний текст підсилювався імпровізацією самих виконавців. Гомеричним сміхом зустрічала публіка кожний куплет у виконанні М. Садовського: «В двадцать лет вы очень строги и разборам нет конца», «Красавице в 17 лет весьма немного время надо» та ін. А «душещипательный» романс «Я вам привез письмо от сына» прозвучав дошкульною, злою пародією. Закінчувалась вистава полонезом. Всі виконавці (в першій парі М. Старицька та М. Лисенко, в другій — М. Садовський та Іртеньева, а за ними решта) сходили зі сцени до публіки, проходили полонезом по залі клубу й зникали за кулісами, як зникло минуле, викликане силою мистецтва.

Як склалось життя Марії Михайлівни у радянський час?

Після перетворення лисенківської музично-драматичної школи у Вищий Музично-драматичний інститут його імені Марія Михайлівна, поки вистачало сил, працювала в Інституті; як раніше, вона віддавала молоді весь свій талант, знання, багаторічний досвід педагогічної роботи і виховала для української радянської сцени десятки акторів-майстрів.

28 березня 1927 року київська артистична громадськість відзначала 40-річний ювілей артистично-педагогічної діяльності Марії Михайлівни Старицької. Урочисту частину відкрив голова ювілейного комітету, комісар народної освіти УРСР Микола Скрипник. Партнером ювілянтки на спектаклі-бенефісі виступив П. К. Саксаганський.

То був останній публічний виступ Марії Старицької.

У школі Лисенка не було тих панянок і «золотих» франтів з буржуазних і дворянських родин, які, заповнюючи

приватні й казенні музичні училища та Інститут шляхетних дівчат, вчилися музики знічев'я, лише тому, що так було прийнято у «вищому» світі.

— Що й казати: *satur venter non studet libenter* (сите брюхо до вчення глухо),— чув я частенько від батька, як тільки заходила мова про учнів з аристократичних Липок.

Єдиною твердою вимогою батька до учнів був добрий музичний слух, пам'ять, а для тих, що вступали на драматичний відділ, ще й сценічна зовнішність.

Школа не одержувала ніяких дотацій, існувала лише на внески учнів за право навчання. Більшу частину учнів становили люди середнього достатку або зовсім незаможні. Я з самого початку допомагав батькові в адміністративних і фінансових справах школи, і скільки раз приходилось мені доповідати йому, що в касі — ні копійки, що нема чим заплатити педагогам, які (так було домовлено) не могли залежати від того, чи вчасно внесли свою плату учні, чи ні. У таких випадках батькові доводилось влізати в борги і якимось викручуватись, ледь-ледь зводячи кінці з кінцями. І досі з обуренням згадую наклепи реакційних елементів, тих вірнопідданих патріотів, які, не обмежуючись доносами на «неблагонадійність» і «українофільство» школи, вперто сіяли чутки, ніби Лисенко відкрив ту школу виключно з комерційних міркувань, щоб... розбагатіти. І це в той час, коли батько, взагалі байдужий до грошей, віддавав школі дні і ночі, не шкодував ні сил, ні грошей. Не про прибутки, а про майбутнє мистецтва свого народу дбав Микола Віталійович. Школа до останніх днів життя була його радістю, його надією. Йй він щедро дарував свої знання, свій досвід і талант.

Незважаючи на винятково скрутне фінансове становище, в яке раз у раз потрапляла школа, батько завжди знаходив можливість звільнити від плати за навчання талановитих учнів з народу, допомагав їм, чим міг. І з особли-

вою охотою робив це для найбільш пригноблених і бідних, кому й дихнути не давав як соціальний, так і національний гніт.

За царськими законами кухарчиним дітям та євреям заборонявся або різко обмежувався вступ до звичайнісінької гімназії. Щодо приватних навчальних закладів, то потрібні були чималі гроші, щоб їх двері відкрились для містечкового кравця чи шевця. Батько говорив про це з неприхованим боєм, називав старе єврейське містечко в «смuzі осідлості» середньовічним гетто, кладовищем надій і талантів.

Вже в перший рік існування школи він не лише зарахував, а й узяв на повне утримання кілька обдарованих єврейських дітей. Окремі прізвища стерлись з пам'яті. Та серед учнів школи добре пам'ятаю Михайла Полякіна — сина кравця, у радянський час професора Московської консерваторії, також Лукашевського, який є зараз учасником квартету імені К. Глазунова, київського композитора Шварца. З одним колишнім учнем батькової школи пов'язана історія, яку не так давно повідав мені, а згодом переказав у своєму романі «Шолом-Алейхем», єврейський радянський письменник, киянин Абрам Якович Каган.

Разом з батьком ми, траплялось, з великим залассям читали (звичайно, в російському перекладі) майстерні оповідання великого гумориста, сміялись і плакали над пригодами Тев'є-Молочника, цього безжурного бідаря-мудреця, єврейського Кола Брюньйона. Я вже згадував про участь Шолом-Алейхема в Лисенковому ювілеї, та про їх особисте знайомство до ювілею мені не було відомо. Збираючи документальний матеріал для свого твору, Каган натрапив на сліди однієї дуже цікавої зустрічі.

Виявляється, Микола Віталійович особисто познайомився з Шолом-Алейхемом в домі відомого київського адвоката. Шолом-Алейхем став розповідати Миколі Віта-

ТЕАТРЪ ОБЩЕСТВА ГРАМОТНОСТИ.

(Троицкая площадь)

ВЪ ВОСКРЕСЕНЬЕ 23¹⁰ МАЯ 1904 ГОДА

Н. В. ЛИСЕНКО

УСТРАИВАЕТЪ

ТОРЖЕСТВЕННЫЙ КОНЦЕРТЪ

ВЪ ПАМЯТЬ ВЕЛИКАГО КОМПОЗИТОРА

МИХАИЛА ИВАНОВИЧА

ГЛІНКИ

ПО СЛУЧАЮ ИСПОЛНЯЮЩАГОСЯ СТОЛѢТІЯ СО ДНЯ ЕГО РОЖДЕНІЯ

прѣ благожелательномъ участіи

Г-жи Роде, Вѣриной, Г. Птицына, Шидловскаго, Шило, Савранскаго, хора и оркестра въ составѣ 100 человекъ подъ управленіемъ г. Горѣлова.

Исп. будутъ слѣдующіи его произведенія:

Отдѣленіе I-c	Отдѣленіе II-c
1. Маршъ въ честь г. Рубина и Дмитріа	6. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»
2. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»	7. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»
3. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»	8. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»
4. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»	9. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»
5. Опера: «Иванъ-Царевичъ и Серый волкъ»	

НАЧАЛО ВЪ 8 ЧАСОВЪ ВЕЧЕРА.

Билеты отъ 10 коп. до 2 рублей и более по 5 рублей, можно заблаговременно получить съ мизансѣтѣ ВЛАДИСЛАВА ИДИНОВСКАГО Крестовый, 35.

Афіша влаштованого М. В. Лисенком урочистого концерту пам'яті М. І. Глінки. 1904 р.

Сестра М. Франко
Музична Академія
Листо 1905,

Гімн

Alto Mariae, Largo

Жаноч.
Сестра
Piano

1. Ві - мі - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
2. Ві - мі - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
3. Ві - мі - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
4. Ві - мі - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,

на - ві - ду - ва - ми - мо - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
на - ві - ду - ва - ми - мо - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
на - ві - ду - ва - ми - мо - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
на - ві - ду - ва - ми - мо - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,

ні - кі - лі - і - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
ні - кі - лі - і - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
ні - кі - лі - і - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,
ні - кі - лі - і - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му, і - го - ми - ну - па - ло - му - го - ро - до - му,

Автограф першої сторінки гімна «Вічний революціонер».

лійовичу про гострі, дотепні пісні свого друга, поета-співака Марка Варшавського.

— Наш Беранже. Сам складає і текст, і музику своїх пісень, сам і виконує. Талант. А скільки, коли б ви знали, шановний Миколо Віталійовичу, талантів щоденно поглинає засмоктуюче животіння, злидні, забобони наших касрилівок — містечок, відокремлених смугою осідлості від усього світу!

Микола Віталійович сумно похитував головою. Адже то не новина для нього. І в українських селах, хоч і без смуги осідлості, без кріпацького ярма, бідареві-гречкосію дороги закриті, будь він майбутнім Ломоносовим чи Глінкою. А з кріпаків хіба що один тільки Шевченко вирвався з небуття, піднявся до світових вершин. Хто ж рахував, хто скаже, скільки Тарасів — співців, музик, поетів, вчених — закатовано, замордовано, задушено.

— Тому і мріється,— поділився Лисенко найзаповітнішим, — про власну школу. Хай поки що краплина, острівцець у безмежному морі. Але ж треба, треба з чогось починати.

Автор «Степеню», «Йоселе-Солов'я» гаряче підтримав намір батька, порадив не минати Білу Церкву, навколишні містечка. Саме в тих місцях зустрів він у 80-х роках героїв своїх романів, містечкового Паганіні (Степеню) та Соловейка єврейського гетто. Трагічно склалася їх доля. Може, тим, кому зустрінеться пан Лисенко, більше поталанить.

Минув рік після тієї зустрічі, і ось яка розмова, за свідченням А. Кагана, відбулась напередодні Лисенкового ювілею між Шолом-Алейхемом та Марком Варшавським.

Марко Варшавський щиро зрадив запрошенню на ювілейний вечір. Він був високої думки про Лисенка і називав його українським Глінкою.

Варшавський почав наспівувати пісню Лисенка «Ой люлі, люлі, моя дитино».

— Ви тільки вслухайтесь, Соломоне Наумовичу, яка мелодія! — Шолом-Алейхем слухав пісню мовчки. Коли ж Варшавський закінчив співати, він заговорив:

— До речі, нещодавно я одержав листа з Білої Церкви. Цікаве повідомлення: у сина одного столяра виявився талант. Юнак добре грає на фортепіано. І знаєте, хто цей талант виявив? Микола Віталійович Лисенко. Як ви гадаєте, Марко Марковичу, сахарозаводчик Бродський виділить стипендію на свого талановитого білоцерківського одновірця?

Варшавський знизав плечима...

— Не знаєте? А я знаю. Жодної копійки ваш Бродський не дасть. Він не такий щедрий, щоб грішми розкидатися. Та й те мушу я вам сказати, що діти бідарів в школі Лисенка навчатимуться безплатно. Отже, білоцерківський талант обійдеться й без ласки Бродського...

Так воно й було. Обійшлося без панської милості та пожертвувань «на бідність» і з «мужицьким сином» М. Микишею — пізніше відомим співаком і професором Київської державної консерваторії. Виступаючи у 1902 році з своїм хором у Миргороді, Микола Віталійович звернув увагу на самодіяльний хор місцевої художньо-промислової школи ім. Гоголя, яким керував учень цієї ж школи Михайло Микиша.

— Син бідної вдови. Ще недавно гусей пас,— відрекондував хлопча хтось з учителів.

— Вам треба вчитись. Обов'язково приїздить у Київ. Все влаштую,— пообіцяв Микола Віталійович зніяковілому від щастя юнакові, уважно прослухавши його. М. Микиші не одразу вдалось виїхати з Миргорода. За участь у революційному русі він був заарештований і лише в 1904 році, відбувши «кару» і «гласний надзор» поліції, з'явився до батька.

1 Як згадує Микиша, Микола Віталійович сам акомпану-

вав йому на іспитах і хвилювався за нього, як за рідного сина. Микиша не лише був звільнений від платні, а й жив деякий час у нашій сім'ї.

— Треба допомогти хлопцеві,— ділився зі мною батько.— Талановитий, а вчитись йому важко. З фінансами у нього кепські справи.

Надійшла пора одбувати Микиші солдатчину. 1905 рік. Час тривожний.

— Мало на яку бійню заманеться Миколці заслати «сіру скотинку». А молодик з рідкісним голосом, героїчний тенор. Хіба ж його можна в москалі?! — обурювався батько.

Як це часто бувало в подібних випадках, коли треба було обійти чи об'їхати закони «киводержавія», та ще й так, щоб комар носа не підточив, батько звернувся до давнього свого приятеля, «любого та коханого земляченька», чернігівського присяжного повіреного Іллі Людвіговича Шрага.

«Дуже добрий хлопець,— писав він про Микишу,— вельми свідомий українець, працьовитий і як слід йому бути — дуже бідний. Живе він у мене, а ми тут робимо усе, що можна для нього».

Ще раніше за порадою батька став Микиша готуватись до здачі іспитів за 6-й клас, аби зменшити строк солдатської служби. У дні вакацій просиджував наш стипендіат од ранку до ночі над підручниками, але... хоч круть, хоч верть — вихід то був не з кращих. Тут виплила, не пам'ятаю вже ким підказана, друга комбінація і в зв'язку з нею потреба в пораді досвідченого адвоката. «Певний добродій Кочура, чи то пан обиватель, чи, може, козак, бездітний чоловік, хоче його усиновити, щоб мавши його за єдиного сина, не дати у москалі. Мати Микиші (за другим чоловіком) дає на те усиновлення дозвіл (вона має, крім нього, ще два сини й дочку). Так треба знати, чи можна це діло завести на основі всього того, що я вам розказав, і чи буде

воно мати удачу, тобто чи розрішать Кочурі усиновить Микишу, і як це зробити.

Коли ласка ваша, не залишіть мені одповісти негайно, бо це дуже, дуже важна справа для нашого чоловіка та ще з будучиною».

Ілля Людвігович і справді не забарився з відповіддю, вказав усі підводні рифи на шляху до «білого білету».

Справа закінчилась тим, що Микиша таки одержав «білого білета» і щасливо продовжував свою науку.

Стипендіатами школи були також телеграфіст О. Ватуля, М. Полякін, семінарист з селян К. Стеценко, син робітника Б. Романицький та інші. Всі вони справили батькові сподівання. О. Ватуля став пізніше народним артистом республіки, актором театру ім. І. Франка, М. Полякін став професором Московської консерваторії, Б. Романицький — народний артист СРСР — художнім керівником українського драматичного театру ім. М. Заньковецької (до війни). Яскраву сторінку вписав у золоту книгу української класичної музики прославлений композитор К. Стеценко.

Талановиті вихованці вчилися у великому фортепіанному класі батька. Серед них відзначались Левко Ревуцький, Анатолій Буцький — згодом відомі діячі української музичної культури.

Добре пам'ятаю лекції нашого професора, викладача теорії музики Григорія Львовича Любомирського, який виховав цілу плеяду визначних майстрів української музики. Я слухав його лекції з теорії музики і гармонії разом з Левком Миколайовичем Ревуцьким. Майбутньому композиторові йшов тоді 15-й рік. І треба сказати, що шановний наш лауреат частенько таки лінувався тоді, а ще частіше пустував на лекціях. Та професор, хоч і робив хлопцеві зауваження, на його витівки не раз дивився крізь пальці, бо і з теорії музики, і з сольфеджіо Левко Ревуцький йшов

першим. Завдання з музичного диктанту він виконував раніше за всіх, надзвичайно швидко й точно схоплюючи диктоване нам професором. У батька і Любомирського вчилися і Кирило Григорович Стеценко, тоді керівник семінарського хору, і Віктор Іванович Кривусів — музикознавець. Вони стали найближчими помічниками в організації і керуванні шкільним хором і, згуртувавшись навколо батька, склали той осередок української композиторської молоді, що надзвичайно сприяв розвитку української музичної культури, зокрема появі численних композиторських кадрів. Авторитет школи зростає з кожним днем. З різних кінців України потяглась талановита молодь до Лисенкової школи.

Підбадьорений успіхами, батько цілком віддав себе школі, навіть на шкоду своїй творчості, для якої уривав лише нічні години.

Часто повертався він додому вже опівночі, втомлений, з нездоровими мішечками під очима, але в піднесеному настрої. І все, що говорилося у ті вечірні часи, було пов'язано з різними моментами шкільного життя, з планами на майбутнє. Найбільше радив він успіхам своїх улюблених учнів — К. Стеценка, Л. Ревуцького.

— Ні, ще не перевелись на нашій землі таланти. А скільки ще не відкритих самоцвітів розсіяно по всій Україні, скільки їх розтопано самодержавним чоботом. Школа наша допомагає одиницям, а за дверима залишаються сотні, тисячі народних самородків. До яких пір це буде? До яких? — тихо, ніби самого себе, перепитував батько.— Як подумаю про це, аж серце болить!

XV. ДУХ, ЩО ТІЛО РВЕ ДО БОЮ

АНТОН КАЛИТА. «ВІЧНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР». КОНСТИТУЦІЯ «ПО-ЦАРСЬКОМУ». ВІСТІ З ЗНАМ'ЯНКИ. СТОПРОЦЕНТНИЙ ПІДДАНИЙ. СМЕРТЬ АНДРІЯ ВІТАЛІЙОВИЧА. ДЛЯ НАРОДУ ЖИВИ І ТВОРИ

— Щось довго вже не видно нашого Антона. Чи не заходив Калита? — нерідко, повертаючись із школи, питав батько. На нашу заперечливу відповідь зажурено хитав головою:

— Коли б «духи» не взяли!

Як струмочки зливаються в повноводну ріку, так звідусіль — з найглухіших сіл і містечок України — збігались до батька почуті й записані його численними кореспондентами народні пісні, мелодії. Серед кореспондентів були й старі університетські друзі, і вчителі парафіяльних шкіл, і селяни (кому повезло з грамотою).

З багатим пісенним «уловом» завжди приходив до нас Антон Калита з Баришполя. Був він селянином з наймитів, дивував своїм книголюбством і вражав якоюсь, я б сказав, підкресленою інтелігентністю і натхненним виразом обличчя. Микола Віталійович, пригадую, називав його «апостолом правди й науки».

Побоювання відносно «духів» теж були вельми обгрунтовані. З Києва Антон Калита ніколи не повертався з порожніми руками. Добрі люди (студенти, учні Лисенкової школи) завжди постачали його прокламаціями, нелегальною літературою.

Восени 1904 року Калита знову з'явився у нас в домі і на цей раз не один.

— Земляки-баришпільці, такі, як і я, гречкосії,— відрекомендував гостей Антон.— Порішили ми, Миколо Віталійовичу, землю панську відібрати й поділити на всю громаду. Та воно декому й хочеться, й колеться. І тяжко ярмо панське тягти, і боязко кидати. Ось до вас і прийшли за порадою.

— Справедливе діло надумали,— батько розхвилювався, обняв Калиту.— А порада моя яка? «Треба миром, громадою обух сталить, та добре вигострить сокиру». Добре сказав Тарас. Краще не скажеш!

І після того, як вони пішли, збуджений, сяючий, все повторював:

— Збуваються мрії Тараса. Пробуджується народ. Як не радіти цьому!

Революція... Скрізь почувалось її гаряче дихання. Горіли маетки. З далекої Маньчжурії прибували солдатські ешелони з таким почуттям ненависті до самодержавства, що для вибуху досить було іскри.

— Запам'ятай мої слова, Остапе, добром це для Миколки й іже з ним не скінчиться,— говорив батько, коли в газетах з'явились перші, повні суперечностей чутки про «криваву неділю».— З кривавої Ходинки почав, на крові стоїть, в крові й захлинеться.

Батько не належав ні до однієї політичної партії, та в його симпатіях до революціонерів не сумнівались навіть жандарми. У справі жандармського управління № 17 за 1884 рік, яка зберігається в Київському архіві, так і сказано: «Учитель музики Микола Віталійович Лисенко (композитор) агітував серед студентів». А ось що Микола Віталійович сам писав майже двадцять років пізніше своїй старшій сестрі Катерині Миколаївні Маслянниковій: «Наші тобі вже описували рухи у Києві серед студентів і робочих. Гав ловив там між іншими Юра Старицький (син М. П. Старицького.— О. Л.), якого заарештували, і він відсидів

щось більше тижня в тюрмі. Остап теж там був, але утік завчасу, і тільки одседів у гімназії щось годин зо три у карцері. Сподіваються, кажуть, знов таких рухів на 19-е лютого, і, кажуть, більш грандіозних. Урядові теж готуються з стрільбою. Погано! Багато буде жертв...»

Навіть з листа, призначеного для цензури, видно, з яким співчуттям ставився композитор до робітничих і студентських заколотів. Мені цей лист подвійно дорогий. В ньому крихта і моєї молодості.

...Кілька днів у місті вперто ходили чутки: готується студентська демонстрація проти масових арештів серед революційної молоді.

Повертаючись з гімназії я часто натрапляв на поліцаїв, околоточних, шпиків. «Готувались» і двірники — теж нерідко платні агенти поліції.

У неділю вранці дворами, щоб не потрапити на очі гімназичному «педелю» я пробрався до університету, пофарбованого за наказом Миколи I в червоний «бунтарський» колір за непокору. Тут було вже чоловік двісті студентів. Стояли, чекали. Раптом заgrimів чийсь голос:

— Пішли, товариші!

Повільно пішли по Володимирській. У демонстрантів ні прапора, ні транспарантів. Тільки пісня!

Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте шпionів, будуйте тюрми!
До бою сто тисяч побірників стане,
Порвем! Порвем! Порвем всі кайдани!

Молоді мужні голоси підхопили пісню-вирок:

Порвем! Порвем! Порвем всі кайдани!

Та ось де не взялися козаки. Засвистіли нагайки, захропли підняті на диби коні. Демонстрація розпалась. Я кинувся до найближчих воріт. Вже й не пам'ятаю, як дістався додому. Та проте цим не обійшлося. Всюдисущий «педель»

все ж помітив мене й доніс начальству. Тільки «заради батька» директор гімназії обмежився карцером. Відсидівши свій «строк», повертався додому в глибокій тривозі: що то батько скаже? А він тільки головою похитав:

— Поганий з тебе, Остапе, конспіратор. Іншого разу обережнішим будь.

Однак сам композитор у творчості цих років не виявляв особливої обережності. Все частіше притягувала Миколу Віталійовича поезія Івана Франка. У самий розпал селянських заворушень з'явився на світ хор на слова І. Франка «Ой що в полі за димове». Поет закликає порвати вікові кайдани, «що скували думку людську», підняти «з п'їтьми люд робочий».

Енергією, негамовним духом боротьби насичений хор Лисенка. Маршова мелодія заключної частини сповнена віри в остаточну перемогу над катами.

Хор «Ой що в полі за димове» був важливою віхою на шляху до створення знаменитого хорового гімна «Вічний революціонер», де над царством темряви піднявся «дух, що тіло рве до бою», — повсталий народ.

«Вічний революціонер» написаний влітку 1905 року на дачі в Китаєві. Вранці Микола Лисенко, як і завжди, пішов у ліс «на роботу». Цілий день пробув на своїй улюбленій галявині і повернувся додому пізно. Привітавшись, збуджено почав ходити по веранді. Нам всім здалося, що він приніс якісь важливі політичні новини (тільки ними й жили в той бурхливий час). Та несподівано для всіх Микола Віталійович підійшов до рояля, різко відкинув кришку і вдарив по клавішах. Незнайомі звуки все росли й міцніли, тривожні, закличні. Та ось у мелодію вплелися слова:

Вічний революціонер —
Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він живе, він ще не вмер!

З якою яскравою силою зазвучали добре знайомі слова!
І, наче змовившись, ми всі підхопили урочисту й величаву
мелодію:

Голос духа чути скрізь:
По курних хатах мужицьких,
По верстатах ремісницьких,
По місцях недолі й сліз.

Фанфарні, пружні, бадьорі акорди розірвали сонну тишу
китаївської ночі:

Сила родиться й завзяття —
Не ридать, а здобувати
Хоч синам, як не собі,
Кращу долю в боротьбі.

І знову кличе, веде за собою імпровізований хор стом-
лений, але радісний батьків голос:

І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огонь,
Розвидняючийся день!

— Не знаю, чи це минеться так авторові, але гімну
забезпечене довге життя, — зауважив хтось з гостей. — Ви,
Миколо Віталійовичу, не пісню, а бомбу створили. Сині
мундири не подарують вам цього.

Тут же стали думати-гадати, як популяризувати «Віч-
ного революціонера». Надрукувати, звичайно, неможливо,
про концертне виконання теж не могло бути й мови.

— Коли не можна легально, — тут же вирішив Микола
Віталійович, — випустимо нелегально.

Швидко по тому невеличкий гурток довірених людей
розучив у приміщенні Музично-драматичної школи Лисенка
«Вічного революціонера». З цієї іскорки й розгорілося по-

лум'я. Гімн «пішов у люди», полюбився робітникам і студентській молоді, став піснею-прапором маївок і демонстрацій.

«Вічний революціонер» — вінець хорової творчості композитора. Народність, яскраво виявлений національний колорит гімна — типові для Лисенка. Та ні в одному з творів, написаному раніше, не виступають так виразно нові інтонації бойового революційного маршу.

«Вічний революціонер» — духовний брат «Марсельези», «Інтернаціоналу» не тільки за ідеєю, а й за звучанням. В ньому обидва творці його — Франко і Лисенко — в одному пристрасному пориванні вітали могутній поступ мільйонів, їх боротьбу за волю, за «розвидняющий день».

А день цей народжувався в муках, у крові. Пам'ятаю, на стовпах, на стінах будинків царський маніфест з двоглавим орлом. Незнайомі люди на вулицях обнімаються, цілуються. У всіх на устах: «маніфест», «конституція». На Думській площі юрби людей...

А надвечір загуркотіли перші постріли; прокльони й гнівні крики, стогін поранених і вмираючих — все змішалось. Я пробирався якимись незнайомими провулками, біг, наче мене штовхали в спину. Вже стемніло, коли вибрався на нашу вулицю. Дивлюсь — мені назустріч батько. На його обличчі — тривога.

— Слава богу, живий! Не поранений? Ось тобі й царська конституція!

— Нічого, розподілимо землю, — кілька днів по тому знов почувся в нашому домі знайомий голос Калити.— Свою, мужицьку конституцію встановимо!

Всю Україну охопило революційне полум'я. Горіла земля під ногами у поміщиків. Страйкував Донбас. Повстали залізничники Харкова, Києва, Одеси, Знам'янки.

Машиністи, робітники депо часто приходили до Андрія Віталійовича і раніше. Та особливо авторитет його зріс

після такого випадку. В 1899 році жандарм на вокзалі смертельно побив слюсаря депо. Місцева влада хотіла будь-що повернути діло так, ніби у всьому винен сам слюсар, а жандарм лише захищався. Викликаний на місце події дядько одначе не пішов ні на які компроміси і в акті підкреслив, що слюсар був убитий жандармом. Через кілька днів його викликали в харківське жандармське управління. Допитував його сам начальник управління — полковник.

— Це ви, лікар Лисенко, дворянин, осмілились скласти акт про вбивство якогось там слюсаря моїм жандармом?

— Так,— з достоїнством відповідав дядько,— я, лікар знам'янської лікарні, підтверджую, що слюсар помер від побоїв, нанесених йому жандармом.

— Зарубайте собі на носі,— розкричався жандармський шеф,— що мої жандарми не можуть бути винними. А з вами ми ще побачимось, пане Лисенко! Ми знаємо про ваші погляди і про бунтарські збори у вашому домі.

Погрози не злякали Андрія Віталійовича. Революцію 1905 року він зустрів більшовиком, ленінцем.

10 жовтня 1905 року паровозні гудки сповістили про початок загального страйку на Південно-Західній залізниці. Того ж дня залізничники станції Знам'янка обрали лікаря Лисенка головою революційного комітету.

Після розгрому московського повстання знову підняла голову реакція. Наприкінці грудня жандарми схопили всіх членів знам'янського ревкому.

В похмуру Вятку, де в свій час поневірявся великий Герцен, без суду етапом був відправлений Андрій Віталійович. Етап, заслання підірвали його здоров'я. Та вже тяжко хворому йому вдалося весною 1906 року втекти з заслання. З квітня до травня він переховувався в Києві на нашій квартирі. Ніжно, самовіддано піклувався Микола Віталійович про брата, ні на хвилину не відходячи від його ліжка.

Жандарми вперто розшукували лікаря Лисенка. Його перебування в Києві ставало все небезпечнішим. Нарешті батькові вдалося роздобути закордонний паспорт для нього. Настав час розлуки. До самого світанку просиділи ми в кімнаті Андрія Віталійовича. Назавжди врізались у пам'ять слова, сказані ним на прощання батькові:

— Різними шляхами ми йдемо, різною зброєю боремось, та все життя одну справу робимо з тобою, брате. Одному хазяїну служимо — народові. Наступить світлий день, і народ згадає нас. Обов'язково згадає!

Як не кріпився дядько, та сумним вийшло прощання. Видно, відчував він, що востаннє бачить зелений Київ, високі дніпрові кручі.

За кордоном Андрій Віталійович жив спочатку в Швейцарії, потім переїхав до Львова (Австро-Угорщина), де з допомогою Миколи Віталійовича влаштувався на роботу в народну лікарню.

Школа Лисенка з відома її керманича не стала ховатись у тихій затоці «чистої музики», а рушила назустріч бурі.

Все своє свідоме життя Микола Віталійович боровся за те, щоб музика служила народові. Нищівно висміював він панків, які проповідували «мистецтво для мистецтва», намагаючись відірвати мистецтво від народу.

— Народу зобов'язані ми всім. Народ — справжній, найталановитіший творець усього кращого, що є в музиці, і, несучи свою творчість в народ, ми лише частково повертаємо йому свій борг, — так говорив батько учням своєї школи, з самого початку намагаючись прищепити їм смак до музично-громадської роботи.

Учні й викладачі школи часто давали концерти, які збирали велику аудиторію. На цих вечорах батько виступав невтомним пропагандистом української, російської і світової класичної музики. Оперний клас школи успішно виконував

фрагменти з «Руслана і Людмили» Глінки, «Євгенія Онегіна», «Мазепи» і «Пікової дами» Чайковського, «Снігуроньки» і «Царевної нареченої» Римського-Корсакова, «Бориса Годунова» Мусоргського.

Ніколи не забуду академічні й громадські репертуарні вистави драматичного відділу. Ставились українські народні і побутові драми, п'єси Гоголя і Островського, твори класиків світової драматургії.

У дні концертів і вистав мій батько, Марія Старицька та і всі викладачі школи хвилювались надзвичайно, ніби не учням, а їм самим треба було вперше виступати перед глядачами. Та все чудово обходилося. Зал гримів від овацій. Садовський, Саксаганський, Заньковецька, які охоче відвідували ці вистави, тепло зустрічали юних виконавців і не раз говорили батькові, що його школа стала справжнім вогнищем не лише музичної, а й української театральної освіти.

Особливого розмаху громадська діяльність школи набула в дні революції 1905 року. Деякі учні школи (Коваленко, Микиша) влились у Васильківську бойову дружину, одну з кількох дружин, організованих у місті для боротьби з чорносотенцями. Дружинники часто збирались у школі. Навіть підпільна більшовицька каса зберігалась (знову ж таки з відома Миколи Віталійовича) у шкільному сейфі. Як згадує М. Микиша, батько завжди говорив йому в ці дні:

— Робіть все обережно, мудро, а я нічого не знаю.

І пізніше Микола Віталійович вимагав від своїх учнів, учасників революційних гуртків, суворой конспірації. Тільки так і можна було зберегти школу.

Перша революція закінчилась поразкою. Відгриміли останні залпи на Пресні, і на всю країну насунулась темна ніч. Тільки й чути було — того заарештовано, того вислано, того повішено. Батько ходив чорніший чорної землі.

— Знову лютують сині жандармські генерали з білими китицями на плечах. Стільки крові пролито, що дивуюсь, як в ній не захлинулись Микола і його посіпаки,— говорив батько.

Він і сам (про це ще буде мова далі) побував у в'язниці. Та «ні тюремні царські мури, ані війська муштровані, ні гармати лаштовані» не зламали його. Ще до революції Микола Віталійович показав у музичному сценічному творі за п'єсою Старицького «Остання ніч» мужній вольовий образ революціонера напередодні страти:

Іудою не був — нізащо
Ні вірності, ні честі не продам я.

Ці слова героя драми Старицького, керівника селянського повстання Братковського, стали лейтмотивом твору Миколи Лисенка.

У школі Лисенка революційно настроєні учні створили ініціативну групу для допомоги страйкуючим і арештованим, в яку входили М. Микиша, П. Коваленко, я та ін. Ця група, звичайно, з відома батька, в певних конспіративних рамках влаштовувала вечори, концерти на користь потерпілих від царських сатрапів. Наскільки пам'ятаю, найбільший збір дав концерт за участю Мишуги, який був справжнім кумиром київської публіки. Задушевний ліричний тенор, неабиякий драматичний талант сприяли надзвичайній його популярності. До того ж він був людиною передових поглядів і не раз поповнював нашу касу із власних коштів.

Пам'ятаю, коли він знову з'явився в Києві після успішного закордонного турне, його фотографії продавали на вулицях. Якийсь спритний кондитер навіть виставив у вітрині крамниці торт а ля Мишуга з шоколадним прізвиськом знаменитого співця на кремовому фоні. Слава переслідувала Мишугу по п'ятах то у вигляді надушених листів прекрасних незнайомок, то в особі закоханих до нестями гімнази-

сток. Спочатку Мишуга, людина скромна, відбивався, як міг, від цієї слави, з роками звик до неї, як каторжник до своїх кайданів, і вже покійно ніс свій «хрест». Як би там не було, а на концерт Мишуги, про який ми розповідали, зібрався чи не весь аристократичний Київ.

Зала повна. Куди не глянеш — чорніють фраки, блищать, переливаються оксамитові сукні, біліють оголені плечі. Під час концерту Мишуга заглянув у залу, розсміявся:

— Якби ви знали, паничі, і ви, ласкаві панночки, на що підуть ваші гроші! — і, змовницьки підморгнувши нам, задоволено повторив: — Якби ви знали!

Концерт Мишуги допоміг політичним в'язням смоленської «централки».

Добрим словом згадували також школу Лисенка київські робітники і студенти, вислані у Вологодську й Архангельську губернії. Їм теж допомогла наша група. Пам'ятаю одну розмову з батьком після такого «політичного» концерту. Батько розпитував мене, чи не стежить знову за Микишею поліція.

— Так, важкий, тернистий шлях обирають наші хлопці,— заговорив він схвильовано.— Нелегко розбити самодержавну скелю. Та хай щастить їм у дорозі. Хай «ні жар, ні холод» не спиняє їх!

А поліція чатувала, і, видно, не на одного Микишу.

Вона, певно, пронюхала і про гарячі симпатії батька до учасників революції 1905 року, і про переховування брата-революціонера. Чорносотенці також слали на батька донос за доносом. Їх особливо дратувало те, що Микола Віталійович активно виступав проти національної ворожечі і під час погромів врятував від вірної смерті не одну єврейську сім'ю. Грізні чорні хмари збирались над головою старого композитора.

Якось у лютневий вечір 1907 року, коли по всьому місту йшли поголовні арешти, по східцях нашого дому затупотіли важкі, ковані залізом чоботи.

— Відкривайте! Поліція!

Поліцаї перекидали все догори дном у їдальні, в кабінеті батька. Зовсім випадково не заглянули вони в мою кімнату, де саме тоді переховувалась солідна партія «нелегальщини». Під час обшуку Микола Віталійович презирливо мовчав. Лише тоді, коли з робочого столу полетіли нотні рукописи, він вигукнув:

— Вимагаю обережніше поводитись з моїми паперами, панове жандарми!

Обличчя пристава, який так і не знайшов нічого під час обшуку, аж посиніло від злості.

— Збирайтесь! — гримнув він. — Ви заарештовані!

Арешт, як і обшук, Микола Віталійович сприйняв цілком спокійно. Він одягнув пальто, попрощався з нами.

— А тепер, як водиться у нас, посидьмо перед дорогою. — І стільки гідності було в голосі батька, що поліцаї підкорились. Сердитий пристав і той просидів цю безкінечну для нього хвилину.

На ранок весь Київ знав про арешт Миколи Віталійовича. Звідусіль посипались протести. Друзі Миколи Віталійовича дійшли навіть до жандармського управління. Там, видно, зрозуміли, що справа може закінчитися політичним скандалом: Лисенко-композитор був широко відомий не лише на Україні, а й у Петербурзі та Москві — і скасували наказ про арешт.

— Ось і в'язницю скоштував, — жартував згодом Микола Віталійович, — тепер я стопроцентний підданий його величності!

За кордоном здоров'я Андрія Віталійовича погіршало, туберкульоз не випускав з своїх пазурів ослаблене тіло.

У 1910 році Микола Віталійович влаштував брата у Святошинській санаторій, а через кілька тижнів перестало битись неспокійне серце лікаря Лисенка, мужнього більшовика, справжньої людини.

Батько все життя свято зберігав пам'ять про брата.

— Молодший був роками,— не раз говорив він,— а в житті частенько приходилось мені самому вчитись у нього. Скільки було в мене «друзів», які наvertsали мене на вузькі стежки сліпого наслідування зразкам західної музики, а брат завжди впевнено казав мені:

— Народна творчість — ось твоя жива вода! Народові потрібна твоя пісня. Для народу живи і твори.

XVI. РОДИНА

ЛИСТ ДО ПОЛТАВИ. УКРАЇНСЬКИЙ КЛУБ. ПОЧЕСНІ ГОСТІ (МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ, ЛЕСЯ УКРАЇНКА, ДНІПРОВА ЧАЙКА). ЦАРСЬКА ЗАБОРОНА. ТАРАСІВ ВЕЧІР У МОСКВІ

«Що Вам живеться погано, то це не диво, бо кого ж уряд тепер не тисне, крім чорної сотні і такої іншої рвані-наволочі.

Але й поділом же Вам, полтавцям, коли ви всі дожились до того, що у вас громади, гурта громадського, свідомого життя немає, усі ви філістери, позамикались у своїх господах, позалазили на українську фортецю — піч і байдуже всім вам до всього на світі, аби мені, мовляв, тепло та спокійно було... Раби, підніжки, грязь. Годували колись ляхів своїм м'ясом, а тепер єдине неделімое кривословіє плекають», — писав Лисенко до вже знайомого нам полтавця Маркевича. Гнівню він викривав своїх земляків — премудрих пічкурів. «Ні одпору, ні протесту, ні солідарності між собою... Може, гостро кажу, але жовч кипить од лукавства землячків, які все покидали, зреклись усього святого і пішли услід за розбишацьким режимом і кривословієм, приспособившись до пирога государственного і обчеського».

Масові страти, арешти, погроми — увесь цей кривавий банкет, яким самодержавство завершило розгром революції 1905 року, глибоко вразив композитора. Лисенко ненавидів катів народу, та ще більше зневажав тих українських інтелігентів-лібералів, які спробували піти на зговір з царатом.

Не визнаючи покірності й бездіяльності, батько і сам не сидів, склавши руки.

— Треба нам, діячам культури, об'єднатись в цей важкий час, спільно, дружно нести знання, слово й пісню людям,— говорив він Садовському та іншим найближчим своїм друзям. Під час однієї такої розмови і виникла думка заснувати замість ліквідованого Літературно-артистичного товариства український клуб. На думку ініціаторів, він мав стати культурно-освітнім центром з суто демократичним напрямком. Його головна мета — згуртувати, головним чином, студентську молодь, влаштувати лекції з історії країни, її культури, літературні й музичні вечори тощо.

Ініціативна група, очолювана батьком, таки добилася дозволу влади. Клуб було відкрито по Володимирській вулиці, № 42.

— Нарешті є у нас своя хата,— радів батько.

До правління клубу увійшли, крім Миколи Віталійовича, Марія Старицька, Олена Пчілка та інші громадські діячі. На честь відкриття клубу в 1908 році батько навіть написав фортепіанний твір «На вхідчини».

Життя клубу завирувало. Було створено комісії: літературну, артистичну, лекційну, бібліотечну, господарську. Скільки було виявлено ініціативи, винахідливості, щоб без упину крутилось клубне колесо! Багато народу (особливо студентства) збирали літературні п'ятниці. На цих вечорах побували чи не всі київські поети, драматурги, письменники. Наїжджаючи до Києва, заглядав сюди й Михайло Коцюбинський. Досить було хоч раз побачити його, щоб полюбити на все життя. Уявіть собі людину середнього росту; в його постаті, ході, одязі — стільки простоти, скромності і водночас якогось внутрішнього благородства! Рухи його скупі, жодного зайвого жесту, вдумливе обличчя так і світиться любов'ю до людей; погляд сірих, на диво виразних очей зігріває душу.

Своїм тихим проникливим голосом він говорив батькові про те, як багато важить для народу українського його плідна багаторічна діяльність композитора й музиканта.

— Музика, може, більше, ніж книга, впливає на людину, пробуджує в ній найкращі почуття, любов до життя, добра, світла. Я знаю це по собі.

Микола Віталійович давно знав і любив Коцюбинського як письменника. Він не раз говорив мені: «В його творах багато поезії, мелодичності, так і хочеться перекласти їх на музику».

Очевидно, він збирався здійснити свій намір, бо все розпитував Коцюбинського про його подорож у Карпати, про гуцулів, героїв чудової повісті «Тіні забутих предків», яку він називав поемою в прозі.

Дідівські куранти — сімейна реліквія — б'ють годину за годиною, а Коцюбинський все розповідає про край зелених смерек і полонин, про сині Карпати й бурхливі гірські ріки. З особливою теплотою і ніжністю говорить він про гуцулів — героїчних нащадків Олекси Довбуша.

— Яка фантазія, яка своєрідна психіка у гуцулів! Усе їхнє життя серед прекрасної і суворої природи — боротьба. Скільки казок і пісень вона породила!

Микола Віталійович у свій час бував у Карпатах, на високих полонинах, де записав чимало пісень. Схвильована розповідь Коцюбинського розбудила в ньому давні спогади, нездійснені творчі задуми, і все, що в той вечір хотілось сказати другові, він вклав у музику.

Батько імпровізував рідко, і на цей раз він грав для Коцюбинського твори, написані ним недавно. Серед них була, здається, пісня «Верховино, ти світку наш». Пам'ятаю, що батькові твори, добре відомі мені, зазвучали в той вечір по-новому. Що було в цих звуках? Тужливий крик трембіти і зелений шум смерек, тривога Марічки за свого

коханого, а, може, туга старого композитора, який відчув у той вечір, що так і не встигне сказати людям все те, що визріло в творчій уяві, у хворому серці.

Разом з матір'ю під час коротких відвідин рідного міста приходила на літературні вечори і Леся Українка.

Леся, наша Леся... Здається, зовсім недавно прибігала вона до нас, вигадувала для «Лисенкової малечі» такі ігри, від яких ходором ходив весь дім. Мила сусідка, красуня, перша царівна наших дитячих мрій і наш перший режисер. Щоразу, коли мені доводилось бачити Леся в клубі, я згадував ту давню Леся, Леся свого дитинства. Важка хвороба випила дівочий рум'янець, тривожні думи прорізали глибокі зморшки на чистому, благородному чолі, лише очі пламеніли давнім, юним вогнем. В цьому виснаженому тілі жив могутній дух борця.

Пам'ятаю, одного разу після літературного диспуту якийсь панок-віршомаз почав доводити, що лише та поезія вічна, яка «витає над нами і не забруднює своєї одежі в болоті життя». Леся змірила новоспеченого захисника «мистецтва для мистецтва» з ніг до голови і тихо сказала:

— А ви, пане, замовте ходулі та й витайте собі на здоров'ячко над «болотом». Може, і не замочите своє вбраннячко.

Замовк панок, немов води в рот набрав.

Востаннє я бачив Леся на літературному вечорі. Зібралось багато молоді. Леся, яка сиділа поруч з матір'ю, всі одразу впізнали.

— Леся серед нас, наша Леся...— пішло по залі.

— Ларисо Петрівно, прочитайте нам що-небудь,— просив, набравшись хоробрості, юнак в студентській формі.

— «Досвітні вогні!» «Досвітні вогні!» — почувлось з усіх кінців зали.

Леся на невеликій естраді. Молодь довго аплодує улюбленій поетесі. Потім вона піднімає руку.

Ніч темна людей всіх потомлених вкрила
Під чорні широкії крила.
Погасли вечірні вогні;
Усі спочивають у сні,
Всіх владарка-ніч покорила...

Досвітні вогні, переможні, урочі,
Прорізаали темряву ночі.
Ще сонячні промені сплять —
Досвітні вогні вже горять.
То світять їх люди робочі.

Кожне слово полум'яної поетеси, кожен її жест кличе:

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли —
Досвітній вогонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

І знову буря оплесків. Під оплески Леся якось непомітно зникла з клубу. Більше мені не довелося її бачити.

Серед почесних гостей клубу добре пам'ятаю і Дніпрову Чайку¹.

Якось надвечір (було то, якщо не помиляюсь, десь у вересні чи на початку жовтня 1908 року) на порозі нашої вітальні з'явилась невисока худорлява жінка з виразними рисами обличчя, на якому так і синіли великі сумні очі.

Батько одразу кинувся їй назустріч.

¹ Дніпрові Чайка — літературний псевдонім Людмили Олексіївни Василевської.

— Здрастуйте, люба Людмило Олексіївно! Нарешті й до нас залетіла Дніпрова Чайка, рідкісна птиця у старому Києві!

— Чайка — та не та, — сумно посміхнулась гостя. — Обважніли крила, посивіло пір'я. Не той тепер літ. Не та пісня, дорогий Миколо Віталійовичу.

— Е, ні! Рано Дніпровій Чайці з вирію вибувати. Довго ще їй сіяти «чесні думи, щирі, молоді!».

На столі з'явився самовар. За чаєм розмова потекла широкою рікою. Батько все розпитував про літературне та музично-артистичне життя в Херсоні, про спільних знайомих, про творчі плани поетеси.

Про Дніпрову Чайку, відому на той час письменницю, чув я від батька й раніше. Знайомство їх відбулось ще у 80-х роках під час одного з наїздів у Київ з села Королівки (нині Попільнянського району), куди вона разом з чоловіком була вислана з Херсона як політично неблагонадійна.

В батьковій бібліотеці були майже всі твори Дніпрові Чайки. Він любив її вірші, пройняті глибокою повагою до народу, поетичні мініатюри в прозі, новели, повісті.

Селянська тематика цілком заповонила Дніпрову Чайку. «І люди невеселі, і села невеселі» виглядали з кожного її рядка — поетичного чи прозового.

— Є тут щось некрасовське, чи не так, Остапе? — говорив якомсь батько, перечитуючи вголос один з віршів поетеси:

Думка про хліб розбудила
Рано голодне село.
Всяке, що мало ще сили,
Роздобувати пішло,
Де б то чого попоїсти,
Чим пропалити в печі.

Знав я і про творчу, досить таки плідну дружбу Миколи Лисенка і Дніпрові Чайки. Відомі дитячі опери «Коза-

дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна», про які вже йшла мова у цих споминах, були створені батьком на лібретто Дніпрової Чайки.

Чув я не раз від батька і про музичну обдарованість поетеси.

— Співає наша Дніпровою Чайкою, як справжній соловейко. Головне: душу народної пісні відчуває.

У різні роки Микола Віталійович записав з її голосу немало народних пісень.

Близька приятелька Старицького, Заньковецької, Олени Пчілки і Лесі Українки, людина неабиякого таланту і великої душі, Дніпровою Чайкою давно стала своєю в нашій сім'ї. Та у Києві бувала рідко і, хоч ніколи не минала нашої оселі, та вийшло так, що мені особисто вдалось познайомитись з письменницею лише у той пам'ятний вечір 1908 року.

...Бачу біля рояля тендітну, скорботну постать у темній сукні, нерухому, ніби вирізьблену з чорного мармуру. Ніжним, гнучким голосом, чистим ліричним сопрано заспіває:

Ой під горою під кам'яною
Там сидів голуб з голубкою.

В короткій пісні — ціла повість про кохання з щасливим початком і трагічним фіналом. Батькові пальці ледь-ледь торкаються клавіш.

Цілувалися, милувалися,
Сизими крилами обіймалися.

Та ось вже не пальці, а десять соколів падають на струни. Голос Дніпрової Чайки — весь тривога, передчуття неминучої біди:

А біда рядом кружляє,
Налетів орел з крутої гори,
Розбив-розлучив голубів з пари.

Зозулею-жалібницею заливається Чайка, сумно виспівують струни рояля:

Голубка ходє, жалібно гудє,
Що вже з голубом жити не будє.

Голос у нашої гості невеликий, та стільки душі в ньому, стільки ніжності, що хвилює до сліз. Мимоволі відчуваєш: щось своє, вистраждане, пережите вкладає ця рано посивіла жінка в пісню, записану батьком у той вечір, а згодом видану в його обробці окремим виданням.

...Час минав непомітно. Наша гостя занепокоїлась, стала збиратись додому.

— Одну хвилиночку, Людмилу Олексіївну, — заговорив Микола Віталійович, і в очах його спалахнули добре знайомі іскорки-смішинки. — Послухайте ще одну річ.

Заграв, наспівуючи, і одразу розквітло обличчя, молододзашарілась Дніпрова Чайка. Стала й сама наспівувати слова нового романса:

Отак же часами, як рожа в пустині,
Міняється серце од ласки в людині.

— Спасибі вам, дорогий Миколо Віталійовичу, за сюрприз, за чудову музику, за ласку.

За кілька днів «Єрихонська рожа» — новий романс Лисенка на слова Дніпрової Чайки — вперше роздвіла на черговому клубному концерті.

Клубні концерти провадились щотижня (по суботах або неділях). Запрошені виконавці виступали на цих концертах gratis (тобто безплатно). Яка потрібна була енергія, винахідливість, щоб забезпечити на кожен тиждень цікавий концерт.

Часто виручала клуб батькова школа з її добірним складом вокалістів, інструменталістів, читців — як учнів, так і викладачів.

Винятково велику роль в організації концертів відіграв сам Микола Віталійович. З глибокої поваги до нього навіть видатні київські музиканти й співаки майже ніколи не відмовлялися виступати в концертах.

Батько повсякчас дбав і про програми вечорів.

— Хто не любить і не поважає культури інших народів, той і своєї національної культури не знатиме й не любитиме,— говорив він, все частіше запрошуючи на клубні вечори досвідчених музикантів. Інструментальні ансамблі (дуети, тріо, квартети, секстети) під керівництвом і за участю батька знайомили українську громадськість з творами велетнів російської музичної школи — Глінки, Бородіна, Чайковського, Мусоргського та великих митців Заходу — Бетховена, Шумана, Шопена, Моцарта.

І в похилому віці, беручи участь в концертах, Лисенко-піаніст вражав присутніх своєю енергією, темпераментною грою, що відзначалась високою майстерністю.

Свій багаторічний досвід ансамблевої гри він з радістю передавав молодим друзям.

Бувало, вертаємось з ним після такого концерту додому. Батько в чудовому настрої, постукує палицею-топірцем по тротуару, наспівує потихеньку якусь незнайому мелодію.

— А що, Остапе, недаремно пройшов у нас сьогодні вечір. Музика робить кращими людей. Хто починає розуміти музику, той зрозуміє і людську душу.

Переобтяжений повсякденною педагогічною та творчою працею, завжди зайнятий справами школи, батько щовечора, хоч на годину, та заглядав до клубу.

— Ніде так не відпочивається, як у нашій хаті.

І справді, ніде не бачили його в ті роки таким бадьорим, як тут.

Тягло його до клубу й тому, що він постійно зустрічався в ньому з давніми своїми друзями — відомими письменниками, артистами, музикантами. Часто відвідували клубні

вечори артисти трупи Миколи Садовського, і сам він іноді виступав з читанням віршів. Одного разу навіть проспівав під супровід батька відому думу з «Невольника». Співав Садовський так, що у багатьох присутніх сльози виступали на очах.

На клубні вечори, як раніше на вечори Літературно-артистичного товариства, залучалися й представники російської сцени (театр Соловцова) і російських музичних кіл.

Однак було б невірно думати, що життя клубу протікало мирно й тихо.

Як серед відвідувачів, так і в правлінні клубу були українські буржуазні націоналісти. Іноді вони намагались грати першу скрипку, відкрито виявляли своє вороже ставлення до самої присутності в українському клубі «москалів», людей, що розмовляють російською мовою.

«Геть з нашої хати все московське»,— таке було їхнє огидне гасло.

— Ми не визнаємо ніякої різниці щодо відвідувачів і гостей клубу, до якої б національності вони не належали, аби вони шанували наш культурний осередок,— підтриманий більшістю членів правління, різко давав відсіч цим виступам батько, голова клубу.

За життя Миколи Віталійовича націоналістам так і не вдалось захопити керівництво клубом, та в сутички з ними йому довелося вступати не раз.

...В 1911 році клуб готувався відзначити 50-ті роковини смерті Т. Г. Шевченка. За участю батька була вироблена широка програма Тарасових вечорів з доповідями, читанням творів, концертами тощо. Готуючи урочистий концерт, Микола Віталійович написав на слова поета В. Самійленка кантату «До 50-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка».

Вічно житиме світлий образ народного співця — борця за свободу — такий лейтмотив твору.

За допомогою батька в залі клубу було влаштовано також виставку, присвячену творчості поета. Все вже було підготовлено до урочистих зборів, коли раптом, майже напередодні, впала, як бомба, на голову батька і всього українського народу самодержавна заборона. За наказом царського міністра внутрішніх справ, всяке громадське вшанування пам'яті Шевченка на території України було заборонено.

З правління клубу влада взяла підписку, що ніяких вечорів чи шевченківських концертів у клубі не буде.

«Чого іншого чекати від цього розбишацького режиму. Скаженіють, мордують народ, а таки чаша переповниться. Віділлються катові сльози народу нашого», — не раз і не два згадував я ці батькові слова, перечитуючи згодом пророчі, полум'яні рядки В. І. Леніна, написані в 1914 році, коли царизм заборонив святкування 100-річчя з дня народження Кобзаря.

«Заборона вшанування Шевченка, — писав Ілліч, — була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна... Після цього заходу мільйони і мільйони «обивателів» стали перетворюватись в свідомих громадян і переконуватися у правильності того вислову, що Росія є «тюрма народів»¹.

Погромники з «Союзу русского народа» Піхно, Савенко, з «Союзу архангела Михаила» та інших чорносотенних банд, яких було немало на той час у Києві, відкрито раділи «височайшій» забороні.

Та радість їх була передчасною.

Чесне громадянство російське і польське в день пам'яті поета прислало своїх представників до клубу. У присутності правління вони урочисто і мовчки (промови і будь-які

◇

¹ В. І. Ленін, Твори, т. XX, стор. 196.

виступи були заборонені) поклали вінки до портрета Тараса Шевченка.

Тут трапилась ще одна, радісна для батька, подія. Справа в тому, що на Москву царська заборона не поширювалась. Скориставшись цим, московський гурток українських артистів («Кобзар») та українське громадянство Курська вирішили урочисто відзначити 50-річчя з дня смерті великого Кобзаря в серці Росії — Москві, а також у Курську.

На запрошення «Комітету по влаштуванню вшанування Т. Г. Шевченка» охоче відгукнулись кращі сили української трупи М. Садовського, солісти московської опери, серед яких була і А. В. Нежданова.

Для участі в концертах батька запросили до Москви і Курська.

Концерти перетворились для Миколи Віталійовича на своєрідний творчий звіт Москві, Росії.

Другий (вокальний) відділ концерту у Москві (під час першого відділу була показана драма «Назар Стодоля») складався з кантати, рапсодії, пісень і романсів М. В. Лисенка на слова Т. Г. Шевченка. Москвичі, за розповіддю батька, надзвичайно щиро й тепло вітали його, Садовського, Донця, Нежданову, яка, глибоко відчуваючи красу і ніжність української мелодії, проспівала «Садок вишневий». Шевченківські концерти в Москві і Курську надзвичайно підняли настрої батька.

— Хоч і не на рідній Україні, а таки вдалося нам, за допомогою російських братів, у сім'ї братній пом'янути Тараса. І добре пом'янути, — поділився він з нами своєю радістю.

З особливою теплотою Микола Віталійович говорив про Нежданову.

Декому з відвідувачів клубу батьків настрої не сподобався.

— Не слід було вам, українському Бояну нашому, їздити в ту Москву. Хіба не росіяни заборонили Шевченкове вшанування? А ви, наш батько, надія наша, до росіян їздите та ще й не нахвалитесь ними,— пам'ятаю, так «відчитував» Лисенка клубний діяч з націоналістичної братії.

— Е, добродію, як вже почали про росіян, то треба до кінця розібратись,— рвучко всім тілом повернувся до нього батько.— Так, так, треба, добродію, добре розібратись, як і росіяни заборонили Шевченка і до яких росіян я їздив. Хто визволяє Шевченка з неволі кріпацької? — Жуковський і Брюллов — р о с і я н и. Цар російський Микола засилає Тараса в солдати. А хто його вдруге визволяє? Може, українські панки, які від нього відвернулись, мов од прокаженого? Ні, знову-таки петербурзькі друзі—росіяни. Міністр його «великомордія» забороняє Шевченка, а хто співає Тарасові пісні на московській сцені? Нежданова — цариця російської опери. Отаке-то, добродію! А то, землячки, все дзвоните в усі дзвони: росіяни, росіяни, а нема того, щоб подумати, хто з них народу українському справжній ворог, а хто брат рідний!

Батько так розхвилювався тоді, що одразу пішов до дому: серце розболілось.

Згадуючи український клуб, не можу не сказати про ставлення Миколи Віталійовича до наймолодших відвідувачів. За його ініціативою для них часто влаштовувались концертні ранки, учасниками яких здебільшого були самі діти. Знову ж таки за пропозицією батька я взяв на себе організацію і керування дитячим хором.

Микола Віталійович доклав немало сил і до організації молодіжного спортивного гуртка.

— У здоровому тілі і дух здоровий,— повторював він частенько улюблене ще з студентських років прислів'я.

Клуб придбав необхідне спортивне приладдя. Знайшовся і керівник гуртка — лікар, добрий знайомий батька,

який непогано розумівся на спорті. Після цього молодь ще з більшою охотою стала відвідувати клуб.

При клубі працювали також читальня і бібліотека. Отже, робилось все можливе, щоб зацікавити як молодь, так і людей старшого покоління, розбудити в них інтерес до громадського життя. Саме це і не сподобалось реакційним елементам. Заворушилися у своєму гадючому кублі і монархічний «Киевлянин», і «Союз русского народа», і чорносотенний «Союз архангела Михаїла».

Посипались доноси на український клуб, як на осередок сепаратизму, небезпечний для існуючого ладу. Грозіві хмари все густішали, аж поки не вдарив грім. Знайшлися і причини. Ревізуючи клубну бібліотеку, «чини» натрапили на закордонні газети і книжки, начебто заборонені на території Російської імперії. Клуб за розпорядженням влади було закрито.

Згодом за клопотанням друзів батька, відомих діячів української культури, клуб ожив під новою, багатозначною і на російській, і на українській мовах назвою «Родина», яка наче влаштуувала і владу (родина), і членів клубу (родина — сім'я).

В грудні 1912 року, невдовзі після смерті батька, новий (за назвою) клуб вшанував пам'ять свого голови. На траурному концерті прозвучала лебедина пісня композитора — його остання опера «Ноктюрн». На цьому вечорі було виконано поетичний твір О. Олеся, присвячений батькові, — «Нитка життя», ілюстрований моєю музикою.

Клуб існував недовго. Почалась імперіалістична війна, і його приміщення було взято під госпіталь.

XVII. ЛИСТИ ДО ФІЛАРЕТА КОЛЕССИ

ГІСТЬ У КИТАЄВІ. ЛИСТИ. ЗАПОВІТ. ПРО ТАЛАНТ. «ФОЛЬКЛОР — ЦЕ САМЕ ЖИТТЯ». ВСІМ НАМ ДОРОГА СПРАВА

— Чи не проведеш мене, Остапе, на пристань? Чекаю на гостя.— Вузькою стежкою спускаємось до Дніпра. «Парубок», стомлено пихкаючи й посопуючи, наближається до пристані. Пасажири, здебільшого дачники, поважно сходять на китаївський берег. Жодного знайомого.

Де ж гість? Батько стурбований.

— Миколо Віталійовичу! Дорогий учителю! — чую захриплий від хвилювання голос.— Чи не мене зустрічаєте?

Молода людина років на тридцять. Опукле чоло, відкрите обличчя. Та ось який Філарет Колесса! Ось кого з таким нетерпінням чекав батько останнім часом!

— Нарешті вибрався. Іду на вашу Полтавщину. Думка у мене така — з кобзарями походити, дещо записати, хоч після вас навряд чи на полтавському фольклорному полі лишилися незібрані колоски.

— Ще знайдуться колоски і для ваших онуків,— сміється батько.— А поки що розв'яуйте вашу торбу та висипайте нам всі львівські новини.

— Новин багато, уклоняється вам пів-Львова і особисто Іван Якович.

Кілька днів провів Колесса в Китаєві. Батько навіть змінив свою стару звичку і ранком ходив у ліс не сам, а з гостем.

Увечері за чаєм знову спалахував вогник дружньої розмови. І коли б не сестра моя, яка суворо стежила за

виконанням батьком лікарських приписів, вогник цей горів би до ранку.

Діло давнє, та добре пам'ятаю головну тему розмови, хтозна-коли початої Миколою Лисенком і Філаретом Колессою: історичне коріння, збирання й гармонізація пісні по цей і по той бік Збруча.

Філарет Колесса часто посилався на якісь листи Миколи Віталійовича.

— Я дуже хотів би опублікувати їх повністю. Звичайно, за вашим дозволом, Миколо Віталійовичу, — говорив він в день від'їзду. Батько не заперечував, тільки зауважив, що поспішати не треба. Краще це зробити пізніше.

Від пристані ми з батьком повертались вже смерком. Я почав розпитувати, які це листи збирався друкувати Колесса.

— Листи? — задумливо перепитав батько. — Та це, коли хочеш, не листи, а мій заповіт.

Багато років тому в радянському вже Львові я знову зустрівся з Філаретом Колессою, академіком, відомим дослідником музичного фольклору України. Обережно розгладжуючи листки, списані знайомим бісерним почерком, Філарет Михайлович показував мені свій, як він говорив, золотий фонд — листи Миколи Лисенка.

Зміст їх на той час уже був мені частково відомий по тих уривках, які час від часу з'являлися в різних журналах. Тільки в кабінеті Колесси я зрозумів, що батько мав рацію, називаючи ці листи своїм заповітом. Ніде з такою повнотою не відбилися його роздуми, пошуки, його глибоке розуміння джерел народної пісні, його піклування про молодих її збирачів і сіячів.

— Не знаю, як склалося б моє життя, коли б не ці листи, — говорив мені Колесса.

Почалось з того, що на початку 1896 року Колесса, тоді початкуючий етнограф, послав свої перші творчі спроби

Лисенкові. Молодий дослідник був не впевнений, чи вистачить йому таланту, знань, чи по плечу ноша.

Микола Віталійович відгукнувся розгорнутим посланням.

«Вельми був радий, одібравши листа Вашого, котрого зарані ще сподівався зо слів д. Вороного. Я завжди радий буваю, коли хто з молодих зацікавлюється, працює на рідній ниві, а коли не вповаючи одразу на свої слабкі сили, вдається за порадою до людей, спокушених практикою. Радо я з такими людьми своїми поділяюся, радо ясную їм свої власні помилки, які, звичайно, переходив в дорозі своїх праць і од яких одхрестивсь, пізнавши певну у людей дорогу Veritas¹ перш над усе. Я й сам тяжко не подобаю, коли мені підлещують, бо в суворій, часом і гострій критиці своїх блудів знаходжу єдиний і виключний шлях і критерій до перфекціювання².

Не моє особисте «я» мені любе в моїх роботах, бо я освічений собі чоловік і перейнятий глибоко ідеєю добра до моєї вітчизни, роблю й працюю на користь їй. Під цим стягом тільки й повинно ходити й ділати.

То ж завівши до Вас, шановний добродію, таку розмову, я важуся й поводитись в оцінюванню Ваших засланих творів. Повторне кажу, що ведитимусь щирою і непохибною правдою, оскільки я тямлю і знаю це діло.

Насамперед маю Вам відповісти на дуже Вас цікавляче питання, котре Ви так нервово поставили мені, яке найважливіше, тобто чи є у Вас хоч крихта того, що зветься талан музичний? Бачите, це скрізь і для кожного є таке питання розтягле, що ставляє великі труднощі одповісти на нього. Що то взагалі є талан і які йому границі, обсяги? Поняття

¹ Правда, істина (лат.).

² Удосконалення.

це обіймає багато дрібних і спеціальних прикмет, ступенів: здатність, здібність, музикальність, талановитість і поверх усього, яко генеральне, загальне поняття — талан. І я, і Ви, і д. Нижанковський — люде, маючі здібність утворити музичну роботу, один — легшу, другий — тяжчу, комплектнішу, бо один мав на шеляг відомостей і практичності, другий мав нагоду — і вчитись, і чути, і працювати. Більші, самостійні твори потребують більшої ерудиції, а теж творчого духу, без якого вже не обійтись. Узиваймо се діло талану. Але таланові завдяки я написав щось, а воно, зрешти, й не виступа над средственне. Ну який же мій талан? А проте там, у тому творові є й знання, й наука, і спритність, і навіть добре гучить, красиво, та не пройма серце людське, не захватає суспільності. Таланів справедливих, добродію, на світі божому є саме омаль, котрими живе ціла велика громада людей, котрі підкоряють її, ведуть за собою. А ми собі, не вганяючись за ласим ім'ям, робімо совісно свою малу роботу, як хто по змозі, та оглядаймось раз у раз на поступ штуки і не засліплюймо собі очей, а вчёмось, вчёмось, слухаймо, читаймо.

Але *quod licet Bovi, non licet Jovi*¹, що пристало до західноєвропейської мелодії, те не личить — не скажу слов'янській (бо непорушених слов'ян мало лишилось) — а русько-українській мелодії. А ви (та й я донедавна) водитеся цим в повній мірі, ergo шлях цілком облудний, неприродний. Коли Ви досі водилися ним, треба його залишити. Залишивши ж, треба щось на замін мати. Для цього треба повчитися, перечитати такий чудовий твір покійного Петра Сокальського, як його висліди над руською народною піснею. Робота дуже спеціальна, заснована на глибоковчених засадах. Але ж її треба простудіювати. Коштує вона щось

¹ Що личить бику, не личить Юпітеру (лат.).

три карбованці чи що. Набути можна скрізь по музикальних магазинах, а то у Харкові від його брата, професора університету харківського, котрий і видав цей твір. До цього варто би було перечитати збірник російських народних пісень Мельгунова з розправою про народні пісні й з гармонізацією самих пісень; те ж Лароша, Фамінцина; є славнозвісний твір знаменитого Вестфала про руську пісню. Теж гомоніли дуже про недавню збірку якогось Пальчикова, здається, що зібрав десь в Вятській, чи в Курській губернії народні пісні і позаписував при головній мелодії усі підголоски, як народ співа гуртом. Збірники Балакірева, Чайковського, Римського-Корсакова.

Але з цього, бога ради, не постережіть, що я гострим осудом такого ділання засуджую Вас назавжди від любої діяльності, я запобігаю лишень Вас тому лихові, на яке сам добре слабував і од якого важуся вихоруватись. Краще ж коли збоку трапляється чоловік, котрий не від злого серця, а з прихильного заміру вказує землякові хиби, які в кожного з нас були, може, й досі суть, з яких чим скорше збудешся, тим ділові хутчій даси справедливий поступ. Я, звичайно, поділюся з Вами своїми гадками, яко з близьким чоловіком, котрий, зрешти, хтів вислухати слово братерської поради. Отже, коли моє слово має й силу для Вас, Ви мусите сказати «годі!» у роботах такого роду. На мій погляд, сі роботи не суть потрібні ні задля Вас, ні для того діла, якому Ви служите, бо засновані на непевному, фальшивому ґрунті. Бути може, у західних слов'ян: чехів, ляхів, словаків, навіть у сербів культура західноєвропейська остільки причинилася до заглади самостійності творчої народу, й самі ті народи пережили вже свій оригінальний своенародний вік творчості оскільки, що нема чого вже відроджувати, відживляти; наш же русько-український народ, якщо й починає переживати фазу упадку ліричної творчості, усе не згубив своєї фізіономії, й нахилати його

в руки чужої та до того й вужчої культури нема жодного резону. Європа з своїм обмеженим мажором і мінором мало не все промовила вже світові у творах величних своїх геніїв, нам же ще хіба тільки між люди припадає доба з'являтися. Наша пісня в широкому світі європейському занадто молода, свіжа, нова — їй належить будучина. Од нас, синів цієї молоді народності, залежить поставити її на план розвитку у справедливому, їй належному природному світлі. Немала одвічальність лежить на нас, то ж мусимо, узброєні певними вислідами, опертими на певних наукових засадах, приступити до ділання коло неї. Отже, я гадаю, що ваша русинська, взагалі львівська публіка радніше слуха салонів композиції, ніж народні пісні. Розучіть же її спільними силами і навчіть милуватися щиро народним добром — піснею у природній її одежі. Коли ви самі себе переробите у цьому змислі і публіку призвичаїте до народності і в слові, і в музиці, отоді компонуєте скільки хоч і на який хоч сюжет: не страшно за будучину. А поки що... вчіться на сірій свитині, на грубій сорочці, на дьогтяних чоботях: там бо душа божа сидить.

Вибачайте за гострі слова: я діло казав, бо йому весь вік свій офірував.

Щиро шануючий заміри Ваші і радий завжди йти до помочі і словом, і ділом.

М. Лисенко».

Перший лист до Ф. Колесси було почато 22 квітня 1896 року, а закінчено 17 травня. Майже місяць виношуються, шліфуються заповітні думки — підсумок багаторічних шукань і спостережень. А лист не призначався для друку і адресовано його було одній людині, маловідомому тоді етнографові. Тут є над чим замислитись. І чи треба дивуватись, що Філарет Колесса, як, між іншим, і Леон-

тович, Стеценко, композитори зовсім різні за почерком і обдарованістю, вважали себе учнями Лисенкової школи, звичайно, не в вузькому розумінні цього слова.

Вже закінчивши першого листа до Колесси, Микола Віталійович в той же день (17 травня) знову береться за перо, щоб дописати «кілька строчок». Але *post scriptum* розтягся на кілька сторінок. Це зрозуміти не важко. Що потрібно композиторові, етнографу? Талант, розуміння душі, характеру народної пісні, про що й мовилось у листі.

Та хіба ж цього досить?

«Не кидайтесь у розпач, не бійтеся дилетантства, коли ні з чого було ще взятися артизму. Треба школи, та ще й доброї, тяжкої школи, а після неї доброго, уважного і не легкого досвіду, поки через терновий шлях невдатності, гірких розчарувань, порожніх поривань висвятитеся на щось, може, путне».

Труд — упертий, копіткий! Але і цього замало.

«Боже, боже, яка то є велика потреба музикові й разом народникові повештатися поміж селянським людом, зазнати його світогляд, записати його перекази, споминки, згадки, прислів'я, пісні й спів до їх! Вся ця сфера, як воздух чоловікові, потрібна; без неї гріх починати свою працю і музикові, і філологіві. Фольклор — це саме життя! Я, будвши студентом університету, кожне літо, що траплялося мені їздити на село, залюбки віддававсь тій роботі. Через те я, між іншим, і ставсь перейнятий духом народної пісні; вона мене споріднила з людом, мене, мимохіть одірваного від свого «найменшого брата» силою верстової відрубності й цивілізації... Моя порада: робіть, коли маєте охоту, як я робив. Я попереду, студентом будвши, збирав пісні, матеріали щобожого літа, зводив їх, систематизував, заводив до гармонії, а далі почав писати, пробував з Шевченка, писав маленьку музику до співів у комедіях українських. Най народ Вас веде спочатку за собою, а далі Ви вже, як

вироснете з-під школи, самі почнете самостійно працювати».

І тут же в «приписці» роздуми про соціальні, класові початки народної пісні, характер її виконання.

«Відчуваю я, на превеликий, тяжкий жаль, що у Вас в Галичині немає гуртового співу, що він давно вмер, зник. Гуртовий спів існує, розвивається там, де жилося вільно, де сам народ жив на своїй волі, сам і правувавсь і порядкував у себе (козацький стрій виборний — Запорозжя на Україні; в Московській державі теж утікачі — козаки і особливе розбої ушкуйники). А сердешна Галичина ніла у неволі лядській. Вільно було, хіба, мугикати собі самотньому під ніс, а гуртовому співові не вільно було лунати, розлягатися по степах, луках, гаях, полонинах... Нема гурту, нема й підголосків до основного мотиву, нема й зарідку гармонії, контрапункту».

Відіславши листа, Лисенко вже не випускає з поля зору свого кореспондента. З якою радістю пише він Колесі через два роки, познайомившись з новим його твором «Обжинки»: «Я мушу висвідчити Вам моє щире і сердешне узнання, що Ви либонь чи не з числа перших з-поміж галичан узялися за таке спасенне діло, як збирання народного скарбу — пісень і їх оброблювання. Відки ж нам черпати того натхнення, тієї свіжості, здорового того та запашного матеріалу, яким б ми не преміли, яко молода ще нація, відзначитись і зазначити своє з'явлення на арені європейській?..»

І знову ідуть листи... Композитора тішать широкі плани й заходи по організації співочих товариств в Галичині — «важна прикмета зрілості суспільності, свідомої своєї національної гідності».

Дуже порадувала і звістка про видання музичного журналу в Галичині. Композитор згоден співробітничати в ньому, бажає великого успіху.., «вітає молоді, чесні й вельми

симпатичні клопоти-заходи біля молодої нашої і всім нам дорогої справи, нетерпляче ждатиме побачити, як воно там у них народжується».

Ці рядки писалися шістдесят років тому. З того часу дивна історія трапилась з листами до Ф. Колесси. Адресовані одній людині, вони з кожним поколінням міцно обростають все новими й новими читачами. Ці листи — не тільки сторінка історії української музичної культури. І на сьогодні не застарів голос композитора. Так само молодо, заклично звучить його заповіт, надихаючи, підбадьорюючи одних і серйозно застерігаючи інших, хто намагається творити, відірвавшись «від народної основи».

XVIII. „ТАРАС БУЛЬБА“

НА «ДУБАХ» З АРХЕОЛОГІЧНОЮ ЕКСПЕДИЦІЄЮ. ЛОЦМАН МУСИЙ. НА СІЧІ. В КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ МУЗЕІ. «ВАЖКО НЕСТИ, ВАЖКО Й КИДАТИ». «ТАРАС БУЛЬБА». НОВЕ ЖИТТЯ СТАРОГО ТАРАСА

1910 рік. Здоров'я батька все гіршало. Покликав він якомсь мене до себе і, намагаючись перевести розмову на жарт, сказав:

— Всі ми не вічні, Остапе. То вже пора мені, як казав наш Тарас, рихтувати вози в далеку дорогу. Хочу, щоб ти допоміг мені в роботі.

Турбуючись про те, щоб найулюбленіше його дитя нарешті побачило світ, Микола Віталійович зайнявся коректурою клавiру опери «Тарас Бульба». На мою долю випало звіряти тексти — український і російський. Клавiр правив батько.

Багато вечорів провели ми разом з ним у затишному кабінеті. Коректуючи клавiр, батько наче знову переживав народження, перші кроки «улюбленого дитяти». Не раз відривався від роботи, згадуючи то один епізод, то інший.

...1874 рік. Несподіваний успіх «Різдвяної ночі». Мрії про справжню народну героїчну оперу. Дві теми, два образи заповнили уяву і серце композитора: Маруся Богуславка і Тарас Бульба.

В Маріїнському театрі студент Петербурзької консерваторії Микола Лисенко слухав «Івана Сусаніна». В прощальній арії Сусаніна чувся Миколі могутній голос: «А що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, єсть щось таке на світі, чого б боявся козак?»

За словами батька, намір написати оперу остаточно зміцнів, коли в 1878 році він разом з археологічною експедицією побував на місці колишньої Запорізької Січі.

Групу київських вчених-археологів очолив відомий знавець Запоріжжя Д. Яворницький. До Катеринослава (тепер Дніпропетровськ) спустились на пароплаві, а там через Лоцманську Кам'янку і пороги вже на «дубах»¹ дісталися Хортиці.

— Славно побурлакували ми, — згадував батько. — Правда, не раз ми могли на своїх «дубах» і дуба врізати. Аж дух сперло в грудях, коли переїздили Ненаситця. Запорожці поріг цей «Дідом» називали. Не один потрощений човен, не одна буйна голова козака знайшли собі тут могилу. Обминали ми «Діда» каналом. Півтори версти летіли стрілою. Дніпро аж пінився, ревів, як несамовитий звір. Білі хвилі стрибали над виром, а наш «дуб» то виривав з води, то знову потопав у безодні. Ось уже ніс весь пірнув у воду, тільки чердак² ще вгорі. Тріщить, стогне «дуб». Хвилі лютують навколо. І весело, і боязко, і якомсь чудно на душі. Треба було бачити в ці хвилини постать нашого лоцмана Мусія Бойка. Стоїть, як вкопаний, посеред човна. Високий, кремезний, з довгими вусами, в синіх, широченних, наче море, козацьких штанях, у білій сорочці. Хвилі оскаженіло кидаються на нас, а він хоч би вусом повів, хоч би бровою моргнув. Тільки очі, прикуті до безодні, що кипить попереду нашого «дуба», виказують його напруження й тривогу. Один невірний рух стерном, і вся наша вчена кумпанія годувала б раків... Повіриш, Остапе, дивлюсь на Мусія і бачу його батька, діда і прапрадіда. На таких же «дубах» і при Ярославі Мудрому, і при

¹ «Дуби» — міцні, видовбані з дерева човни.

² Корма.

Богдані пропливали пороги. За землю рідну, густо политу кров'ю лицарів, бились на смерть з ворогами. Не випускаючи меча з рук, сіяли жито, зводили фортеці, міста, села. Мордували їх у рабстві важкому татари, пани-ляхи розпинали на хрестах, «своє» православне панство душило панщиною, цькувало псами. А Мусій — ось він! На «дубові» своєму сам дуб. Усіма вітрами обвіяний, сонцем і морозом пропечений, дніпровою водою напоений, весняними грозами омитий. Живий, нескорений лицар з м'язами велетня і з чистою душею дитини. Татар пережив, ляхів пережив і панство переживе. Бо — сила, бо — народ!

Хвилюється батько. Важко дихає. Який він мені милий у ці хвилини!

За його розповіддю експедиція пройшла ще три-чотири пороги. Між ними — Вовнянський, по силі рідний брат Ненаситця. Нарешті, добрались до Хортиці. Жили на острові у німця-колоніста. Подовгу рились у стародавніх могилах. Глибоке враження справила на батька зруйнована Січ. Він з таким захопленням розповідав мені про все, ніби не тридцять два роки тому, а оце вчора повернувся з експедиції.

— І досі, Остапе, перед моїми очима те стародавнє селище, де була колись Січ. Стоять ці руїни, обкопані валом. Де-не-де ще височать кріпості земляні, а посередині ями, де були колись курені, де жило славне товариство лицарське, тепер там тирса шумить, молочаєм та неплідною травою, чаполоччю усе те поросло.

Замовкне батько, замислиться. В його очах ввижаються мені відблиски тих далеких днів. І ось вже знов чути його глухуватий, теплий голос.

— Зайду, бувало, собі куди-небудь у безлюдний яр. Дніпро здалеку видно. Лежу на посохлій траві степовій, і здається мені: от-от з-за гори з'явиться козак на коні у червоному жупані. При ньому і мушкет, і шабля гостра.

Йдеш його і піснею викликаєш: нема, не йде! Мертва тиша навколо, а серце повне звуків; чуються мені і голоси могутні, і заклики звитяжні, шумить, вирує козацьке море. Так зародилась в моїй уяві музична сцена Січі Запорізької, яка потім увійшла в оперу.

Згадували ми з батьком і другу його подорож до Катеринослава, в якій і я брав участь. Було це в 1897 році. Прибули ми з хором до Катеринослава, і батько одразу відвідав свого старого приятеля Д. Яворницького, директора місцевого музею запорізької старовини. Цілий день провели в музеї. Мов з старими знайомими, зустрівся батько з багатьма експонатами, зібраними Д. Яворницьким.

— Ви не можете собі уявити, земляче,— говорив Микола Віталійович Д. Яворницькому,— як допомогла мені та давня подорож на Хортицю. Картини Січі, зборів козачих, виборів кошового — хіба б я написав їх, якби не побачив власними очима залишки славної минувшини, якби не упився розкішною, суворою природою старої Січі.

Пам'ятаю, батько й тоді, в 1897 році, цікавився різними деталями побуту запорожців і буквально засипав Яворницького запитаннями.

Згадував він і про своє перебування у місті Дубно:

— То велика річ, коли композиторові вдається побувати в тих місцях, де колись жили чи живуть його герої. Я це по собі знаю. Польські картини в опері майже всі нав'язні тим, що я бачив і відчував у Дубно.

...Годинами простоював Микола Віталійович біля старого замка дубненського воєводи. Тут Андрій, скорений чарівною красою панянки, забув і батька, й матір, зрадив вітчизну. Дивився композитор на величезну середньовічну будівлю з чотирма баштами, на поля, де-не-де вкриті лісками, і бачив замок цей в облозі козацькій, коли зголоділе панство молилось в каплиці за знищення «схизматів». Бачив він і шляхтичів на високих стінах, чув їх дошкульні

лайки, словесний герць з козацьким військом. Чи не тут, біля ліска, зустрівся востаннє Андрій з своїм батьком?

І вже вимальовується в уяві ця зустріч, і чується композиторові громовий голос Бульби:

Так продавати, зраджувать своїх,
Ганьбити честь, ламать присягу, віру?
Не ворущись! Я породив такого, я й уб'ю!..

Не випадково «Маруся Богуславка» немов відсунулась на другий план, і всіма своїми думками потягся композитор до «Тараса Бульби». Нечуєві-Левицькому так і не пощастило на повну силу, як про це просив Лисенко, «мотив кохання Марусі... перетворити в любов до вітчизни».

«Чудовий приклад епічного твору, просякненого драматичним елементом, являє собою повість Гоголя «Тарас Бульба». Цей чудовий художній витвір містить в собі дві трагічні колізії, з яких кожної вистачило б на великий драматичний твір. ...Палка натура, що кипіла надмірно юними силами, без рефлексії віддалась велінню серця і за мить безмірного блаженства заплатила лютою карою — смертю від руки рідного батька... З другого боку, батько, який не тільки може, але вже мусить бути катом власного сина: яке трагічне становище, яка жахлива колізія, і як страшно вийшла з неї залізна воля напівдикого запорожця».

Не знаю, чи потрапляли на очі Миколі Віталійовичу ці натхненні рядки Белінського, якого він дуже цінував, та ясно одне: трагічна колізія, так вірно підмічена великим російським критиком, стала сюжетною основою опери «Тарас Бульба». Її темою стала героїчна боротьба українського народу за свободу.

Масовими народними сценами, героїчним звучанням «Тарас Бульба» перекликається з «Псковитянкою» Рим-

ського-Корсакова і «Борисом Годуновим» Мусоргського. Народ в опері виступає активним учасником всіх подій.

Листаємо з батьком перше авторське лібретто. Титульна сторінка. На пожовклому папері виведено:

Т а р а с Б у л ь б а
Опера на 5 дій і 7 картин
Лібретто за Гоголем.
Скомпонував М. Старицький.
Карпівка.
18.XI 80 р.

Від дії до дії все глибше розкривається образ Тараса. Ось Бульба — суворий, але люблячий і дбайливий батько: «Козаку подобає просвітити свій розум і добром налити серце». Роздуми Тараса композитор показує повільними, важкими акордами в низькому регістрі, які переходять в широку наспівну мелодію аріозо «Коли знесилений літами».

До ратного подвигу готує Тарас своїх синів. Той самий мотив, той самий гімн вольниці січовій — в застольній пісні «Гей, літа орел». У козака немає ні хати, ні поля, ні саду, «степ і море — козакові скрізь дорога.., скрізь він добуде славу». Ця пісня — класичний взірць проникнення композитора в сферу народної мелодії.

В арії-промові «Що на світі є святіше понад наше побратимство?», дуже динамічній і героїчній, розкривається воля, рішучість Тараса, його вірність товариству. Не до молодецького завзяття — на смерть стояти за Україну закликає старий отаман. Ось чому так пристрасно звучить його голос. Драматизмом пройняті його слова: «Деруть, шарпають зусюди нашу бідну Україну».

Важким каменем звалилась на душу Тараса зрада Андрия: «Він давить і гнітить мою сиву голову». Тривожні ж

акорди в оркестрі віщують трагічну розв'язку — розплату.

Скупими, але дуже виразними мазками ліпить композитор образи Тарасових синів. В одному викрику: «Бийте вражу звіроту, кобзаря ви захищайте!» — увесь Остап. Він, як і старий Бульба, сміливий, мужній. Так же самовіддано, як і батько, любить він багатостраждальну батьківщину¹.

Не такий Андрій. Він слабкий волею, особисте для нього вище обов'язків перед товариством. Це й приводить його до зради. Цікаво простежити, як протягом опери змінюється музична характеристика Андрія: спочатку в його партії, як і в партії Остапа, звучать народно-пісенні інтонації (сцена і дует на Братському майдані, в таборі під Дубном), але поступово інтонації народного мелосу зникають — рветься пуповина, що з'єднує Андрія з матір'ю-вітчиною.

Змальовуючи ворожий табір, композитор відтворює типові риси польської шляхти. Урочистий полонез підкреслює пихатість, гордовитість воеводи і його оточення.

Легковажність, пустота Марильці відтінюється ритмами мазурки, блискучого вальса. В музичній характеристиці «польських» образів Лисенко продовжує традиції «польських» сцен «Івана Сусаніна» і «Бориса Годунова».

Фінал опери не збігається з фіналом гоголівської повісті. Не потрапив в руки шляхти Остап. Не загинув Тарас. Смерть, помсту несуть вони гоноровитій шляхті. Охоплені полум'ям вежі фортеці, ворота Дубна. В заграві пожежі

¹ До речі, своїм ім'ям я зобов'язаний цьому образу. Батько якось розповідав мені, що в рік мого народження (1885) він саме працював над сценою «Під Дубно», марив Гоголем, синами Тараса. «Думали ми з мамою-небіжкою, гадали: Андрієм не назвем — зрадник, а Остап одразу до душі нам припав». Так я і став Остапом.

майорить старий січовий прапор. Запорожці святкують перемогу, славлять Бульбу й Остапа.

...Я, признатись, не зразу зрозумів, чим викликане таке відхилення від гоголівського тексту.

— Ну як тобі пояснити? — гарячився батько. — Тарас Бульба, прив'язаний до дуба і живцем спалений ворогами, — теж переможець, до того ж постать більш драматична, ніж мій Тарас. Та не смерть, хай і героїчна, а перемога козаків відповідає духу всієї опери.

Опера була дописана в 1890 році. Десять років пролягло між написанням титульної й останньої сторінок клавіру. Чому так сталося? Через що на довгі роки затяглася робота?

— Важко мені було, Остапе. В музиці нашій все один. Сам собі і господар, і робітник. Тому й посувався повільно...

«Тарас Бульба» дістав визнання у першокласних майстрів.

«Приїздить до Києва небіжчик Чайковський, — згадував Михайло Старицький, — відвідує Лисенка і просить продемонструвати свого «Тараса», про якого чув ще в Москві. Лисенко засоромився і хотів був ухилитися від цього, та Чайковський добився свого. ...Майже всю оперу прослухав наш знаменитий маестро з глибокою увагою, часом висловлював своє схвалення і захоплення. Його особливо захоплювали ті місця в опері, в яких найбільш яскраво виявлявся національний колорит.

Чайковський обняв Лисенка, поздоровив його з талановитим твором і просив негайно їхати з ним до Петербурга, де він поставить цю оперу обов'язково».

Проте за життя композитора опера поставлена не була. Не маючи можливості здійснити її постановку на Україні, він підготував російську редакцію клавіру і навіть орієнтовно намітив (не без допомоги Чайковського) розподіл

ролей між артистами Маріїнського театру, та все відкладав і відкладав подорож до Петербурга¹. А там і Чайковський помер. І все ж, я гадаю, основною причиною була його незадоволеність своєю роботою, сувора вимогливість до себе. Пам'ятаю, наше спільне редагування вже наближалось до кінця, а батько знову взявся було скорочувати, пере-
крювати клавір. А потім вирішив:

— Не варт, адже навряд чи доведеться побачити її мені на сцені, а коли дійде до постави її, купюри все одно будуть зроблені. Що б там не було, однаково житиме наш старий Бульба. Він ще себе покаже! А втім,— продовжував він,— один раз я вже скорочував «Бульбу», та так, що й досі болить, ніби по живому різав. Розігнались ми спочатку з Мишею, куди там! У Гоголя, як із пісні, слова не викинеш, не те що епізод. Ось і перенесли ми в оперу мало не всю повість. Але в опері свої закони, свої рамки. Довелося скорочувати. Викинули ми з другої дії пісні і танці челяді на хуторі Тараса, хори на честь врожаю. Без них можна обійтись. Досить для цієї дії балету. Прийшлося, з огляду на великий обсяг другої дії, відмовитись у сцені зустрічі Тараса з синами від чудового епізоду — бійки

¹ В кабінеті М. В. Лисенка при Київській консерваторії зберігаються документи, що свідчать про підготовку опери «Тарас Бульба» до постановки в Петербурзі. Перший з них — рукопис партитури Лисенка, в якому він дав російською мовою всі авторські ремарки, текст пояснень до кожної дії і текст лібретто. Зберігається і рукопис лібретто М. Старицького (лише дві дії). Рукою Лисенка там червоним чорнилом зроблені купюри і проти імен дійових осіб його ж рукою написані прізвища акторів петербурзького Маріїнського театру. Наприклад: Тарас Бульба — Стравінський (Серебряков), Остап — Яковлев, Андрій — Фігнер, Настя — Славина, Воевода — Чернов, Марильця — Медея (очевидно Медея Фігнер), Татарка — Пальд, Кобзар — Васильев III, Кошовий — Серебряков.

старого Бульби з Остапом, хоч це одна з найяскравіших сторінок у Гоголя. І тепер болить, як згадаю сцену прибуття Тараса з синами на Січ, яку всю прийшлося викинути. Надумав я цю сцену ще на Хортиці. Здається, самі хвилі сивого Дніпра наспівали мені її. Та що робити! Не все втиснеш в оперний сюжет.

Сцена, згадана батьком, яка так і не ввійшла в остаточну редакцію, настільки лірична і водночас героїко-романтична, настільки колоритно й правдиво відтворює побут січовиків, що хочеться дати про неї читачеві повніше уявлення.

Починається сцена інструментальним вступом: грізно гуркочуть хвилі Дніпра, що невгамовно шумить, переливаючись через кам'яні пороги. На фоні цієї бурхливої музики ллється широка пісня, то піднесено-героїчна, то скорботно-тужлива; вона розповідає про героїчну боротьбу січових лицарів, про їхні славні діла, про славне минуле Січі.

Тарас з синами й козаками приїздить на берег Дніпра до місця переправи на Хортицю. Тут же корчма, з вікна якої шинкар пропонує добру горілку. З-за Дніпра чути голос запорожця, який перекликається з поронщиком.

Вся ця побутова сценка проходить в супроводі музичної теми дніпрових хвиль.

Тарас, прибувши до переправи, в піднесеному настрої, з радісним хвилюванням наказує всім зняти шапки, вітати матір-Січ, звідкіль, «як леви дужі, на весь світ ринуть козаки». Всі злазять з коней і обережно обходять козака, що спить на шляху. Тарас милується фігурою козака, «що пишно розпластався».

В глибокій задумі стоїть Тарас на березі, згадує свої молоді роки, проведені в бурхливому козацькому оточенні, почувавши, що в нього «в жилах кров знов грає дже-релом!»

Розчулений спогадами, Бульба звертається до «Лугу-Батька» й «Січі-Матері», з проханням «прийняти знов його, старого, до хати», і, головне, прийняти синів його і навчити їх, «як за Україну встати», як «її над усе любити».

Арія Тараса яскраво змальовує його як патріота, люблячого батька, що щиро дбає про своїх дітей, майбутніх борців за свій народ, за батьківщину.

Наближається час відплиття на Січ. Запорожці виходять з шинку і йдуть до порона. Тарас востаннє урочисто закликає синів приготуватись до вступу на січову землю, показати себе сміливими, хоробрими вояками: «Орлами визирайте, завоюйте собі славу!»

Остап і Андрій горять бажанням здобути собі славу на полі бою або чесно загинути. Зворушений відповіддю синів, Тарас мріє побачити їх серед кращих січових лицарів, щоб «стояти вміли твердо за Україну свою матір».

Закінчується сцена відплиття порона з Тарасом і козаками на Січ.

І знов бурхлива музика (шумить, вирує невгамовний Дніпро), знову на фоні її лється дума-пісня про славних героїв Запорізької Січі.

...Минають роки. Все більше жовтіють листки нотного паперу, де рукою батька накидані численні ескізи до «Тараса Бульби», а сама опера живе, переживає свою другу, куди більш щасливу, молодість... Знов і знов згадую розмови з батьком, перегортаю первісне лібретто, написане Михайлом Старицьким (в с. Карпівці 1880 року), старі зошити першого клавіра опери, і все більше усвідомлюю, як широко, з яким натхненням була задумана славна епопея з героїчного минулого нашої батьківщини, епопея, що славить народ.

Все більше усвідомлюю, скільки труднощів зустріли на шляху створення опери обидва творці її, скільки знання,

енергії, любові, мужності доклали вони, щоб перебороти ці труднощі й довести задумане до кінця.

На жаль, ні батькові, ні Старицькому не довелось самим показати свою «дитину» людям. Лише окремі фрагменти опери батько вмщував інколи в програми своїх концертів. Для народу творив свою оперу Микола Лисенко, і народ тільки при Радянській владі побачив її.

У 1924 році в Харкові було вперше здійснено постановку «Тараса Бульби». Робітничий Харків тепло привітав «Тараса». З 1937 року «Тарас Бульба» — одна з провідних вистав Київського оперного театру імені Т. Г. Шевченка. Мені не раз доводилось бувати на цих спектаклях. Кого тільки не зустрінеш в наш час у столичному театрі! У колишній губернаторській ложі, в перших рядах партеру, де раніше засідали золоті тузи і бундючні дами «вищого світу», бачиш колгоспниць з приміських сіл, робітників з «Більшовика» чи з «Ленінської кузні», воїнів Радянської Армії, одним словом, народ. Хіба не про такого глядача мріяв батько?!

...Гасне світло. Затихає людське море. І ось вже народжується й міцніє могутня мелодія, б'ється в людські серця.

Дивлюсь, слухаю, і здається мені, що поруч зі мною батько, чую його безмірно рідний голос:

— Хіба не казав я, що житиме старий Бульба? Ось і на нашій вулиці свято!

ХІХ. ОПЕРА-САТИРА

ІНСЦЕНІЗАЦІЯ ПОЕМИ «ЕНЕІДА». ОПЕРА НА СЦЕНІ ДРАМАТИЧНОГО ТЕАТРУ. ТЕАТР САДОВСЬКОГО В КИЄВІ. ОЛІМПІЙСЬКІ БОГИ ЧИ ЦАР МИКОЛА? «ЕНЕІДА» І «ЗОЛОТИЙ ПІВНИК»

Якось (якщо не помиляюсь, наприкінці 1909 року) зайшла в кабінеті батька мова про «Енеїду». Батько і один з акторів Садовського згадували 1903 рік — ювілей Котляревського.

— Плакаю я вже давненько таку мрію, — несподівано заговорив Микола Карпович, який до того все мовчав, зосереджено попихкуючи люлькою, — хочу парубка моторного і Дідону, Юпітера і всю його божественну братію вивести на сцену. — І тут же признався, що навіть, чого гріха таїти, вже працює над сценічним варіантом перелицьованої «Енеїди».

Батько гаряче підтримав Садовського:

— «Енеїда» просто народжена для театру. Дивно, що до цього часу ніхто з наших драматургів не зацікавився нею. Чекатиму з нетерпінням інсценізації вашої.

Театр Садовського, як і театри Старицького і Кропивницького, можна назвати водночас і театрами Лисенка. Навряд чи яка нова постава обходилась без його музики. Оригінальні музично-драматичні твори батька (оперети, опери) теж виконувались на підмостках українських драматичних театрів, бо оперна сцена була на ті часи закрыта для українського композитора.

Українські театри, як уже зазначалося, щасливо поєднували в собі елементи драми і оперети, опери і балету.

Корифеї української сцени — справжні велетні драматичного мистецтва — всі у більшій чи меншій мірі володіли й вокальною майстерністю, добре розбирались у музиці, кохались в народних мелодіях. В кожному з них жив і етнограф, і драматург, і поет, і співак, а інколи й композитор (досить згадати чудову пісню Кропивницьького «Де ти бродиш, моя доле», що давно вже стала народною).

Все це, хай у скромніших масштабах, стосувалося не лише корифеїв, а й усіх більш-менш видатних акторів українського театру.

Не дивно, що не лише «Наталка Полтавка», де переважають елементи драми, а й опери «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Продана наречена», «Роксолана» та інші були під силу кращим театральним колективам.

Постановкою українських музично-театральних творів (насамперед творів М. В. Лисенка) найбільше відзначався театр Миколи Карповича Садовського, з яким батька зв'язувала довголітня випробувана дружба, що особливо зміцніла після смерті Старицького (1904 рік).

Микола Карпович (як і всі Тобілевичі) був од природи музично дуже обдарований, добре володів своїм голосом (баритон). А щодо виконання народних пісень, то він був справжнім майстром і майже не знав собі рівних в цьому.

Як мовиться, «по своєму образу і подобію» Садовський підбирав і акторів з добрими голосами, організував добірний мішаний хор; невеликий за складом, але досить кваліфікований оркестр. Справи театру особливо пішли вгору, коли трупа Садовського після багаторічних мандрівок нарешті «осіла» в Києві, де стала постійно виступати в приміщенні театру «Общества грамотности»¹, більш відомого під назвою «Театр Садовського».

¹ У цьому приміщенні нині театр музичної комедії.

Народний реалістичний театр, на сцені якого з величезним успіхом йшли гострі соціальні драми і комедії славетного брата Садовського — Карпенка-Карого, драматурга і актора, а також п'єси Островського і Гоголя, швидко завоював собі глядача: робітників, інтелігенцію, учнів, студентів — весь демократичний Київ.

Садовський у ці роки часто бував у нас вдома, радився з батьком в питаннях музичного оформлення драматичних вистав, просив вказівок до тих або інших моментів виконання українських музичних творів.

Хто хоч раз бачив Садовського на сцені, а тим більше в житті, той не забуде його мужнього обличчя, рішучих карих очей, пишних, трохи настовбурчених, сказати б, вайовничих вусів.

З усіх братів Тобілевичів Микола Карпович виділявся богатырською постаттю, військовою виправкою і... солдатським Георгієм, який в усіх урочистих випадках, особливо коли приходилось іти до начальства, блищав на незмінному чорному сюртуці.

Своїм солдатським Георгієм Садовський по праву гордився.

— Неабиякий хрест, а солдатський, у бою завойований! — говорив він. Ми добре знали історію цього хреста, та послухати її з уст самого Садовського варто було і в десятий раз.

— Отож було то під Шипкою, — розповідав він. — Хоч з «вольнопределяючихся», а солдат (не діло себе хвалити, а скажу) вийшов з мене справний. В бою з рук здорового турка полковий прапор вирвав. Що то скоїлось! З усіх боків кинулись на мене турки кляті. Стрілянина знялась страшенна! Не знаю, не відаю, як і до своїх добрався. А прапор таки доніс. Так я і став георгіївським кавалером.

Микола Карпович поглядав на нас, підкручуючи собі «гетьманський» вус.

Минуло кілька місяців. На прем'єрі драми «Сава Чалий» (батько, великий патріот театру, не пропускав ні однієї нової вистави Садовського) зайшли ми в антракті до директорського кабінету.

— Чим порадуєте нас, любий Миколо Карповичу? — запитав, привітавшись, батько. — Прем'єра прем'єрою, а пора вже й «Енеїді» сценічній вибратись на світ божий.

— Діла, нічого казати! Думав я, що ви прийшли з поздоровленням до новонародженої, бо я оце вчора закінчив інсценіровку, вже й останню крапку поставив, а тут на мене ще й нападають! — відповів господар. Домовились, що у найближчі дні Микола Карпович зайде до нас і познайомить батька з своєю роботою.

Микола Карпович не примусив себе чекати. На третій день він прийшов. На читання батько запросив Ольгу Петрівну Косач і декого з театрознавців.

Знову, як колись під час подорожі в Полтаву, ожили в нашій уяві боги Олімпу з своїми сварами, пияцтвом, гульбищами. Сипав громами розгніваний Юпітер, щось випрошувала або сварилась, як вправна перекупка, улеслива Юнона.

Таке читання не часто почувеш. Микола Карпович не просто читав, а з чисто народним гумором відтворював і голосом, і жестами, і мімікою олімпійців, троянців, розповідь Меркурія про пекло і всілякі пригоди Енея — «парубка моторного» і його «обсмадених, як гиря, ланців».

Для сценічної переробки Садовський узяв лише окремі епізоди поеми: прибуття Енея з троянцями після зруйнування Трої до Карфагена, втручання олімпійських богів в долю Енея, гостювання його у карфагенської цариці Дідони і вимушену втечу Енея з троянцями з Карфагена до Латини.

Ця сценічна переробка «Енеїди» була зроблена М. Садовським у жанрі комедійному з певним сатиричним забарвленням.

З напруженою увагою слухав батько Миколу Карповича, часом заливаючись сміхом, а часом щось серйозно обмірковуючи. В такі хвилини очі і чоло, зведене зморшками, пальці, що бігали по столу, неначе по клавішах,— все видавало в ньому неослабну роботу мозку, натхнення. Я добре знав і любив ці хвилини.

— Ну як? — запитав Микола Карпович, закриваючи рукопис.

— А ось так! Слухав я оце вас, друже, і спало мені на думку: а що, як богів з Олімпу та в оперу? Ваша інсценіровка — майже готове лібретто. Тут така чудова драматична концепція, гострий конфлікт і, головне, сатира, дошкульна, вбивча сатира на лютого ворога нашого — самодержавство. Які типи! Які повнокровні образи! Зевс з компанією — то ж наш Миколка з своїми посіпаками. І це все опобутовано в народному українському дусі.— Хвилюючись і все більше захоплюючись, батько продовжував:

— Переробіть, любий Миколо Карповичу, всю інсценіровку на оперне лібретто, коли треба, ми всі вам допоможемо, і буде у нас своя перша на Україні опера-сатира. У мене під час вашого читання вже й окремі сцени виникли в уяві.

Присутні гаряче підтримали батька. Невдовзі «здався» і Микола Карпович.

— У ваших руках опера на матеріалі моєї інсценіровки вийде, чую, краща, ніж комедія. А що мені вперше лібретто до опери писати, та якось воно буде,— не святі горшки ліплять!

Усім товариством тут же накреслили план лібретто. Микола Карпович більше за всіх гарячився, захищаючи то ту, то іншу сцену.

Батько навіть розсміявся:

— Тепер вже й арканом Миколу Карповича не відір-

веш від лібретто. Бачите, як розійшовся, мов той запорожець на раді козачій.

Минуло з місяць, і знову у нас зібралися патріоти майбутньої опери. Прийшли і провідні актори театру. На цей раз, здається, вже не Садовський, а хтось інший прочитав лібретто.

З'ясувалось, що деякі сцени не відповідають оперній специфіці, що тексти окремих арій і хорів важко буде покласти на музику.

— За один раз не зітнеш дерева враз, — підбадьорював Садовського-лібреттиста батько. — Нічого не вдієш. Така вже у нас, людей мистецтва, доля: правити, переробляти, до самої смерті малих своїх діточок до життя доводити.

Доводив лібретто до пуття Микола Карпович уже не один, а з батьком. В «ярмо впряглось» за його проханням і кілька літераторів.

Пам'ятаю останнє читання лібретто. Все йшло добре, і батько в чудовому настрої став згадувати свою першу, так би мовити, пробу пера: пародійну сатиричну оперу «Андріашіаду», створену ним ще у 1866 році.

Почавши з сатири на русифікаторів, він завершував свій творчий шлях вбивчою сатирою на самодержавство, на царів і вельмож, на доморощених панків, які здирали сім шкур з селян, «єдинокровних братів українців».

Вже приступивши до роботи, Микола Віталійович неодноразово говорив Садовському:

— Для мене, любий друже, головне — сцена на Олімпі. Нещасне кохання Дідони, признатись, куди менше мене хвилює. А на Олімпі є де розмахнутись, є кого вдарити.

Зауваження це не випадкове. Лібреттист явно віддавав перевагу роману Енея й Дідони, мальовничим побутовим сценам «греко-запорізького» життя, перелицьованого Котляревським, а композитора приваблювала можливість відтворити в комедійно-сатиричному плані зловісні постаті

царя і його придворних у вигляді опобутованих міфологічних фігур, зберігаючи при цьому весь національний колорит, так яскраво визначений в поемі. Приваблювала батька й відважна постать Енея, що мужньо боровся із злою долею, з фатумом-роком, накликаним на його голову богами. Сміливо, як колись козаки-запорожці, Еней перепливав на човнах морські простори — «вперед до незнаних берегів». І в Дідоні все частіше вимальовувався перед Лисенком задушевний образ простої української жінки.

Захоплювали композитора і надзвичайно колоритні статі з народу, а також картини бурхливого моря в першій дії.

— Давно вже так добре не працювалося,— говорив мені батько.— Ось і серце болить, старію, Остапе, а душею відчуваю себе молодим. Доки хоч крапля крові проходить через моє серце, не здамся, буду працювати!

Часом він награвав і наспівував арії, а коли приходив Садовський, розігрувались цілі сцени.

Миколі Карповичу надзвичайно сподобалась арія Зевса:

Я — рекс! Вчувайте і вклоняйтесь,
І розумійте слово — рекс!
Грішіть, та тільки оглядайтесь,
Бо ви моє покірне грекс!
Над усіма людьми й богами
Панує влада скрізь моя,
І блискавками, і громами
Трушу склепіння неба я.
Я все втворив, всьому дав міру,
Уклав закони світові,
Людям натхнув і страх, і віру,
І став державцем над людьми!

Співав він грізно й бундючно. І зовсім в іншому, комедійному, плані виконував другу частину арії:

На світі скрізь панує лад:
Один вперед, другий — назад.

На світі скрізь панує рай:
Один — працюй, другий — співай.
Скрізь рівність в правді світовій:
Той слъози лий, той нектар пий.
І хвалить все себе само,
Один пануй, другий в ярмо.

Чим живі ви? Чим все живе на світі?
Й та дрібна людська комашня?
Тим, що за вас не мед і оковиту,
А нектар п'ю отут щодня.
П'ю за народ, за всіх підданців,
Панів, князів і голодранців.

Співаючи, Садовський — Зевс скупими жестами відображав «лад», «рай» і «рівність» свого царства, де «один пануй, другий в ярмо».

Одного разу, коли батько програвав написане, я звернув його увагу на те, що не весь текст лібретто покладено на музику.

— Раніше я і сам хотів покласти увесь текст на музику, — відповів він, — але цей намір потім відкинув. Перш за все, розмовний елемент якраз у душі української народної опери, по-друге, в окремих випадках музика може лише послабити характерні особливості мови Котляревського, які збережені в тексті і мусять бути особливо відтінені.

Праця над оперою посувалась дуже швидко, і менш як за рік твір було закінчено.

Для прослухання опери батько запросив усіх заздалегідь намічених артистів-співаків на чолі з Миколою Карповичем, а також хормейстера, диригента оркестру і близьких йому людей. Невелика наша зала ледве вмістила запрошених. Батько був в ударі і з великим натхненням програв клавір опери, проспівуючи всі номери, Микола Карпович читав розмовний текст.

...Берег моря. Бог вітрів Еол, прокинувшись, згадує п'яну ніч на Олімпі, бенкет у Зевса, сварки небожителів,

з-за яких загинула Троя. Уцілів тільки Еней, син Венери, із своїм військом, але і його хоче погубити Юнона, мстива, підступна дружина Зевса.

А ось і сама Юнона. Привіялась з Олімпу й обіцяє Еолу, старому гріхороднику, молоду дівчину, аби той утипив Енея.

Піднімається страшна буря. Гори-хвилі заливають човни Енея. Але ватажок троянців не розгубився. Норови богів йому відомі. Він кидає в безодню свої останні гроші — хабар богам моря Нептуну. Симфонічна картина наростаючої морської бурі — апогей конфлікту богів.

Нептун прогнав Борея. Грозові, тривожні звуки змінюються урочисто-спокійними. Буря стихає. Наближається бажаний берег. Знесилені троянці засинають на карфагенській землі.

Знайома мелодія української веснянки. Осяяні місяцем, прославляючи весну й життя, дівчата ведуть хоровод. З'являється Дідона — цариця Карфагена. Вона жаліє Енея і захоується в нього.

Друга дія — «На Олімпі» — кульмінація опери. Перед нами царство богів. Махтей, підмітаючи Олімп, скаржиться на свою долю, на порядки, встановлені Зевсом. Боги тільки те і роблять, що п'ють, насмічують, а ти після них прибирай. Кортж богів. Знову бенкет. Бахус, Марс і Афіна прославляють Зевса, його царство, де «один сльози лє, а другий нектар п'є».

Прибігає Меркурій. Він розповідає про привільне життя Енея і троянців у Карфагені: «Еней там бісики пуска», зовсім звів з ума Дідону.

Розгніваний новою сваркою Юнони і Венери, «бабськими каверзами», Зевс посилає Меркурія на землю з суворим наказом Енею залишити Карфаген.

Стомившись після «тяжких державних справ», Зевс закликає богів пити, їсти і веселитись.

Пустота, легковажність, зарозумілість, паразитизм і жорстокість небожителів викриті композитором з дошкульною, винищувальною іронією. Тут ми зустрічаємось з уже знайомим по «Андріашиаді» засобом: музика величавого характеру різко контрастує з гротескним змістом тексту.

Пам'ятаю, як насмішила перших слухачів опери величальна арія Бахуса:

Співаю Зевсові я славу —
Олімпа пишному царю,
Його премудрую державу
Співаю, славлю і хвалю.
Він п'є від ночі і до світа
За здоров'я своїх дітей.

Аполлон і обірвані, виснажені музи теж «величають» Зевса, гірко нарікаючи на те (досить прозорий натяк), що немає з поезії прибутку. Розмовний елемент зберігся і в другій дії, але яскрава музична характеристика Зевса, Марса, Юнони і Венери, розгорнуті ансамблі (дуети, квінтет і хори), симфонічний вступ, гопак, знаменитий Юпітерів похід (кортеж богів) надають другій дії широкого оперного звучання.

Третя дія різко відрізняється від перших двох. Замість ущипливої сатири — сцени ліричні (любов Енея і Дідони, їх розлука). Тут звучить музика глибоких людських почуттів. Арії, дуети Енея й Дідони, мелодика танців насичені інтонаціями українських народних пісень.

Меркурій — посланець Зевса — з'являється на бенкеті у Дідони в одязі старого кобзаря.

Готуючись до відплиття, троянці все більше нагадують сміливу ватагу запорожців, а Еней, вірний своєму обов'язку (він залишає Дідону, щоб заснувати Рим), — хороброго козацького отамана.

Дідона в розпачі, вона, не маючи сил перенести розлуку з Енеєм, підпалює палац і гине в огні.

Піднято вітрила. Втіленням мужності й невмирущої сили народу звучить фінальна пісня.

Вітер свище,
Вітер грає,
Хвиля піниться хистка.
Море синє і безкрає,
Привітай-но козака!

Враження величезне! Всі вітали авторів музики і лібретто з народженням комічної опери-сатири, бажали їй «цензурного благословіння» і «многії літа»!

Трупа Садовського під керівництвом батька одразу приступила до розучування опери. Треба було поспішати з інструментовкою. Мало не щодня приходив до нас посланець з театру, забирав готові аркуші для репетицій оркестру.

Обговорюючи з Миколою Садовським та іншими виконавцями майбутню поставу, батько неодноразово нагадував:

— Добре було б вам «Золотого півника» побачити. То ж рідний брат нашої «Енеїди». Півник, а як кусається!

— Не одного царя Додона, а бундючне, жорстоке й дурне «криводержавіє» виставив голим на сміх перед усім народом Микола Андрійович Римський-Корсаков. Признатись, весь час, поки я сидів над «Енеїдою», цар Додон із своєю свитою стояв перед моїми очима.

«Золотий півник» і справді допоміг постановникам знати немало вдалих, соціально загострених сцен, які прямо перегукувались з сучасністю. Досить згадати кортеж богів у другій дії: попереду ліктори з ознаками жандармів і варта. Ліктори пильно оглядають все навколо, дивляться за тронном, під тронном, під стільцями, лавами і столами, за хмарами. Чи не підкладена ким бомба? Чи не сховався якийсь бунтівник?

Зевс сходить на трон, а на сідцях трону примощуються цербери з людськими головами. Картина, як бачите, не така вже давня для Росії 1911 року!

При поставі опери батькові довелося зустрітися з значними труднощами. Перш за все, виявилось, що у складі оркестру бракує дуже важливих для партитури опери гобоя, фагота, арфи; струнний квінтет був також слабкий. Спалахували конфлікти з дирекцією театру. Батько не міг допустити, щоб його твір прозвучав не так, як слід, і стояв на тому, щоб були всі інструменти, зазначені в партитурі. Прийде, бува, з партитурою на репетицію, а у складі оркестру знову немає потрібних інструментів.

— Не дам, коли так! Хай краще не буде постави! Паскудити свій твір не дозволю! — рішуче заявляв він.

Траплялось, що він тут же забирав партитуру і засмучений ішов додому.

Микола Віталійович глибоко переживав кожен конфлікт з Садовським, якого дуже поважав і любив. Звичайно, він розумів, що Миколі Карповичу не так просто збільшити склад оркестру. Немалі на це потрібні гроші. Та одне підказував розум, а інше — серце, якому ніяк не хотілось віддати на кривду «новонароджену» і, відчувалось, останню дитину.

Боляче було за батька, і прийшлося мені виступити посередником між ним і дирекцією театру. В хід була пущена, як кажуть у таких випадках, вся дипломатія, і між двома сторонами відновився мир.

Єдина в українському оперному репертуарі опера-сатира нарешті зазвучала. Йшла вона потім у театрі Садовського кілька разів з незмінним успіхом.

У дві прем'єри квитки, навіть на приставні стільці, брались з боєм. Під античним одягом демократичний глядач легко впізнавав справжніх героїв опери. Коли в супроводі трубних окликів і урочистих акордів оркестру лунала арія

Зевса: «Я — рекс! Вчувайте і вклоняйтесь, і розумійте слово рекс!» і т. д. або коли Афіна виспівувала:

Се — рекс! Се — рекс!
І сиріч пан і батько!
Народ коха, як лис курчатко,
Аміль!.. Уви!.. Єй-ей!.. Єй-ей! —

весь театр здригався від сміху й оплесків. То аплодувала гальорка: слюсарі з Арсеналу, студенти, які наймали «кутки» в підвалах або на горищі, на «сьомому небі». То молода Росія сміялась з Росії старої, з ненависного «криводержавія», над яким історія вже піднімала свою караючу руку.

XX. СМЕРТЬ, УВІНЧАНА ЖИТТЯМ

Ось у нас на Полтавщині... Галицьке, Жовнин, Гриньки. В гостях у молодості. Дід Созонт з Гриньків. У Коцюбинського. Лист з Капрі. По Лисенкових місцях

Щороку збирався Микола Віталійович до рідних місць. Разом з Михайлом Старицьким докладно обмірковував план подорожі.

Бува зійдуться старі друзі, і тільки й чуеш:

— Гриньки, Жовнин, Галицьке, Кліщинці, степ рідний і милий.

І не раз висловлювалась думка:

— Ось літом зберемось усім родом і — на Полтавщину.

Після таких розмов аж свіжішав батько, ніби не в мріях, а наяву дихнув степовим розмаєм, ніби і справді омився кришталево-прозорою водою рідної Сули.

Та надходило літо, і зимові мрії танули, мов сніг навесні. Знову в який раз виїздили ми усією сім'єю не на Полтавщину, як гадалось, а в Китаїв.

Гарно було тут батькові. Я вже згадував про те, як славно працювалось йому у старому лісі серед столітніх лип та дубів. А все ж він частенько говорив мені під час прогулянок:

— Куди не глянеш — все ліс. Отак забудемо, як та земля пахне. Чи не вибратись нам у поле?

І ми виходили з ним за селище, так що вже й Київ лежав перед нами, як на долоні.

— Не те, не те, — з сумом говорив батько. — Куди цьому полю до справжнього степу. І дух не той, і небо не таке, і простір. От у нас на Полтавщині...

Лише в 1911 році незадовго до смерті збулася давня мрія Миколи Віталійовича.

І на цей раз виїхали ми, як завжди, в Китаїв, та все літо пройшло в розмовах і зборах на Полтавщину.

— Більше зволікати не можна,— клопотався Микола Віталійович.— Вже не за горами — далека дорога. Та хоч тепер намилуюсь степом. Поклонюсь востаннє широким ланам, милому Жовнину, зеленим берегам Сули...

Думали, що, як і раніше, далі розмов справа не піде. Та наприкінці липня батько попрощався з нами і вирушив на пароплаві вниз по Дніпру до Богуна, звідти він уже кінсьми добрався до села Галицького, де не бував років сорок, і спинився у своїх двоюрідних сестер Юлії та Лизавети Лисенків в їх родовому домі.

Всього два тижні пробув на батьківщині Микола Віталійович, та за цей час встиг об'їздити усі навколишні села: Липове, Жовнин, Світлівку, Стоббоваху, Слюзівку, Горби, Гриньки, Кліщинці, де народився Михайло Старицький,— і повернувся у Китаїв помолоділим на кілька років, бадьорим, у світлому настрої. Кілька вечорів у Китаєві, а потім і в Києві, куди ми виїхали незабаром, він розповідав нам про свою подорож по рідному краю, подорож, що сколихнула в ньому найдорожчі спомини про юнацькі роки, про хвилюючі зустрічі з земляками.

— Був у мене ще з молодих літ добрий приятель Данило Стоббир-Лимаренко,— оповідав батько.— Оце, коли вчився в університеті, приїдемо з Михайлом Старицьким на вакації з Києва — і до Данила. Втрюх усю Полтавщину виміряли, не одну пісню записали. Дуже хотілося його бачити, та навіть не вірилось, що живий. Піввіку пройшло. Не жарти... А таки з'явився у Галицьке Данило, як тільки почув про мій приїзд. Пам'ятаю його молодим парубком, а побачив 73-літнього діда. У спеку в такому віці вісім верст одмахав пішки, аби побачитись. Що то було згадано, скіль-

ки пісень старих козацьких переспівано за день... Немов в гостях у своєї молодості побував.

Згадував Микола Віталійович і про зустрічі свої в Жовнині з Павловськими, які добре знали його батьків. Вони ж допомогли Миколі Віталійовичу відшукати те місце, де була колись стара садиба Лисенків. Самі руїни залишились, та старе, чудом уціліле дерево чорніло поруч самотнім вартувим... Чимало було на батьківщині зустрічей, довгожданих і несподіваних, радісних і сумних, та найглибше схвилювала батька одна зустріч в Гриньках, селі, де він народився, де пройшли його дитячі роки.

Ось що розповів він про цю зустріч:

— Від Галицького до Гриньок верст з тридцять. Тітки ваші (двоюрідні сестри М. В. — О. Л.) все одмовляли мене: і далечінь яка, і спека. А я таки найняв коней та й поїхав. Спека страшенна. Дорозі кінця не видно. Добре, що наш візник, вельми ветхий дідок, виявився напрочуд балакучим. Він пам'ятав люті часи кріпацтва і всю дорогу розповідав різні страшні історії про нелюдські знущання панів над кріпаками. Словом, набрався я надовго пекучого сорому за моїх земляків — полтавське панство. Слухаю діда, в самого думка одна тисне, не дає покою: кого з давніх моїх знайомих селян зустріну я в Гриньках, чи залишилась там хоч згадка про нашого Созонта, так би мовити, «дядька» мого, який пестив мене з дня народження, за наказом батька доглядав мене, ще як я був гімназистом, а далі студентом у Харкові й Києві.

Про Созонта Дерев'янка ми і раніше не раз чули від батька. Численні історії, справжнісінькі новели про свого старого «дядька» Микола Віталійович незмінно закінчував такими словами: «Хочете уявити собі мого Созонта, перечитайте «Капітанську дочку» Пушкіна: Созонт мій — жива копія вірного Савельїча, правда, на український лад...»

— Нарешті привіз мене дідок у Гриньки,— продовжував Микола Віталійович.— Першу стрічну молодицю питаю, чи чув, чи пам'ятає хто на селі про Созонта Дерев'янка?

— А чого його пам'ятати? — відповіла молодиця.— Хіба помер він чи що, щоб його у святці записувати? Якщо хочете побачитись з старим, їдьте прямо — хата його край села.

Признатись, я не повірив спочатку. Вже за дев'яносто років пішло людині, невже живе?

А вийшло, як казала молодиця. Діда ми дома не застали: десь недалечко пас товар. Сидимо з візником на призьбі, чекаємо. Аж дивлюсь, не йде, а біжить мій Созонт (і де в нього сила набралась). У білій полотняній одежі, і сам білий, як молоко. Оразу пізнав мене, обіймає, цілує. І обличчя у старого все мокре від сліз.

— То,— каже,— від радощів, Миколо Віталійовичу. І не снилось мені таке щастя.

...Цілий день провів Микола Лисенко в оселі свого вірного «дядька». Зібрались родичі старого Созонта. Всім хотілося побачити його дорогого вихованця, прославленого на всю Україну. Дід Созонт відчув себе героєм дня.

Він бачив, як люди шанують його вихованця, і аж сяяв від гордості.

— Летять роки. Здається, зовсім недавно голубчиком, пестунчиком називав. А тепер в які люди вийшов,— говорив він, не соромлячись сліз, що котилися по зморшкуватому обличчю.

Спогади про минуле, про студентство, 60-і роки, дороги і зрозумілі лише дідові Созонту і його вихованцю, переплітались з ширими розмовами про сьогочасне. Не крилися селяни від свого земляка, нащадка колишніх господарів Гриньок, бо й до них дійшло, що ніколи не цурався Микола Лисенко простого люду, що і серцем своїм, і ділами, й піснями він був завжди з народом.

— Що й казати, невесело живеться моїм землякам,— говорив батько, згадуючи потім свої розмови з селянами Гриньок.— То посуха, то забагато дощів, то неврожай, а то, як сарана, царські слуги налітають, стягають недоїмки за кілька років. Недаремно говорять в народі: «Один із сошкою, а семеро з ложкою». Єдина надія на майбутнє. Не завжди ж народові терпіти такі муки.

Розповідав батько про своє сумне прощання з Гриньками, про те, як проводжали його всім селом... А мені все ввижалась одинока постать старого Созонта. Стоїть посеред дороги і вдивляється в далечінь, де в степовому морі то вирина, то потопа маленький візок з дорогим гостем.

— На другий рік вже разом поїдемо на Полтавщину,— казав мені батько.— Хочу, щоб і ти, Остапе, на моїй батьківщині побував.

Так гадалося, та не судилося. Влітку 1912 року хворе серце погнало батька за кордон, а восени його не стало.

Раптова смерть М. В. Лисенка тяжко вразила його друзів і шанувателів.

«З Миколою Віталійовичем пов'язані у мене найдорожчі спомини юних літ,— одною з перших відгукнулась на смерть Лисенка Леся Українка,— в його домі стільки пережито незабутнього! Старицький, Лисенко — ці імена для інших належать тільки літературі і таланту, а для мене це живі образи близьких і рідних людей, які природно ніколи не вмирають, поки живе наша свідомість. Не знаю, чи буде хто з молодшого покоління згадувати мене з таким почуттям, як я тепер згадую Миколу Віталійовича і Михайла Петровича (я все їх бачу тепер рядом), але я хотіла б на це заслужити».

Серед багатьох вінків і квітів чудесною рожею лягла на Лисенкову могилу «пісня-квітка» Дніпрові Чайки, натхненне, щире слово друга.

«Лисенко,— писала Дніпрова Чайка,— був другом всім народам на землі. Люди всяких напрямків, національностей, різного віку, полу і вдачі — усі горнулися до його ніжної, ясної, без краю привітної душі, і всім він уділяв тієї живої, цілющої води, якої у нього було невичерпне джерело. Під широкими крилами його душі єдналися, браталися, знаходили надію і любов до життя... М'який та доброзичливий до всіх, проте, він умів так влучно уразити душу грішну, душу оспалу чи байдужу, або нещирю та зрадливу, як там не глибоко вона ховала зраду. Од його надзвичайно тонкого слуху не уникала найдрібніша фальш, нещирість або нечисть».

За кілька днів до смерті, у жовтні 1912 року, батько востаннє зустрівся з Коцюбинським: разом зі мною відвідав він тяжко хворого письменника в колишній університетській клініці проф. Образцова.

Коцюбинський лежав один у невеликій світлій кімнаті. На вікнах, на білому столику — всюди квіти: рожеві і сніжно-білі айстри, пламенючі жоржини, ніжні гортензії.

Михайло Михайлович хотів піднятись нам назустріч, але батько, заперечливо хитаючи головою, сам підійшов до ліжка. Одразу кинулись у вічі, боляче вразили дуже помітні зміни у зовнішньому вигляді Михайла Михайловича: обличчя його зблідло, до краю знекровлені руки безсило білили на ковдрі, здавалось, лише очі, великі, вічно молоді, увібравши в себе всі радощі й страждання, весь біль і всю ніжність людську, жили в цьому виснаженому тілі.

— Такий гість, а приходиться лежати. Нічого не поробиш з тим проклятим серцем. А все ж нема, кажуть, лиха без добра. Не захворів би, не попав би так скоро до Києва, не побачився б з вами,— сказав він тихо, і за якусь мить на блідому обличчі промайнула до болю знайома, мила його посмішка. На цей раз більше говорив батько, дбаючи, щоб розмова не дуже втомлювала хворого. Михайло Михайло-

вич все розпитував про останні події, живо цікавився літературними новинами, діяльністю «Товариства розвою української науки і штуки», яке існувало нелегально.

Треба сказати, що товариство, в якому обов'язки скарбника виконував Микола Віталійович, повністю взяло на себе матеріальну сторону лікування Коцюбинського. Значну грошову допомогу одержувала від товариства і сім'я письменника.

Остання зустріч батька з Коцюбинським була не довгою. Микола Віталійович не хотів хвилювати свого друга.

А через кілька днів несподівано для всіх зупинилось серце самого Миколи Віталійовича. Відомо, з яким боєм писав про це Олексію Максимовичу на Капрі Коцюбинський, як тепло відгукнувся на цей лист Горький.

«Смерть Лисенка,— писав Олексій Максимович,— розумію, як величезну втрату, але читаючи опис його похорону... відчуваю якесь тремтіння радості в серці: як любить народ свою людину! Як глибоко повчальна ця сумна, але така могутня, прекрасна церемонія проводів людини, що відслужила своїй справі, і як радісно відчутти, що народ зрозумів велич її праці.

Прекрасна і смерть, коли вона веде за собою таке збудження життя, такий полум'яний розквіт почуття і поваги до покійного».

Влітку 1914 року, перед самою війною, задумали ми з товаришами повторити останню подорож Миколи Віталійовича, відвідати всі Лисенкові місця.

Спустились ми пароплавом до Богуна, осідлали свій багаж — велосипеди бельгійської фірми — і покотили у Галицьке. Проїхали Вереміївку, велике козацьке село, піднялись на гору, і аж дух перехопило: куди не глянеш, широкий і безкрайній степ. Де-не-де видніються хатки, бовваніють

козацькі могили вздовж шляху, яким колись ішли татари на Україну.

Через годину-другу ми вже були в Галицькому у моїх тіток. До вечора водили вони нас по тих місцях, де всього три роки тому походжав батько.

Ось старий садочок, гілляста груша, під якою, за переказом, родився мій дід Віталій Романович Лисенко. З саду тітки повели нас до Сули, де батько простоював годинами, милуючись її зеленими берегами і чистою, прозорою, сріблястою водою. Побували у Жовнині, і та сама онука Павловських, не по роках серйозна дівчинка, водила нас, як недавно Миколу Віталійовича, на руїни лисенківської садиби. Щоб не залишитись у боргу перед дівчинкою, я показав її на своєму велосипеді. За нами неслась ціла зграя хлопчиків, і дівчинка, наша поводитирка, так і блискала оченятами-жаринками; в цю хвилину, мабуть, не було в світі щасливішої людини.

Так відбулось перше знайомство жовнинської дівчини з технікою. До речі, такий же подив наші велосипеди викликали у кожному селі.

Остання мета нашої подорожі — Гриньки.

«Чи живий ще дід Созонт? — думалось. — Три роки для його віку неабияк значать».

Ось і невелика садиба Дерев'янка. Знайома з розповідей батька хата під солом'яною стріхою. На дворі я помітив високу білу постать, яка поралась біля воза, і одразу пізнав діда Созонта. Назвався. Познайомив з товаришами.

Обняв мене дід, потім відступив на крок.

— Дай-но, голубчику, надивлюсь я на тебе. Хоч знати-му, який син виріс у мого сокола ясного. Відлетів він від нас. А я ось живу. Вже і лік рокам і горю втерев, а живу.

Заспокоївшись, дід запросив нас до хати. Ми, звичайно, все розпитуємо про дитинство, про роки навчання Миколи Віталійовича, про останній його приїзд у Гриньки.

Дід Созонт схвально кива головою: мовляв, можна. Руки його стають жвавішими, навіть очі з-під кошлатих брів заблищали.

Видно було по всьому, що не вперше приходиться Созонту розповідати про свого вихованця.

— В дитинстві ото ж шибеник був, яких мало. То на леваду втече, то в льоху сховається, так що було до вечора шукаєш. Ще й від старих панів попадає. Та як заявляться музики у нашому селі, не впізнати дитину. Чи весілля, чи свято яке, заб'ється десь між люди, слуха. «Голубчику, пестунчику,— бува, умовляю його,— пора нам додому, а то від матінки попаде». А Ольга Єреміївна — пані у нас була страх яка строга. Куди там! Хіба відірвеш його від музиків, від скрипки, що то сміється, то плаче... Для нього і струмент купили. П'яніно, чи як там прозивається. Дитина, а грало воно так, що не раз сльози на очах виступали.

Дід Созонт весь у полоні споминів. Великі натружені руки безупинно в русі, давні події, про які він розповідає, щоразу відбиваються на його обличчі, і то збігаються, то розходяться зморшки на його чолі.

У своїй білій полотняній одежі, сивий, як голуб, він нагадує нам казкового чарівника. І, здається, досить йому підняти руки, і в хату вбіжить маленький хлопчик, голубчик-пестунчик, закоханий у музику.

— Не огляділись, як підріс наш Микола,— продовжує дід.— Підріс, гімназію закінчив. Славний такий панич. Виклика мене якомсь старий пан, каже: «Поїдеш, Созонте, з паничем у Харків. Вчитиметься в ниверситеті. Гляди ж мені за паничем, а то в тих ниверситетах паничі тепер в карти грають та вино п'ють».

Що й казати. Набрався я лиха в тому Харкові. Паничеві що? Молодо-зелено. Куди компанія — туди й воно. А де компанія, там і вино, і карти. Я добре пам'ятаю наказ старого пана. І умовляю, і покрикую часом, аби дитину від

біди втримати. Та й самому Миколі Віталійовичу така «наука» обридла. За рік у Київ перевівся теж до нуверситету. Одразу немов щось підмінило панича. Другою людиною став. Таке життя у нас пішло гарне, такі славні хлопці стали до Миколи приходити. Все щось читають, пишуть, пісні наші українські співають. Скільки я знав пісень, всі переспівав Миколі. А він слуха та щось записує, якісь букви-закарлючки ставить. «Це,— каже,— щоб кожний міг твою пісню співати». Поїдемо літом на село на вакації, стара пані благає: «Відпочинь, Миколо, на тобі ж лиця немає від тої науки». Хіба послухає! З Старицьким Михайлом ходимо, бувало, від села до села, від хати до хати, все по пісні.

— Бачу,— кажу,— Миколо Віталійовичу, що ти всі пісні надумав записати. Так знай, що на Україні їх стільки, скільки зірок на небі.— Сміється.— Зірки — зірками. Та не для всіх вони сяють...

І все поміж нашого брата, поміж селянства ходить. Привітний такий, ласкавий, не те, що інші паничі, які нас і за людей не вважали, все називали бидлом. А вже який до науки був. Нуверситет закінчив.

— Ну, думаю,— слава богу! Відмучилась дитина. Куди там! Замало здалось йому тоді науки. Ще й за границю задумав поїхати. Тут і розійшлися наші шляхи, розлучився я з моїм голубчиком.

...Поки ми розмовляли з старим, надійшли сусіди, стали гадувати останній приїзд батька.

— Все обіцяв знову приїхати. А не судилось йому, сердешному,— промовив хтось з присутніх.— Хоч з панів, а наш він. І пісні його наші.

— Помер, а хіба ж є таке село, де б не співалася Лисенкова пісня?

Непомітно підкрався вечір. Знову нам пора в дорогу. Прощаємось. Дід Созонт підводить мене до старої кованої скрині, відчиняє її.

— Тут різні речі твого батька. Бери, синку. Старий я. Скоро помру. А ти бережи, бережи, синку, пам'ять про батька, про сокола нашого!

...Студентська шпага, рідкісні фотографії 50—60-х років. Я не знав, як віддячити Созонтові за такий цінний подарунок.

За півгодини ми вже були в дорозі. Довгий час, все ще під враженням надзвичайної зустрічі, їхали мовчки. Пахучими хвилями огортало нас степове повітря. Назустріч з-за гори викотився червоний, мов стиглий розрізаний кавун, місяць, залив все навкруги своїм чудовим світлом.

Весь степ здався одним сріблястим морем, і ми, купаючись в його хвилях, котили все вперед і вперед нічним шляхом. Оживали розповіді батька, захопленого степом. В цю ніч я з особливою силою відчув, як багато важила для нього рідна Полтавщина, цей степ без кінця і краю, села і чудові люди, чії страждання й муки, чії надії завжди живили його пісню.

XXI. В СІМ'І ВОЛЬНІЙ

ЖИТТЯ — БОРОТЬБА. «ЛИСЕНКОЗНАВЦІ». «БЛАГОДІЙНИК КОМПОЗИТОРІВ». ЗДІЙСНЕНА МРІЯ. «РЕВЕ ТА СТОГНЕ ДНІПР ШИРОКИЙ». НА БЕРЕГАХ НЕВИ. ЕСТАФЕТА ВІД СЕРЦЯ ДО СЕРЦЯ. РУКАМИ НАРОДУ

Коли тепер, вступаючи в дев'ятий десяток, я знову повертаюсь до минулого і згадую дні, проведені з батьком, то все виразніше бачу, яким важким і тернистим був його життєвий шлях. В мої дитячі роки батько був уже зрілим композитором, автором таких широко відомих опер, як «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Утоплена». Офіційна ж преса на Україні вперто замовчувала Лисенка або ж всіляко цькувала його. Українські монархісти, лицарі казенного патріотизму, так само, як і великоруські шовіністи, ненавиділи Лисенка як творця і невтомного пропагандиста самобутньої української музики. Вони аж захлинались від люті, картаючи Миколу Віталійовича в своїх салонах за демократизм, за його концерти для простого люду. «Хлопський, мужицький композитор», — сичали вони.

З другого боку, робили своє чорне діло українські націоналісти. Вони не раз намагались заробити собі на імені Лисенка політичний капіталець. Цим панкам саме тому, що вони знали, якою любов'ю й пошаною користується Лисенко в народі, дуже кортіло оголосити його, як і Шевченка, своїм прапором, своїм вождем. Та вони не могли не бачити, не знати, з якою повагою ставився Микола Віталійович до кожної нації, як, ненавидячи царизм, глибоко шанує він великий російський народ, його культуру, музику. І вони із шкіри лізли, щоб «перевиховати» Лисенка, загнати «блудну вівцю» до націоналістичної отари.

Впливовий серед українських буржуазних націоналістів О. Бородай не раз у своїх виступах лайав Миколу Віталійовича за те, що той у 1874 році, не задовольнившись знаннями, набутими в Лейпцігській консерваторії, вирушив на два роки в Петербург до Римського-Корсакова для завершення своєї музичної освіти.

— Нічого вам було до москалів по науку їздити. Якщо вже вчитись, то у німців, у італійців. Нам така музика потрібна, щоб в ній руським духом і не пахло,— волав цей людиноненависник.

Українські націоналісти, особливо при житті Лисенка, також замовчували або принижували Лисенка як самобутнього композитора, піднімаючи на щит лише його громадсько-музичну діяльність (створення хору, збирання й видання народних пісень, участь у роботі «Товариства розвою української літератури і штуки» тощо). Так діяли ці пани, пускаючи в хід ласку і погрозу, дружбу і ворожнечу, лестощі і наставницькі проповіді, а Микола Віталійович робив своє: з року в рік розучував з хором безсмертні твори Глінки і Чайковського, Мусоргського і Рубінштейна, до самої смерті листувався з російськими композиторами і музикантами, вважав найвизначнішою подією у своєму житті зустріч з Чайковським, пишався тим, що є членом Товариства російських драматургів і композиторів. Він завжди підкреслював, що саме російські композитори, велетні «Могутньої кучки» сказали перше дружнє слово про його творчість.

Прочитавши у петербурзькій «Русской музыкальной газете» теплі, задушевні рядки про свою композиторську діяльність, Микола Віталійович з глибокою вдячністю і водночас не без болю писав її редакторові, відомому музикознавцю Фіндейзену:

«Милостивый государь Николай Николаевич!

Я получил апрельскую книжку «Русской музыкальной газеты», в которой помещен похвальный отзыв о моих

хоровых десятках. Искренне Вам благодарен за такой лестный прием моим сборникам в Вашей газете. Мне, пишущему, собирающему, составляющему, издающему, так редко приходится слышать в печатях речи о своих трудах, что даже диву даешься, как это люди из их прекрасного далека заметили меня, да и вдобавок еще отрекомендовали публике в самом лестном тоне.

...Ваше верное и вместе с тем печальное замечание, что в России людей труда вообще не ценят и не знают, находят особенно яркое свидетельство в провинции, где людей замалчивают умышленно, травят, инсинуируют их в печати, и потому рад бываешь, когда эти зоилы молчат: по крайности не забрасывают грязью человека...¹.

Киев, 22 мая 1898 года.

Н. Лысенко»

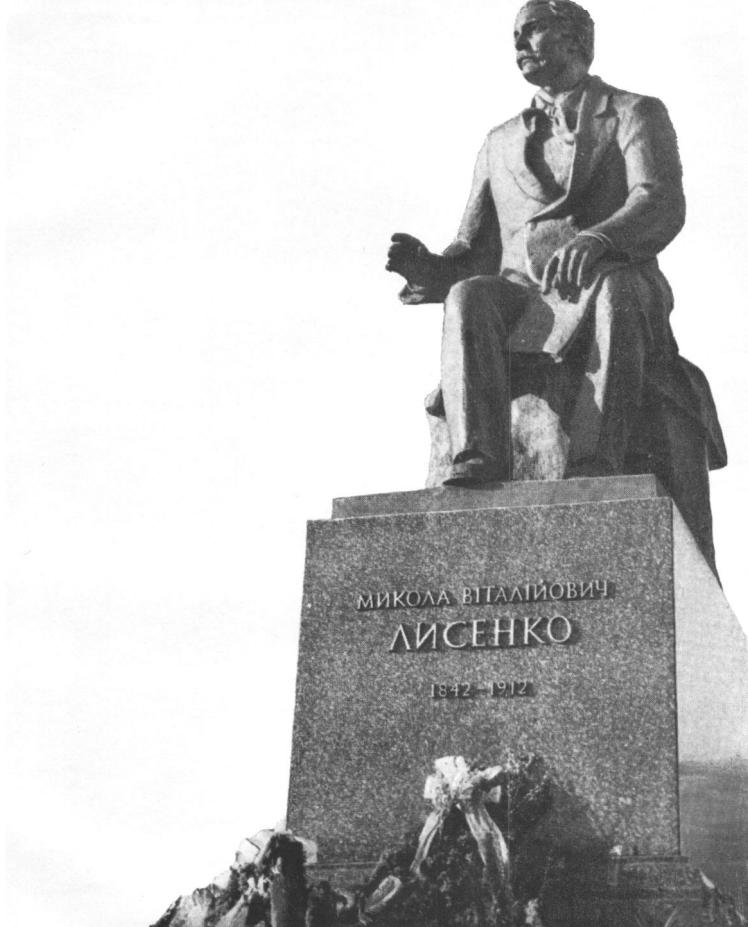
І після смерті композитора українські націоналісти не припиняли метушні навколо його імені. Вони брехливо протиставляли його творчість російській культурі. В. Андрієвський, махровий націоналіст, опублікував в окупованому гітлерівцями Львові свою «працю», в якій намагався довести несумісність Лисенка і російської музичної культури.

Вислужуючись перед окупантами, націоналістичні «моськи», захищаючись, запевняли, що всією своєю творчістю Лисенко зобов'язаний Заходу, насамперед арійцям. Грубо фальсифікуючи факти, вони, посилаючись на Лисенка, «знаходили» тотожність, спільність — інтонаційну й ритмічну — української і німецької пісні, хоч треба думати, їм добре були відомі слова Лисенка: «Що пристало західно-

¹ Відділ рукописів Державної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Ленінграді, архів Фіндейзена.

Пам'ятник М. В. Лисенку в Києві.

європейській мелодії, те не відповідає слов'янській, а зокрема українській мелодії. І народились, і розвивались вони в різних умовах» (з листа до Ф. Колесси).

Незважаючи на наклепи й погрози націоналістів, народний композитор ішов своєю дорогою. Він закликав українських етнографів і композиторів вчитися у російських братів.

У своїй доповіді «Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» Лисенко писав: «В той час, як музично-пісенний народний матеріал, що окреслював минуле історичне і повсякденне життя народу з його заповітними ідеалами і з сімейно-домашніми радощами, і горем, дав би загальній масі багатий, щедрий запас матеріалу для естетичної характеристики особи народу, у нас це поле ледве ще зорано... В цьому відношенні на долю півночі, в її розумовому і естетичному центрі..., випав кращий жереб і у відношенні музично-етнографічних праць. У нас же на півдні ще і художників не завелось».

«Що торкається останнього,— зауважує музикознавець О. Авраменко,— то Лисенко помилився. На півдні, а саме на Україні, в цей час розвивав свою діяльність він сам; виключно чуїно і глибоко зрозумів він особливості пісенної творчості українського народу і його зв'язок з російською народною піснею».

Спираючись на творчу практику Глінки, Даргомижського і таких, ідейно близьких йому кучкистів, як Балакірєв, Бородін, Мусоргський, Римський-Корсаков, Лисенко оголосив основою своєї творчості народну пісенність.

Чимало недругів у масках і без масок було у Миколи Лисенка, але в своїй боротьбі за самобутню народну музику він не був самотнім. Щедро наділило його життя друзями-однодумцями, вірними побратимами. Серед них були

письменники, чії твори давно вже стали нашою славою, вчені, художники, композитори, артисти.

«Я гаряче люблю українську музику. Коли Чайковського ми називаємо чарівником російської музики, то Лисенка, цього чудового і захоплюючого красою своєї музики композитора, ми сміливо можемо назвати сонцем української музики», — так писав ще за життя композитора К. С. Станіславський.

І, наче квіти до сонця, завжди тяглась до Миколи Віталійовича молодь. Я не раз бачив, як світлішало батькове обличчя в дружному колі хористів-студентів, молодих залізничників, семінаристів. Сто раз правий був Микола Віталійович, коли у найтяжчі хвилини свого життя говорив: «Нічого вішати голову. Все, що є на Україні здорове, сильне, чесне, — з нами!»

Багатьом відомо, що М. Лисенко півстоліття віддав композиторській діяльності. За цей час він написав більше тисячі різноманітних за формою й змістом самобутніх творів (опери для дорослих і дітей, симфонічні твори, кантати для хору й оркестру, хори, романси, пісні). Та, мабуть, мало хто знає, що композиторство майже ніколи не приносило Миколі Віталійовичу ніяких матеріальних вигод. Прогодувати свою сім'ю він міг лише займаючись викладацькою роботою. Відомому композиторові доводилось безліч часу витрачати на приватні уроки, на викладання музики в жіночому інституті. Лише вночі він міг віддаватись своїй улюбленій справі.

Відомо, яку радість приносить творцеві завершення праці. Та для Миколи Віталійовича саме з цього моменту починались тяжкі мандрування по «Дантову аду». Перше коло — цензура. «Якби ви знали, що робить цензура з українською продукцією — гидко згадувати», — скаржився

Лисенко Іванові Франку 30 березня 1887 року. А ось лист від 12 грудня 1894 року, теж адресований великому письменникові:

«Треба Вам знати, що цензура (російська) з новим царюванням стала скажена та люта, як ніколи досі. Дійшло вже до того, що забороняють звичайні збірники побутових пісень, щоб ані звука по-українському. Вони стремлять до повної заглади слова, звука, що тільки гхне українським».

Як переконливу ілюстрацію до цих листів наведемо доповідь цензора Степурського на засіданні цензурного комітету в Петербурзі.

«В присланной при предложении главного управления по делам печати рукописи на малорусском наречии под заглавием «Збірник українських пісень» Н. Лысенко находится несколько песен, обращающих на себя внимание в цензурном отношении: 1) В песне «Про Калнышевского» говорится об угнетенном состоянии, в которое запорожцы были приведены панами; 2) в песне «Тече вода з-під каменю» упоминается об упразднении императрицей Запорожского войска; 3) в песне «Ой горе тій чайці» под видом горькой судьбы чайки и ее детей оплакивается историческая судьба Малороссии...»

В четвертій пісні «Вилітали орли з-за крутої гори» також, на думку цензора, не можна не бачити натяку на історичну долю Малоросії.

«Таким образом,— закінчує цензор,— все эти 4 песни неудобны для печати по своей политической, украинофильской тенденциозности. Что же касается остальных песен сборника Лысенко, то они по содержанию своему не заключают в себе ничего противоцензурного и могли бы быть напечатаны, если бы печатание текстов к музыкальным нотам не было воспрещено высочайшим повелением, состоявшимся 18(30) мая 1876 г. и объявленным цензурному Комитету для неуклонного руководства в предложении

Головного Управління по справах друку від 5 червня того ж року за № 3151».

В одній піснi — «натяк», у другій — політична українофільська тенденційність, а на пісню, де немає нічого «протидензурного», накладає свою лапу «височайша» заборона друкувати тексти... до музикальних нот.

Та нарешті дозвіл одержано. Хочеться якнайшвидше випустити своє «дитя» в світ. І... починається друге коло «Дантова ада»: друкувати свої твори Микола Віталійович міг тільки за свій рахунок. Де ж взяти грошей? Як видати?

Все життя ці прокляті питання мучили композитора.

— Звичайно, можна знайти вихід, — нашіптували Миколі Віталійовичу різні люди, — досить вам присвятити кілька творів їх імператорській величності, і милості посипуться на вас з усіх боків.

— А може, — переходили вони на шанобливий шепіт, — вас навіть запросять до імператорських театрів.

Микола Віталійович обрав іншу дорогу. Його й справді запрошували до Петербурзької опери, хоч і не писав він ніколи вірнопідданицьких творів. Та й на цей раз він відмовився від вигідної пропозиції, щоб зберегти свою творчу свободу, чесне ім'я народного композитора. І знову влізав у борги, звалював на себе непосильну ношу, щоб оплатити видання твору.

Микола Віталійович був щасливим, коли тираж досягав 400—500 примірників. Це траплялось рідко. Найчастіше тираж опери не перескакував і за сотню.

Невірно було б твердити, що видання творів Лисенка (хай і при дуже малому тиражі) в дореволюційні часи не давали ніякого прибутку, та батько одержував за свою працю рівно стільки, щоб з гріхом пополам покрити витрати на видання. Зате лєвова частка виручених грошей незмінно потрапляла у вигляді комісійних в бездонну кишеню книгопродавця Ідзиковського, через руки якого

проходило все надруковане батьком. Пан Ідзиковський — син польського шляхтича — дістав чисто французьке виховання і марив Парижем. Він так і говорив:

— Що буде з вами і вашими творами, пане Лисенко, коли я поїду в Париж?

Однак з Києва Ідзиковський і не думав виїжджати, поки, як він говорив, не підготує тут у Києві фундамент для Парижа. «Фундамент», мабуть, виходив солідним. На ньому, мов гриби після дощу, вирости у Києві і Варшаві книжкові й нотні магазини та видавнича фірма Леона Ідзиковського. Він приходив до нас у чорному смокінгу, у світлих з крапінкою панталонах, що так тісно облягали його огрядне тіло, товстенні ікри, живіт, що здавалось, це і є його природна шкіра. Сірі оченята на повному, завжди червоному, аж сизому обличчі з маленькими шляхетськими вусиками, ретельно підкрученими догори, так і бігали, нишпорили по кутках кабінету, по робочому столі. Говорив він швидко, слова так і сипались горохом:

— Кажуть, Миколо Віталійовичу, що ви написали нову річ, шедевр. Чому не видаєте? Що, знову немає грошей? Це ж неподобство, біда мені з вами, композиторами. Вам що? Написали та й лиха не знаєте. А пан Ідзиковський ламай собі голову, як все це продати покупцеві. От поїду в Париж, пропадете без мене. Присягаюсь!

Наприкінці візиту він за безцінок купував твори на корню, щоб самому видати їх з багатозначним написом «Власність видавця». Потираючи свої маленькі пухкі руки, Ідзиковський продовжував бадьорим тенорком:

— Ось бачите, все влаштовується. Тепер є у вас гроші для наступного видання. Все йде до кращого в цьому кращому із світів.— Він добре знав непрактичність, повне невміння батька вести будь-які грошові справи і дуже спритно цим користувався. Твори Лисенка не залежувались на полицях київських та варшавських магазинів фірми

Леона Ідзиковського. На Лисенкові він заробляв тисячі, а Микола Віталійович одержував копійки. При цьому пан Ідзиковський повсюди хвалився, що він друг і благодійник, єдиний популяризатор Лисенка, Стеценка, Степового, Леонтовича. І настільки входив у свою роль, що сам починав вірити, ніби він і є той ангел, незамінимий благодійник композиторів, без якого українська музика не проживе жодного дня. Батько бачив «благодійника» наскрізь, але не поривав з ним.

— Для чого? — говорив він. — Не Ідзиковський, так хтось інший. Яка різниця, чи та блоха сіра, чи чорна. Все одно: віл вік робить, а блоха на ньому скаче та ще й кров ссе.

Микола Віталійович не дожив до тих часів, коли Україна стала радянською і увійшла у братній Союз соціалістичних республік. Як і Шевченко, Лисенко вірив, що «в сім'ї вольній, новій» його не забудуть. Та чи міг він передбачити, які нові, могутні крила дасть революція його пісні!

Кілька років тому я побував у справах консерваторії в Ленінграді. Майже піввіку минуло з того часу, як я вперше ступив на петербурзьку бруківку.

Павлово, Пушкіно... Признаюся, не без тривоги в'їжджав у місто, до серця якого не раз підкочувалась війна, який витримав небувалу в історії блокаду, голод, жорстокі артилерійські обстріли фашистських варварів.

Розповісти про ті зміни, які я знайшов у Ленінграді, про простору, гомінливу Площу Миру з новими жилими кварталами на місті брудної Сінної, про нові мости і будинки, нові проспекти, вулиці, про те, як «місто пишне», місто прекрасних палаців для царя і купки дармоїдів-паразитів на тілі народному, і «місто бідне», місто «прибуткових домів», халуп і нічліжок для трударів, для тих, хто його буду-

вав, годував, одягав, стало містом Леніна, містом-трудівником, містом-героем — означало б розповісти всім добре відому славному історію нашої країни, нашого народу за роки Радянської влади.

Більш за все мене вразило, як крізь бурі революції і жорстоких боїв пролетаріат Ленінграда зумів зберегти найцінніші художні пам'ятники, його знамениті палаци, архітектурні ансамблі, Ермітаж, Російський музей, коней Клодта на Анічковому мості, Адміралтейство, квартиру-музей Пушкіна на Мойці, Академію художеств, де вчився, де знайшов останній свій притулок великий Кобзар, Мідного вершника, що підняв «рукою владною» стару домо-строївську Росію на диби.

Просиджуючи довгий час в рукописному відділі публічної бібліотеки, риючись в її архівах, я неодноразово ловив себе на думці: скільки великих людей моєї батьківщини в різні часи бували тут, припадали до цього невичерпного джерела знань: Пушкін і Крилов, Чайковський і Стасов, Менделєєв і Павлов, Чернишевський і Герцен, Плеханов і Ленін.

І частенько я, що багато бачив на своєму віку, відчував бажання ось так, просто на вулиці, низько-низько вклонитись лєнінградцеві за міцну любов до рідного міста, за те, що в кожному його диханні відчуваєш безсмертні традиції міста-революціонера, міста-героя, міста-трударя.

...Відрядження підходило до кінця, і за день або два до від'їзду я вибрався на набережну Нєви, щоб ще раз помилуватись її строгою, закутою у граніт течією, струнким і витонченим, завжди якимсь святковим Зимовим плацом, Площею декабристів.

Непомітно для себе я опинився поруч з гомінкою компанією юнаків і дівчат (як виявилось, студентів Київського політехнічного інституту). Вони приїхали до Ленінграда на практику і зараз, знайомлячись з містом, «атакували» мене,

прийнявши, видно, за лєнінградця-старожила. Питання сипались, як з рога достатку: чи на цих знаменитих сходах зустрілись Герман і Ліза з «Пікової дами»? Чи на цьому або на сусідньому лєві рятувався Євгеній від гнівної Неви? І, головне, відкіля вдарила «Аврора» по Зимовому палацу, і де вона тепер, старенька «Аврора», що сповістила всьому світові про початок нової ери?

Студенти з гордістю і не без права називали себе «малим інтернаціоналом»: були серед них росіяни і китайці, українці й румуни — явище, звичайне в наші дні, однак для мене, що пам'ятає погроми чорносотенців, «подвиги» «криводержавія», що роздувало ворожнечу між народами, отруйні промови й криваві діла українських буржуазних націоналістів, завжди особливо радісне. Не пам'ятаю, хто перший запропонував пісню, але швидко мелодія, наздоганяючи чайок, понеслась над Невою. Немало прослухав я концертів на своєму віці, слухав видатних співаків, але цей інтернаціональний концерт для мене особливо дорогий. Те, про що мріяв батько, пропагуючи вісімдесят років тому в старому Петербурзі пісні, музичну культуру слов'янських народів, я побачив в цей серпневий вечір біля лєвів Євгенія на березі Неви, в простих, таких дорогих і близьких обличчях, почув у дружному голосі «малого інтернаціоналу». Російські, українські, чеські, польські, китайські пісні пливли над Невою, зливаючись у вінок дружби й братерства народів.

Хор замовк. Дівчата пошепотілись між собою, розступились, і в коло вийшла маленька, струнка китаянка з синяво-чорною косою, з соромливими, розкосими очима. Вона заспівала щось рідною мовою, і я зразу вловив знайому з дитинства, улюблену батьком мелодію.

А потім вже українською мовою полились слова Тараса: «Реве та стогне Дніпр широкий...» З яким почуттям, з якою ніжністю співала китаянка пісню про Дніпро!

У пісні виявилась своя історія.

— У нас, в Китаї, — заговорила дівчина, — давно співають цю пісню. І в кожній провінції про свою ріку. І лише в Києві я дізналась, що створив її український поет — великий друг народу. Хороша пісня, — закінчила вона схвильовано.

І чомусь подумалось мені, що, може, біля цих самих левів Тарас Шевченко, мріючи про «сім'ю вольну, нову», вперше вимовив свої гнівні, скорботні слова:

Од молдаванина до фінна
На всіх язиках все мовчить...

Чи міг думати батько, що так далеко залетить пісня Тараса, в яку народ вклав свою душу, що заспівають її на «всіх язиках»?

А місто вже огортали сутінки. Раптом, наче за помахом чарівника, заіскрились, заграли різноколірними вогнями знамениті мости — Двірцевий, Кіровський — і в ту ж хвилину над Петровською набережною, над високою щоглою «Аврори» спалахнув вогник — безсмертна зірка Жовтня.

«В сім'ї вольній, новій» свято шанується пам'ять народного композитора. Його ім'я присвоєно Харківському театру опери та балету, Львівській консерваторії, музичним школам і училищам. Видано твори М. В. Лисенка в XX томах. Як ми знаємо, кращі опери Лисенка за його життя так і не побачили сцени. Тепер «Тарас Бульба» викликає захоплення слухачів Москви, Києва, Харкова. У Києві, Львові здійснені постановки всіх його опер. В колгоспних клубах, у школах і палацах культури — усюди звучать твори композитора.

Одна за одною здійснюються мрії Миколи Віталійовича. Він палко вірив, що справу його продовжить молодь, сильна,

талановита. До останнього подиху сам готував собі зміну, віддавшись цілковито, без останку своїй школі. В золоту книгу українського мистецтва вписані імена учнів Лисенка — композиторів К. Стеценка, О. Кошиця, народного артиста УРСР О. Ватулі, Б. Романицького та інших.

Учні й вихованці Лисенка — видатний композитор, народний артист СРСР Л. Ревуцький, київський композитор С. Шварц, професор Ленінградської консерваторії А. Бущський, професор Київської консерваторії К. Микиша і сьогодні працюють, не покладаючи рук, на розквітлій ниві радянської музичної культури. Поруч з ними, майстрами старшого покоління, виросла молода парость. Велика справа, якій М. В. Лисенко присвятив усе своє життя, в надійних руках.

Відкривши першу на Україні Музично-драматичну школу, Лисенко лише наприкінці життя зміг в якійсь мірі здійснити свою давню мрію: дати музичну освіту хоч кільком обдарованим дітям з народу. Тепер таких шкіл на Україні багато. В селі Макарові вже кілька років успішно працює перша колгоспна музична школа. У Гриньках, на батьківщині композитора, є філіал Семенівської музичної школи. Музична школа на селі!.. Чи міг про це навіть мріяти мій батько?!

Читачеві, напевне, цікаво буде знати, якою дорогою пішли діти Лисенка, яка доля його сім'ї. Батько ніколи не нав'язував нам своєї волі, та ми знали, як гаряче бажав він бачити нас серед своїх помічників і учнів. І кожен з нас намагався (звичайно, в міру своїх скромних сил) йти його дорогою. Професором музики при Львівській консерваторії працювала Мар'яна Миколаївна. До самої смерті завідувала музичним відділом бібліотеки Академії наук УРСР Катерина Миколаївна.

З музикою також пов'язала своє життя Галина Миколаївна. Син композитора — Остап Миколайович — музикознавець, педагог і завідуючий кабінетом-музеєм М. В. Лисенка при Київській державній консерваторії ім. П. Чайковського. Йому й належать ці спогади.

На Лисенкових концертах часто виступає онука композитора — Рада Остапівна Лисенко, піаністка, лауреат Українського республіканського конкурсу, доцент консерваторії. Вірні сімейним традиціям і правнуки Миколи Віталійовича — Віталій та Наталка Лисенки — студенти консерваторії. Вони майже щодня забігають до кабінету-музею, щоб годинку посидіти за роялем прадіда. В такі хвилини мені здається, що він ось-ось стиха підійде, стане позаду: «Чим порадуєте мене, старого?»

...Від покоління до покоління, від серця до серця передається Лисенкова естафета.

М. В. Лисенко завжди був дуже скромною людиною, він менше за все думав про почесні й славу. На ювілеях ніяків і відчував себе, як кажуть, не в своїй тарілці. І тепер, на Байковому кладовищі, де поховані Леся Українка, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Заньковецька, серед інших дорогих нашому серцю могил стоїть простий пам'ятник, любовно виліплений у свій час скульптором Білостоцьким, — скромне погруддя композитора. Справжній безсмертний пам'ятник спорудив йому народ у серці своєму. В піснях, які співає щаслива, вільна Україна, Микола Віталійович Лисенко, народний композитор, живе й житиме вічно.

У 1957 році на запрошення земляків батька я побував у Гриньках на відкритті першого на Україні пам'ятника Миколі Лисенкові. На той час Урядом Радянської України

було прийнято рішення про встановлення пам'ятника Лисенкові у Києві. Мені відомо також, що над скульптурою М. В. Лисенка працюють скульптори І. Гончар, М. Лисенко, О. Ковальов. Вірилось, з часом майстерно виконані пам'ятники Лисенкові з'являться і в інших містах. Та думається, що самому М. В. Лисенкові з усіх найдорожчий був би перший найскромніший пам'ятник у Гриньках, споруджений на кошти і руками grinьківчан, онуків і правнуків старого Созонта.

Розповім однак все по порядку.

Почалось це десь восени 1957 року. Одного погожого дня до мене в кабінет-музей М. В. Лисенка заходять двоє молодиків. Чемно вітаються та й кажуть:

— Ми з Полтавщини, з Лисенкових Гриньок. Маємо до вас пильну справу. Наш колгосп ім. Жданова доручив нам виготувати погруддя для пам'ятника вашому батькові, нашому великому землякові. Встановимо пам'ятник в центрі села, щоб видно було й малому, й старому. Самі ми закінчили середню мистецьку школу у Полтаві, маємо деякий досвід у ліпленні. А вас просимо допомогти нам матеріалами, порадою.

Я, признаюсь, спочатку засумнівався: технікум технікумом, та чи вистачить у цих юнаків таланту й хисту?

Та вже сама звістка про спорудження пам'ятника в Гриньках глибоко зворушила. Вибрав я для молодих майстрів фотознімки, інші матеріали, проконсультував та й побажав ім щасливого плавання у мистецькому морі. Хай, думаю, за діло беруться, а там побачимо. Що зуміють, то і вдіють, не взявшись за сокиру — і хати не зробиш.

Минув місяць, ото переглядаю пошту, бачу: лист з Гриньок. І що ви гадаєте? У конверті фото готового погруддя. Очам не йму віри: та невже ж то діло рук моїх молодиків? Чудовий вийшов скульптурний портрет. Крилата думка, творча наснага, і смуток, і біль, і віра в прийдешнє — жи-

вий батько! Показував фото нашим київським митцям: «Молодці, — кажуть, — ваші гриньківчани. Професійно зроблено, а головне — з душею». Незабаром — знову лист з Гриньок, від голови колгоспу ім. Жданова. Запрошує на урочисте відкриття пам'ятника.

Кинули ми клич молоді — зібрався чималий гурт студентів консерваторії, які підготували концерт. До гурту пристали і брати Майбороди — Платон і Георгій — відомі наші композитори. Захопили ми з собою і подарунки Гринькам — великий портрет Лисенка, книги, ноти — та й поїхали.

Лисенкове свято почалось у районному місті Семенівці, де часто бував батько. 16 листопада тут відбувся урочистий вечір, присвячений пам'яті Миколи Лисенка.

У заводському клубі цукроварні — робітники, колгоспники, інтелігенція, гості з Києва і Полтави, партійні і радянські керівники району. Дивлюсь на збуджені, радісні обличчя батькових земляків, слухаю промови і мимоволі згадую подорожі Лисенкового хору по Україні. Грубі оклики і заборони провінціальних держиморд, їх п'яні, тупі пики. Хто пам'ятає їх у цьому залі? Нові часи, нові люди. З якою увагою слухають розповіді про життя і творчість батька української музики, про триумфальний похід Лисенкової пісні по всій нашій країні. Тепло зустріли на цьому вечорі й виступ київських студентів.

На другий день — у Гриньки на відкриття пам'ятника.

Я помітно хвилювався, під'їжджаючи до села (це щось за 18 кілометрів від Семенівки), де останній раз був 44 роки тому. Де ж ті старі Гриньки поділись, оті нужденні під солом'яними стріхами хатинки, де батько записав не одну пісню, смутком і слізьми повиту, — крик поневоленої душі народної?

Куди воно те лихо поділося? Яким добрим вітром змело?! Не впізнаю Гриньків. Йдемо вулицею, а обабіч нові

чепурні хати і звідусіль поспішають на майдан люди: мале й старе, чоловіки й жінки. Прибули делегації з району, з інших сіл. На своїх машинах, мотоциклах, велосипедах, а було ж, коли на мій бельгійський самокат дивилось, як на велике чудо, усе село. Було та сплигло, новим колгоспним цвітом поросло. Та що там велосипед! Мене у школі малі гриньківчани так про супутник розпитували, ніби оце на другий день самі збирались штурмувати космос.

...Під'їжджаємо до майдану. Поруч з постаментом — трибуна. Може, й не така красна, як на нашому Хрещатику, та коли стояв на ній — хвилювався і радів не менше, ніж у найбільші свята на вулицях нашої чудової столиці.

Навколо трибуни стільки людей, що, здається, й яблуку ніде впасти. Тамуючи подих, слухає величезний натовп промовців.

Один за одним виходять на трибуну гриньківчани, гості з Полтави і столиці. Сказав своє щире, тепле слово секретар районного комітету партії.

Виступає голова колгоспу імені Жданова, партизанський майор, розумний господар Василь Донець. Говорить про великі радісні зміни в артілі за останні роки, про здобутки гриньківчан і плани на прийдешнє. І здається мені, що то колгоспний голова не лише нам усім тут звітує, а й незримо-му гостю на цьому святі народному — Миколі Лисенкові.

— Як мріялось тобі, кобзарю наш, так воно й сталось. «Миром, громадою» народ здобув собі волю і щастя на рідній твоїй полтавській землі. «Раби німі» людьми стали, господарями, свідомими, культурними творцями своєї долі. Сьогодні ми тебе шануємо. Там Скворода, там Шевченко, Стеценко, Остап Вересай. Скоро вся Україна зарясніє пам'ятниками народними — народ віддячить своїм вірним синам.

Ще мить, і в урочистій тиші злітає покривало. Микола Лисенко втоплює свій зір у щасливі й горді обличчя зем-

ляків, у рідні, безмежні полтавські степи, в оновлену землю.

У той же день колгосп влаштував у приміщенні школи урочисту вечерю: тут були і гості, і колгоспники, тут багато говорилось, багато згадувалось і ще більше співалось. А які ж то співучі Гриньки! Співали сиві діди, співала молодь та такі пісні, що рідко де й почуєш. Пісня широка, степова виривалась з будинку школи і неслась на широкі простори, наче славилася того, хто віддав усе своє свідоме життя, щоб возвеличити її перед цілим світом.

Пам'ятаєте «обід Дідони» на ювілейному бенкеті в Полтаві 1903 року? Так ось, колгоспна вечеря в колись злиденних Гриньках таки перевершила той «дідонівський» бенкет. «Різних потрав», слив'янки й меду на колгоспних столах було не менше, а щирості, веселощів у стократ більше.

З яким нетерпінням чекав тоді батько серед пихатих панів кінця неприємної для нього процедури і з якою радістю посидів би він у колі завжди милих його серцю гриньківчан за багатим колгоспним столом.

Під час вечері підійшло до нас кілька старих колгоспників, які й досі пам'ятають останній приїзд батька. Знайшлись серед них і мої знайомі по 1914 року. Згадали ми наші тодішні розмови про життя-буття селянське.

— Ет, що його говорити! Не життя було, а горе,— сказав, ніби відрубав, Андрій Багно, свояк старого Созонта.— Таке було життя, що вмився бідною, а похмелився сльозою. Бо хто робив, той голий ходив.

Загомоніли й інші.

— Приїхали б до нас у 1943 році — пуста пустокою. Село у нас бойове, партизанське. За рідну владу хоробро бились наші гриньківчани. І фашисти аж скаженіли од люті звірячої. Село вщент спалили. Таки набрались ми лиха і в час війни (хай їй грець) і після. А подивіться, які нові

хати великі у нас з попелу піднялись. А в кожній хаті — і хліб, і до хліба.

— Ось ви, Остапе Миколайовичу, бували у нас до революції. Скільки числилось тоді на все село письменних? На пальцях однієї руки можна було перерахувати. А тепер у нас свої агрономи, зоотехніки, інженери, у школі теж вчителюють свої ж гриньківчани. Є у нас і свої офіцери, і навіть полковники.

З одним гриньківським полковником ми познайомились тут же за святковим столом. Пшонник Олександр Михайлович, полковник у відставці, який теж завітав з Києва у Гриньки на Лисенкове свято, виявився онуком діда Созонта.

— А моя онука, — не втримався й собі хтось з моїх давніх знайомих, — закінчила десятирічку — і на ферму. Славна доярка, а вдома у книжку заглядає щодня, бо знову вчиться заочно. Так що дивись і освіту здобуде, і Золоту Зірку.

Після вечері побували ми разом з родичами діда Созонта у садибі, де стояв колись будинок, в якому народився батько. Садиба вже давно зорана під город. Андрій Багно покопався на городі та й підніс нам стару цеглину з випаленим тавром В. Л. (ініціали мого діда Віталія Лисенка, у якого була колись своя цеглярня). Навколо городу, куди не кинеш оком — степ безкрайній, широкий, неосяжний.

Походили ми по селу, побували в хатах колгоспників. І всюди різучі зміни, всюди так і напрошувалось порівняння з минулим. Ні, ніяк не впізнаєш в цих чепурних, білих, чистеньких хатах, в цих широких вулицях, обсаджених стрункими деревами, старі обдерті Гриньки. А нові магазини, школа, книгозбірня, а добротні колгоспні будівлі, а трактори, комбайни на подвір'ї артілі, які так далеко сягнули від дореволюційної сохи, як наші супутники від

першого дерев'яного літака, на якому Уточкін кружляв над приголомшеним Києвом. Як не радіти цьому!

А найбільше порадували мене живі буйні паростки нової культури в Лисенкових Гриньках. Може, на тому самому місці, де стояв колись шинок — єдина «втіха» злиденного хлібороба, що заміняв на селі клуб і театр, гриньківчани спорудили пам'ятник В. І. Леніну, що вказав злиденній селянській масі дорогу до заможного, культурного, щасливого життя, чий геній завжди світитиме нам на шляху до комунізму.

Є на селі також пам'ятники полеглим партизанам.

Три пам'ятники в Гриньках! Пам'ятники споруджено руками і на кошти селян. Тут слова зайві.

Є в Гриньках непогана книгозбірня, хоч книжок замало, бо читає усе село.

Побували ми і в семирічній школі.

— Буде у нас і своя десятирічка, — впевнено говорить голова колгоспу Василь Пилипович Донець. — А поки що наші старшокласники вчать в сусідньому селі Крива Руда. Ми для них інтернат обладнали. І білизна, й обіди — все за рахунок колгоспу.

Навпроти пам'ятника Лисенку споруджено новий колгоспний будинок культури ім. М. Лисенка. Судячи по тому, що вже зроблено, Василь Пилипович не з тих, хто кидає слова на вітер.

...У Гриньках ми заночували. Запрошувало все село. А головне, хотілось обов'язково побувати на закладах парку навколо пам'ятника Лисенку.

Зранку трохи морозило, та ось викотилось з степу яскраво-рожеве сонце і засяяло, як напровесні, залило майдан щедрим промінням.

Тут ми вже застали веселу, гомінливу юрбу школярів. То наймолодші гриньківські громадяни копають ямки для дубків. На майдані гамір, сміх. Цікаві оченята позирають

на нас, гостей з Києва. Розмовляємо про навчання, школу, і робота не стоїть.

Обережно, щоб не пошкодити корінці, саджаємо дубки. Ми — то школярі, гості, голова колгоспу.

А сонце піднімається все вище. Ось зупинилось воно на батьковому обличчі, і він, здалося, посміхнувся рідним Гринькам, молодим дубкам, дітям:

— Здрастуй, плем'я молоде, незнане!

Звертаюсь до всіх, хто познайомився з моїми спогадами про Миколу Лисенка: даремно шукати в них монографічної повноти. Моя мета була скромнішою. Я малював безмежно дорогий мені портрет тільки фарбами власної палітри, лише зрідка зупиняючись на подіях, свідком яких мені не довелося бути. Тим, що книга від видання до видання обростала фактами, подіями, розділами, я найбільше зобов'язаний читачам, їх підтримці, щирим зауваженням та побажанням.

Спомини мої навіяні пам'яттю серця, а дописані самим життям. Дивна то річ — людська пам'ять. Інколи напівзабуте прізвище, туманна згадка про давню подію в листі читача викликає рій споминів, які до того часу тихесенько собі гніздилися в клітинках мозку. Так, після листа Г. Петрова з Сум (відгук на перше видання) з'явилися сторінки про «Літературно-артистичне товариство», про Михайла Драгоманова і «Андріашиаду». Ніщо так не окрилює, як отаке співавторство читача, особливо — відповідна хвиля згадок, що часом виникає у людей старшого покоління.

«Вшанування Миколи Віталійовича у Львові... Читаю і пригадую,— писав мені викладач Вінницького педінституту В. Страшкевич,— як промовцеві, що вітав його словами: «Це святий чоловік», Микола Віталійович подав репліку: «Хіба, може, турецький». Дотепна принагідна цитата з відомої української приказки».

Як приклад стійкості Миколи Лисенка, його непохитності в переконаннях Страшкевич наводить пригоду, свідком якої довелось бути й мені. Влітку 1906 року, коли тінь столипінського галстука лягла на всю Росію, група киян зайнялась... збиранням автографів відомих громадян. Звернулись і до Миколи Віталійовича. Сподівались, звичайно, одержати від композитора запис якоїсь музичної фрази. А Микола Віталійович власноручно записав в альбом: «Єднайтеся, братайтеся, катам в руки не дайтеся». «Та це ж,— закінчує мій ровесник-вінничанин,— живий заклик людей доброї волі нашого теперішнього часу».

Листи з Москви, Ленінграда, Мінська, Тули, Праги, з Орська, де колись страждав, «мучився, та не каюся» солдат Оренбурзького лінійного гарнізону Тарас Шевченко... Скільки ж то у Миколи Лисенка щирих друзів далеко за межами України!

«Ще коли ми були маленькі, наші батьки співали нам пісні, які створив Микола Віталійович, і до цієї пори ми згадуємо їх, і нам завжди гадається, що це пісні народні. В наших серцях його музика залишиться назавжди». Так пишуть Ганна і Галина Сімухови. Подібних листів — живий вінок на батькову могилу — багато. Потік їх особливо посилюється напередодні і в розпалі 1962 — Лисенкового — року.

...Переді мною листи добровільних дослідників спадщини композитора, невтомних і безкорисних сіячів на Лисенковому полі. Вчителя О. Шуркевича цікавить «дещо з нового із взаємозв'язків Лесі Українки та Миколи Лисенка-композитора». Є. Товстуха, молодий лікар районної лікарні з Гощі на Ровенщині, надіслав цикл своїх новел про «українського Глінку». Партійний працівник Київського райкому партії міста Харкова О. Сарана чимало років присвятив збиранню й вивченню матеріалів про перебування Миколи Віталійовича в Харкові. Саме він перший знайшов мате-

ріали про невідомі досі постановки опери «Тарас Бульба» за океаном. Композитор Михайло Фівейський, учень Римського-Корсакова і Танєєва, поставив 21 квітня 1940 року в Нью-Йорку мовою оригіналу Лисенкову оперу «Тарас Бульба», яку згодом дивилися й слухали у Філадельфії, Чикаго, Детройті, а після війни — в канадських містах Вінніпегу, Торонто. «Речитативи й арії Бульби для баритона, — писав тоді критик Ватсон, — хвилюють нарівні з музикою Верді».

«Робимо все для того, щоб твори Тараса Шевченка, Івана Франка, мелодії Миколи Лисенка вічно жили, передавались з покоління в покоління, щоб юнацтво дорожило надбанням рідної культури, любило рідне слово і рідну музику», — то голос В. Сухомлинського, директора Павлишської середньої школи на Кіровоградщині. В сільській школі є кімната класичної музики, а також підтримується чудова традиція: малюкові-першокласнику, що переступає поріг школи, дається подарунок — книга одного з видатних майстрів українського письменства. Ці книги зберігаються всіма, як дорогоцінні реліквії, читаються й перечитуються, а нерідко кладуть початок ще одній домашній бібліотеці у хліборобській оселі. Сам автор листа — директор сільської школи і... вчений, автор відомих праць, член-кореспондент Академії педагогічних наук. Як радів би усьому цьому батько!

1903 і 1962 рік. Між двома цими ювілейними датами, двома «Лисенковими роками» лягло майже шість десятиріч, неповний людський вік і кілька історичних епох.

Згадую, порівнюю. У 1903 році, коли самодержавний чобіт «Великої, Малої, Білої Русі» все давив, м'яв, не могло бути й мови (хоч спроби робились) про справді всенародне вшанування діячів української культури. Микола Віталійович писав у Полтаву напередодні відкриття пам'ятника Котляревському: «А народ буде закликано на свято?

Хоч по 1—2 з волості, і для його виставу театральну треба; це ж важливіше, ніж для інтелігенції».

Тривога Миколи Віталійовича була не безпідставною. Влада забороняла і «пресекала», а полтавські пани й підпанки, боячись, як би чого не вийшло, не дуже дбали про участь «простого народу» в ювілеї. Тим-то так гірко звучить оте «хоч по 1—2 з волості». Стільки ж приблизно й було запрошено у Полтаву після настирливих нагадувань та наполягань Миколи Лисенка.

Пам'ятаю, як на своєму ювілейному вечорі в залі Купецького зібрання радів батько делегаціям з Романівки й Барішполя. Та на кожного делегата приходилось чи не по одному шпигуну. От і дивуйся, чому не йде «апостол правди і науки».

Він прийшов під червоним знаменом у весняних громах Жовтня, підперезаний кулеметними стрічками, тримаючи в одній руці рушницю, а в другій — молот і книгу. То ж його хода вчувалась старому композиторові в бадьорому ритмі, в закличних акордах «Гімна» про «дух, що тіло рве до бою».

1962 рік. 120-річчя з дня народження і 50-річчя з дня смерті композитора. Дві пам'ятних дати зливаються в другий «лисенківський рік».

Який контраст! З березня місяця хвиля урочистих ювілейних вечорів прокотилась по всій Україні. Не «по 1—2 з волості», а — тут немає перебільшень — десятки тисяч трударів відзначили ювілей. У святкових концертах взяли участь Державний народний хор УРСР, Державна капела бандуристів, Державний симфонічний оркестр, кращі колективи й виконавці усіх філармоній республіки. Кіно, радіо, голубий екран познайомили людей у нас і за кордоном з життям і творчістю фундатора української музичної культури. У ювілейному радіофестивалі виступили творчі колективи майже всіх республік і братніх соціалістичних

країн. Знову ожили на сценах багатьох театрів безсмертні герої «Наталки Полтавки», «Тараса Бульби», «Різдвяної ночі», «Утопленої». Після багаторічної перерви з'явився на київській сцені Еней — парубок моторний, троянець-козак, що в бою не відступить, друга не зрадить. Опера «Лисенкіана», любовно й натхненно підготовлена колективом столичного театру, стала однією з найяскравіших квіток у ювілейному вінку.

Пам'ятаєте, яку баталію довелось витримати Миколі Лисенку за кожен голос, за кожную скрипку в оркестрі? Адже єдина в українському оперному мистецтві опера-сатира побачила тоді світ на сцені чудового, та все ж — музично-драматичного театру. Оркестр його складався з 18 чоловік, хор — з 25 співаків. Тільки двоє серед учасників вистави були професіональними вокалістами. На Київській академічній сцені «Енеїда» у виконанні провідних співаків республіки, в супроводі великого симфонічного оркестру вперше засяяла всіма оперними барвами. Здійснилась ще одна батькова мрія.

«Пісня Боянова — в серці народному», — переконливо звучали ці слова в дні лисенківського року.

Який самодіяльний оперний колектив на Україні не починав з «Наталки Полтавки»! У дні ювілею Лисенка оперу поставила студія Чернівецького будинку вчителя.

Арії Тараса і Остапа з опери «Тарас Бульба», пісня Левка з опери «Утоплена», «Вальс Венери» з «Енеїди» зазвучали на Лисенкових самодіяльних вечорах у Путилові, Хотині, Кіцмані, в сільських клубах на Херсонщині, в цехах Харківського тракторного заводу.

Твори М. В. Лисенка — в цьому могли пересвідчитись навіть скептики-невіри — були і залишаються душею, прикрасою художньої самодіяльності.

Подих ювілею відчувався усюди. По всьому світу розлетілись поштові листівки й конверти з портретами

композитора. Уряд Української РСР присвоїв ім'я М. В. Лисенка Колонному залу та струнному квартету Київської державної філармонії. За рішенням уряду України в центрі міста Києва, біля Державного академічного театру опери та балету імені Т. Г. Шевченка, в грудні 1965 року урочисто відкрито пам'ятник композиторові. Тепер їм завжди стоять поруч: Кобзареві і Боянові. Як пишався б Микола Лисенко таким сусідством!

Встановлено меморіальні дошки в Києві, Чернівцях, на будинку філармонії, де в 1904 році виступав Лисенко.

Вперше проведено республіканський конкурс вокалістів та піаністів імені М. В. Лисенка.

Можна сміливо сказати: в республіці навряд чи знайдеться хоч один населений пункт, якого б не торкнувся своїм музичним крилом лисенківський рік.

Не меншу радість принесло повідомлення з Адигейської автономної області про вшанування там «Шевченка в музиці», про самодіяльну «Наталку Полтавку», що адигейською мовою заспівала в колгоспі «Перемога комунізму» району імені Ашуга Теучеже Цуга.

Пам'ятаю, як темніло обличчя батька, коли він згадував (скільки було для цього приводів!) оте Тарасове «од молдаванина до фінна...» А тут Лисенкова опера на сцені адигейського колгоспу! Серед глядачів, може, і виконавців «Наталки Полтавки» в артілі «Перемога комунізму», напевно, були люди, що знають первісно-племінний уклад не лише з підручників історії, а за власним досвідом.

У всенародне свято української культури вилився лисенківський рік.

Щоб читач міг хоч приблизно уявити собі розмах і масштаб ювілею, наведу тільки один приклад. Шеститомна «Лисенкіана» — збірник ювілейних матеріалів, зібраних і упорядкованих на громадських засадах по Україні, з братських республік та зарубіжних країн, нараховує

1504 сторінки. Майбутній дослідник знайде в цій унікальній колекції цінні документи, листування, статті і художні твори, вирізки з преси різними мовами, програми тощо. Багато сил, часу й любові віддав «Лисенкіані» київський її упорядник, письменник Юрій Назаренко. На його клич відгукнулись звідусіль сотні добровільних помічників.

Упорядники передали колекцію для публічного ознайомлення і поповнення новими матеріалами до кабінету-музею Миколи Лисенка.

Почуття наслідувачів і шанувальників Миколи Лисенка, мені здається, з особливою повнотою у ті дні висловив композитор-пісняр Платон Майборода:

«Велике назавжди залишається з народом! Вічним буде почуття вдячності народу своєму співцеві. Разом із нами крокує він в майбутнє, наш Микола Віталійович!

Завжди обличчям до сонця, до народу!»

З М І С Т

<i>М. Рильський. Спомини О. М. Лисенка про батька</i>	3
I. Мої перші спогади	7
II. У Старицьких	28
III. «Андріашіада»	59
IV. Лейпціг	67
V. «Де моє, а де не моє»	90
VI. Два Петербурги	97
VII. «Музика до «Кобзаря»	121
VIII. В гостях у побратимів	128
IX. З хором по Україні	153
X. У старого козака Нечуя	164
XI. Вірний товариш і друг	182
XII. Свято в Полтаві	208
XIII. Лисенківський рік	221
XIV. Лисенкова школа	240
XV. Дух, що тіло рве до бою	262
XVI. Родина	275
XVII. Листи до Філарета Колесси	289
XVIII. «Тарас Бульба»	298
XIX. Опера-сатира	310
XX. Смерть, увінчана життям	323
XXI. В сім'ї вольній	334
До читача	355

Остап Николаевич Лысенко
Н. В. ЛЫСЕНКО

(На українском явике)

Редактор *Л. М. Мокрицька*
Художник *Д. Грибов*
Художній редактор *Г. І. Лаверенюк*
Технічний редактор *Р. Б. Шейнкман*
Коректор *І. Б. Глушкіна*

БФ 04070. Тем. план 1966 р. № 773. Здано на виробництво 7/1 1966 р. Підписано до друку 6/IV 1966 р. Формат 70 × 108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 12 (у т. ч. вкл. 0,625). Умови. друк. арк. 16,8. Облік.-вид. арк. 15,84. Зам. № 508. Тираж 3350. Ціна 1 крб. 08 коп.

Видавництво «Мистецтво»
Київ, Свердлова, 19.

Книжкова фабрика «Жовтень»
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР.
Київ, Артема, 23 а.

**Друкуються і надійдуть у 1966 році
в продаж:**

В. Б а р а б а ш о в. Практический курс гармонии, ч. I.

В. Д о в ж е н к о. Нариси з історії української радянської музики, ч. II.

Е. П е т р о в а. Экспериментальное исследование динамики звука певческого голоса.

Шевченко і музика. Збірник статей.

**Зазначену літературу можна замовити за
адресою: Київ-1, Абонементна скринька
№ 278, «Книга — поштою».**

1 крб. 08 коп
К

